

VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

Aurimas ŠUKYS

**INTELEKTUALŲ ALTERNATYVI VEIKLA
SOVIETŲ LIETUVOJE (1956–1988 M.)**

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)

Kaunas, 2012

UDK 947.45.08

Su-16

Disertacija rengta 2007–2012 metais Vytauto Didžiojo universitete

Doktorantūros teisė suteikta Vytauto Didžiojo universitetui

2003 m. liepos 15 d. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimu Nr. 926

Mokslinis vadovas:

Prof. habil. dr. Bronislovas Genzelis (Vytauto Didžiojo universitetas, Humanitariniai mokslai, Istorija 05 H)

Disertacija bus ginama Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų srities istorijos krypties taryboje

ISBN ISBN 978-9955-12-817-5

TURINYS

ĮVADAS	5
I. INTELEKTUALŲ LAIKYSENA SISTEMOS ATŽVILGIU: PRISITAIKYMAS, OPOZICIJA IR GYVENIMAS ŠALIA SISTEMOS	25
1.1. Opozicinių ir prisitaikymo nuostatų formavimosi aplinka	32
1.2. Objektivos informacijos šaltiniai	36
1.3. Opozicinės ir kitos alternatyvios nuostatos	38
II. INTELEKTUALŲ GRUPĖS SOVIETŲ LIETUVOJE	45
2.1. Grupių tyrimo teorinė prieiga	45
2.1.1. Literatų grupės ir jų veikimas neformalioje ir oficialioje erdvėje	49
2.1.2. Kitos neformalios intelektualų grupės ir jų veikla	55
2.1.3. Filosofų grupės ir jų veikla neformalioje ir oficialioje erdvėje	61
2.1.3.1. Filosofų neformalios grupės oficialiose institucijose	62
2.1.3.2. Filosofų lyderiai ir jų suburtos neformalios grupės	67
2.1.3.3. Filosofinės literatūros leidyba: „Problemose“ ir „Mintyje“	69
2.2. Intelektualų sukurtų grupių tinklaveika	71
2.3. Neformalių grupių kolektyvinė tapatybė, santykis su kitų grupių žmonėmis: „mes“, „jie“ ir „kiti“	75
III. NESISTEMINIO PILIETIŠKUMO APRAIŠKOS INTELEKTUALŲ VEIKLOJE	83
3.1. Vakarų pilietiškumo modelis ir jo raiškos galimybės sovietų Lietuvoje	84
3.2. Pilietiškumo alternatyvos sovietinėje Lietuvoje	89
3.2.1. Saugojant kultūrinį paveldą Vilniuje	92
3.2.2. Lietuvos ir Indijos bičiulių draugija „Ramuva“ ir žygeiviai	97
IV. FILOSOFŲ DARBAI NEIDEOLOGIZUOTOS FILOSOFIJOS SRITYJE	102
4.1. Metodologinės priegios tiriant filosofijos istorijos diskursą	104
4.2. Marksizmo-leninizmo pagrindiniai bruožai	107
4.2.1. Mechanistinė paradigma marksizme-leninizme: vertikalusis ir radikalusis redukcionizmas	111
4.3. B. Genzelio Lietuvos ir Vakarų filosofijos istorijos darbai	115
4.3.1. B. Genzelio tekstų metodologinis santykis su marksizmu-leninizmu	122
4.4. V. Bagdonavičiaus Vydūno filosofijos tyrimas	126
4.4.1. V. Bagdonavičiaus teksto metodologinis santykis su marksizmu-leninizmu	130
4.5. B. Kuzmicko katalikiškosios filosofijos tyrinėjimai	132
4.5.1. B. Kuzmicko tekstų metodologinis santykis su marksizmu-leninizmu	136

4.6. T. Sodeikos fenomenologiniai tyrinėjimai	141
4.6.1.T. Sodeikos tekstų metodologinis santykis su oficialia filosofija	145
4.7. A. Šliogeris: nuo egzistencinės filosofijos link daikto metafizikos	148
4.7.1.A. Šliogerio tekstų santykis su oficialia ideologija metodologijos ir filosofinės problemos aspektu	156
IŠVADOS	160
ŠALTINIAI	164
LITERATŪRA	174
SANTRUMPOS	181

ĮVADAS

Darbo aktualumas. Idėja tyrinėti sovietmečio intelektualus kilo žvelgiant į Sąjūdžio ir Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo istoriją. Lietuvoje, skirtingai nei kitose sovietinėse respublikose, Michailo Gorbačiovo reformas parėmė ir vėliau jas nacionaliniams tikslams pakreipė didelė dauguma vietos inteligentų. Tokio masto socialinis ir politinis judėjimas, koks išibėgėjo devintojo dešimtmečio pabaigoje, turėjo turėti apčiuopiamas ištakas. Negalėjo Sąjūdis atsirasti iš nieko, bet čia nebuvo ir partijos ar KGB braižo. Tautiškai, pilietiškai nusiteikę inteligentai, susivieniję 1988 m. birželio 3 d. ir gana greitai mobilizavę visą to meto Lietuvos visuomenę, turėjo remtis socialiniais ryšiais, vertybėmis bei atitinkamomis nuostatomis, kurios viena ar kita forma egzistavo ir evoliucionavo per visą aneksijos laikotarpį.

Kita vertus, tyrinėti visą ar vėlyvojo sovietmečio Lietuvos kultūrinį elitą, o kartu ir likusią visuomenę yra milžiniškas darbas. Tokių individualių ir kolektyvinių pastangų per paskutinį dešimtmetį būta ne viena. Tačiau šio darbo tikslas ir objektas bus kiek siaurinamas: tyrinėjant įvairias inteligentų, intelektualų grupes, jų tinklaveiką, nuveiktus darbus, idėjų raidą ir vertybines nuostatas, kreipti dėmesį į vienos, turbūt labiausiai emancipuotos sovietmečiu intelektualų grupės, – filosofų bendruomenę ir jų tinklaveiką, praktinius ir teorinius darbus. Neretai nūdienos visuomenėje gyvuoja mitas, jog filosofija su praktine veikla neturi nieko bendro, jog šios srities „specialistai“ užsiima gal ir įdomiais, bet praktiškai nelabai pritaikomais dalykais. Paneigdami šį mitą, galime paminėti tik vieną faktą – juk visa sovietinė sistema buvo pradėta būtent nuo Karlo Markso ir jo pasekėjo Friedricho Engelso bei jų pasekėjo Vladimiro Iljičiaus Lenino ir kitų panašių mąstytojų bei visuomenės veikėjų idėjų. Būtent K. Marksas nusprendė, jog filosofija turi ne tik paaiškinti pasaulį, bet ir jį keisti. Kitas klausimas, kokios yra pasiūlyto „naujosios“ visuomenės kūrimo ir „senojo“ pasaulio perkeitimo priemonės ir padariniai.

Manytume, jog apie filosofiją ir filosofus, kaip ir apie intelektualus ir jų intelektinę veiklą reikėtų kalbėti jei ne su pagarba, tai bent su tam tikru atsargumu, nes tos idėjos, kurios yra gvildenamos jų grupelėse, tas gyvenimo būdas, kurį jie pasirenka iš esmės gali tapti ar jau dabar tampa visos visuomenės gyvenimo būdu. Šiuo teiginiu nesiekama kaip nors elitarizuoti visų socialinių procesų, tačiau kaip parodys šis darbas bei apie ką kalba kiti panašūs istorikų tekstai, jog veikiausiai visos pilietinės revoliucijos Rytų ir Vidurio Europoje prasidėjo socialiniuose branduoliuose, kurių lyderiai vienu ar kitu būdu su savo artimiausios aplinkos žmonėmis generavo alternatyvias idėjas, kūrė socialinius ryšius, puoselėjo tam tikrą paralelinę kultūrą. Ši kultūra galėjo tiesiogiai ar netiesiogiai oponuoti oficialiai politinės valdžios įtvirtintai linijai. Pavyzdžių toli ieškoti nereikia: Andrejus Sacharovas, Solženycinas ir rusų disidentų sąjūdis, Vaclavas Havelas ir

„Chartija 77“, Lechas Walenca ir *Solidarnosz*, Vytautas Landsbergis, Romualdas Ozolas ir Sąjūdis, ir t.t. Be abejo, vienos ar dviejų asmenybių sureikšminti negalima: jie išskirti kaip tam tikri savo judėjimų lyderiai, atstovai. Vis tik kiekvieno paminėto veikėjo aplinkoje dalyvavo ne vienas filosofas. Kalbėdami apie totalitarinį režimą sovietinėje Lietuvoje ir jo eroziją vėlyvuju laikotarpiu galėtume teigti, jog pirmiausiai intelektualams galėtų būti priskiriamos įvairios konformizmo strategijos, bet lygiai taip pat ir alternatyvios, neideologizuotos minties, kultūros plėtra Lietuvoje, kuri suvaidino lemiamą vaidmenį Lietuvos visuomenės kultūrinio laisvėjimo ir nepriklausomybės atstatymo metais. Net šeši iš filosofų bendruomenės: Bronislovas Genzelis, Bronislavas Kuzmickas, Romualdas Ozolas, Jokūbas Minkevičius, Vytautas Radžvilas, Arvydas Juozaitis, – 1988 m. tapo Lietuvos persitvarkymo sąjūdžio iniciatyvinės grupės nariais. Pirmieji keturi tapo Lietuvos Nepriklausomybės Akto signatarais. Dar kiti filosofai aktyviai dalyvavo Vilniaus, Kauno miesto sąjūdžio tarybose, kitose atsikūrusiose organizacijose ir draugijose.

Tyrimo objektas – sovietmečio Lietuvos intelektualų praktinės ir teorinės veiklos bruožai, išskiriant filosofų bendruomenės narius, jų veikimą ir idėjų raidą neformalioje ir oficialioje erdvėje.

Darbo chronologiniai rėmai – 1956–1988 metai. Pradiniu atskaitos tašku pasirinkti 1956 metai, kuomet SSKP XX suvažiavimo nutarimais buvo panaikintas Stalino kultas ir suteikta kultūriniam elitui dalinė veikimo laisvė, sąlygojusi taip vadinimą „atšilimą“ įvairiose sovietų valstybės gyvenimo srityse. Tuo metu toliau tęsia savo veiklą ar pradeda veikti stiprios alternatyvios lietuvių studentų grupės didžiuosiuose Lietuvos ir Sovietų Sąjungos miestuose: Kaune, Vilniuje, Leningrade, Maskvoje, – siekiama kurti ryšius tarp atskirų grupių. Minėtinas „Balticum“ ansamblis, įvairūs studentų savišvietos rateliai, lituanistų rateliai, susibūrę aplink Lietuvių literatūros katedrą Vilniaus valstybiniame universitete (toliau – VVU). Vėliau, 7-ojo dešimtmečio pradžioje, jų veikla susilpnėja dėl valdžios reakcijos, o antroji intelektualų grupelių banga prasideda su Leonido Brežnevo atėjimu į valdžią ir tęsiasi iki ir po Prahos pavasario (1968 m.). Tyrimo chronologinę baigtį žymi 1988 m. vidurys, kuomet dėl Gorbačiovo politikos ir tarptautinių aplinkybių buvo panaikinta bet kokia viešo veikimo, minties cenzūra ir atsirado laisvo veikimo, kūrybos sąlygos. Reikia pastebėti, kad analizuojant intelektualų neformalias grupes, jų tinklaveiką bus pasitelkti duomenys ir iš pokario laikotarpio, nes, kaip rodo duomenys, neformalios grupės įvairiuose socialiniuose sluoksniuose egzistavo per visą sovietmetį.

Dirbdami su sovietmečio filosofų teoriniais tyrinėjimais apsiribojome laikotarpiu po 1964 m., nes būtent šiuo metu buvo itin gausūs jų straipsniai periodikoje, profesinė literatūra, organizuojami diskusijų klubai, aktyviai veikė oficialus SSRS filosofų draugijos Lietuvos skyrius, o visa ši praktinė ir teorinė veikla apskritai galėjo būti siejama su *filosofija* tikraja šio žodžio prasme. Iki 6-ojo dešimtmečio, t. y. iki profesoriaus Vosyliaus Sezemano sugrįžimo iš tremties ir Eugenijaus Meškausko tapimo filosofijos katedros vedėju VVU „atšilimo“ laikotarpiu, galima

kalbėti tik apie šios intelektualinės srities profesionalios erdvės beveik visišką ideologizaciją. O gausesni neideologizuoti filosofiniai tyrimai ir jų sklaida oficialiojoje erdvėje sutampa su vadinamu „brandžiuoju“ socialistiniu laikotarpiu.

Sąvokos. Šiame darbe pagrindinė sąvoka – *intelektualai* – vartojama ne vien profesinio išskirtinumo, bet idėjų generavimo ir jų skleidimo prasme. Skirtingai nei *kultūrinis elitas* ar *visa inteligentija*, kuris turi savo ideologiją (daugiau ar mažiau pritaikytą prie oficialaus režimo) ir ja vadovaudamasis gyvena ir kuria, intelektualai ne tik realizuoja savo kūrybinius, mokslinius gebėjimus, bet yra linkę kritikuoti bet kokias ideologijas, visuomenės ar kultūros formas. Šiuo požiūriu turėjo būti neįmanoma būti intelektualu ir kartu nesugebėti kritiškai vertinti sovietinio gyvenimo ar juo labiau su juo susitapatinti ir neieškoti alternatyvų. Be abejonės, kyla klausimas, kaip sovietiniais metais jiems pavyko konkrečiai veikti, nesusitapatinti su totalitarine sistema ar jai oponuoti. Šiame darbe *intelektualo* sąvoka tiesiogiai nesusieta vien tik su uždara akademinė veikla dar ir dėl kitos priežasties. Vieniems intelektualams akademinė veikla buvo apribota, kitiems ši veikla galėjo pagelbėti įgyvendinti užsibrėžtus praktinius uždavinius, pavyzdžiui: kovoti prieš rusinimą, kurti tautinę kultūrą, prižiūrėti sovietinės nomenklatūros sprendimus, organizuoti paminklosauginį, etnokultūrinį judėjimą ir pan. Taigi, intelektualas pasižymi intelektualiais gebėjimais, išsaugo kritišką santykį su dominuojančia ideologine, socialine, kultūrine sistema ir jaučia atsakomybę už tą tikrovę, kurioje gyvena, ją vienaip arba kitaip įtakodamas, keisdamas¹.

Kita vertus, darbe nebus vengiama vartoti *kultūrinio elito*, *inteligentijos* sąvokų, nes jos yra platesnės. *Kultūrinis elitas* apimtų visus kūrybinės inteligentijos atstovus, kurie galėjo būti ne tik kūrybiškai aktyvūs ir tapti sovietinės visuomenės lyderiais, bet kartu tiek profesinėje veikloje, tiek socialinėje sferoje demonstruoti visišką lojalumą sovietinei sistemai. *Inteligentija* būtų plačiausia sąvoka ir ji suprantama, kaip tam tikras socialinis sluoksnis, kurio pragyvenimo šaltinis yra protinis darbas².

Šiame darbe bus vartojama *nesisteminio veikimo* sąvoka. Tai yra tai, kas neatitiko sovietinio marksizmo ideologijos ir ją realizuojančios kasdieninės, visuomeninės, institucinės ir teorinės veiklos sovietų valstybėje³. Tačiau kartu ši sąvoka palieka tam tikrą neaiškumą taikant ją

¹ L. Donskis aprašydamas intelektualo ir inteligento perskyrą iškelia idėjos / tiesos ir vertybės dichotomiją. Žr.: Donskis L., *Tarp Karlailio ir Klaipėdos: visuomenės ir kultūros kritikos etiudai*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 1997, p. 90-105. Šiuo požiūriu darbe aprašomi intelektualai ir jų rato žmonės tiek savyje, tiek savo veikloje, darbo autoriaus nuomone, sugebėjo su tam tikrais smulkiais kompromisais derinti idėjas ir jų realizavimą. Žinoma, disidentai bei neginkluoto pasipriešinimo dalyviai laikytini geriausiai tokios dermės pavyzdžiais.

² Plačiau šią sąvoką ir ją žymintį socialinį sluoksnį yra išnagrinėjęs Kęstutis Raškauskas. Žr.: Raškauskas K., Sovietinės Lietuvos inteligentija: savivokos konstravimas, *Darbai ir dienos*, 2008, nr. 49, p. 95-149.

³ Sąvokas: „antisisteminis“, „nesisteminis“ tokioje pačioje traktuotėje vartoja ir kiti sovietinės istorijos tyrinėtojai. Žr.: Ramonaitė A., Pilietinė visuomenė sovietų Lietuvoje? *Naujasis Židinys*, 2010, nr. 7-8, p. 252-257; Streikus A., Lietuvos katalikų pilietinio aktyvumo pavyzdžiai ir ribos XX amžiuje, *Naujasis Židinys*, 2010, nr. 9-10, p. 316-321; *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, red. J. Kavaliauskaitė, A. Ramonaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2011.

sovietmečio intelektualų veiklai apibūdinti, kadangi „nesistemini“ reiškia neturintis jokio ryšio su sovietine sistema. Viena vertus, jie susikurdavo sąlyginai laisvo bendravimo, kūrybos, veikimo erdves. Kita vertus, tam tikrais atvejais, laikotarpiais pati sistema oficialioje erdvėje sudarydavo sąlygas intelektualams taip veikti, nors tiesiogiai jų veiksmų neįtakoję, – taigi tam tikras sistemini ryšys gali būti fiksuojamas.

Taipogi skirtingai interpretuojamas ir *prisitaikymo* prie sistemos reiškinys⁴. Todėl šio darbo pavadinime buvo pasirinkta kita – *alternatyvios veiklos* sąvoka, kuri apibrėžia gyvenimą ir veikimą „šalia“ sistemos, kartu pripažįstant tą faktą, jog tiems patiems žmonėms tekdavo gyventi, veikti ir pačioje sistemoje. Alternatyvi veikla gali būti laikoma ir *antisisteminė*. Vis tik, atsižvelgiant į tai, jog šio darbo objektas yra ne disidentai ar pogrindininkai, priešinęsi sovietinei sistemai, bet neformalioje ir oficialioje erdvėje veikę intelektualai ir jų aplinkos žmonės, alternatyvumas yra pirmiausiai siejamas su sąlyginai suvoktu nesisteminiu veikimu. Todėl skyriuje apie pilietiškumo apraiškas sovietų Lietuvoje bus plačiau vartojama *nesisteminio* veikimo sąvoka, siekiant tai atskirti nuo *antisisteminės* veiklos pobūdžio. *Nesistemini* arba *alternatyvus* tam tikrose situacijose gali reikšti ir *opozicinis* todėl, kad *opozicija* išreiškia tam tikro laipsnio priešpriešą sistemos atžvilgiu⁵.

Intelektualų *elgseną* arba *laikyseną* sistemos atžvilgiu darbo autorius supranta kaip žmonių poelgių suformuotų nuostatų bendras strategijas. Šiame darbe bus nagrinėjami trys elgsenos modeliai: prisitaikymas, opozicija ir gyvenimas, veikimas šalia sistemos. Tuo tarpu praktinės, teorinės, etinės *nuostatos* kyla iš pasikartojančių sprendimų, vertybių ir principų.

Viešoji erdvė, viešuma yra tokia sritis, kurioje yra atsiribojama nuo atskirų asmenų privačių interesų vardan visuomenės interesų, t.y. bendrojo gėrio. Taip pat šių bendrų reikalų viešoje erdvėje svarstymas, veiklos planavimas ir sprendimų priėmimas yra prieinamas kiek galima platesnei visuomenei ir daro tiesioginę įtaką valstybės ir piliečių gyvenime. Kaip viešoji erdvė galėjo funkcionuoti sovietų Lietuvoje bus plačiau aptariama 3 skyriuje.

Ideologijos sąvoka vartojama trimis reikšmėmis⁶. Pirmoji reikšmė apima jos marksistinę-lenininę interpretaciją, kur ideologija yra laikoma nemarksistinė filosofija, melaginga sąmonė, materialios bazės dvasinis anstatas. Antroji reikšmė, kuri šiame darbe yra plačiausiai naudojama, pateikia ideologiją taip, kaip ją suprato V. I. Leninas, t. y. kaip „proletariato pasaulėžiūrą“ arba marksizmo-leninizmo sinonimą. Trečioji reikšmė yra ta, jog ideologija suprantama kaip tam tikros pasaulėžiūros dalis, individo ar tam tikros bendruomenės įsitikinimų, nuomonių, prasmų sistemine visuma.

⁴ Plačiau apie tai žr.: 1 skyriuje.

⁵ *Ten pat.*

⁶ Plačiau apie tris ideologijos sampratas žr.: Anzenbacheris A., *Filosofijos įvadas*, Vilnius: Aidai, 1992.

Grupės, socialinio, simbolinio, žmogiškojo kapitalo sąvokos bus plačiau aptartos 2.1. skyriuje. *Pilietiškumo* sąvoka – 3.1. *Filosofija* – 4 skyriaus pradžioje.

Dėl *soviėtų* ir *tarybų* sąvokų vartojimo: tekste vartojama pirmoji sąvoka, nes tokia vartoseną įprasta Vakarų šalių istoriografijoje. Be to, ši politinė, socialinė sistema buvo svetima, per prievartą primesta Lietuvos gyventojams ir tikrų darbininkų ar valstiečių tarybų komunistinio judėjimo prasme Lietuvoje nebuvo. Todėl terminą „tarybinis“ galima vartoti tik kaip sąlyginį terminą, nužymėti sovietų valdžios Lietuvoje siekiamybę, bet taip galutinai nerealizuotą ir sužlugusią.

Šiame darbe tyrinėjant sovietmečio visuomenę yra laikomasi *totalitarizmo* sąvokos, kuri autoriaus nuomone, tiksliausiai apibūdina politinius ir socialinius procesus sovietinėje valstybėje tiek Lietuvoje, tiek visoje Sovietų Sąjungoje. Tačiau turint omeny, jog stalinmečiu prieš sovietinį totalitarizmą buvo sėkmingai priešinamasi – per partizaninį karą, kurį aktyviai palaikė dauguma Lietuvos gyventojų, o po 1956 m. ir ypač po 1964 m. susiformavo šešėlinė ekonomika, nomenklatūra susiskaidė atskiromis interesų grupėmis, egzistavo savaimi visuomenė, disidentų grupės, alternatyvi kultūra, niekad nepalaužta dominuojanti religinė-socialinė institucija – Lietuvos Katalikų Bažnyčia, – galima spręsti apie detotalitarizavimo procesus šioje geopolitinėje erdvėje bei daryti išvadą, jog tikrasis totalitarizmas Lietuvoje iš tikrųjų niekada ir nebuvo įsitvirtinęs. Kita vertus, vienos partijos rankose išlaikytas valstybinės ekonomikos, teismų, administravimo, socialinių institucijų, ideologinės kontrolės mechanizmas bei sukurtas uždaros visuomenės modelis, represyviniam aparatui efektyviai manipuliuojant vis dar gyva teroro epochos internalizuota atmintimi, neleidžia manyti, jog vėlyvuju sovietmečiu, t. y. 7-ojo dešimtmečio antroje pusėje, režimas Lietuvoje, kaip ir visoje Sovietų Sąjungoje, išsikvėpė ir tapo pototalitariniu ar autoritariniu⁷.

Tyrimo prielaidos

1. Šis tyrimas remiasi holistine žmogaus sampratos koncepcija, teigiančia, jog asmens idėjos, vertybinės nuostatos, socialiniai ryšiai, atliekami darbai sudaro tam tikrą neišardomą visumą. Vadinasi, psichologiškai normalus individas, net ir išorinių aplinkybių spaudžiamas, viena mąstyti, antra kalbėti ir trečia veikti, tikrovėje siekia išsaugoti savo asmens nedalomą tapatumą ir, jei to nepavyksta visiškai pasiekti oficialioje viešumoje, tuomet siekia tai realizuoti neformaliose, nelegaliose ar privačiose erdvėse. Atitinkamai šiame darbe bus nagrinėjamos intelektualų vertybinės nuostatos, socialiniai tinklai, idėjos, praktinė ir teorinė veikla kaip tarpusavyje susiję reiškiniai. Atradus, jog tam tikri asmenys dalyvavo neformaliose intelektualų susibūrimuose ir

⁷ Šio darbo autoriui artima Andrzej Walickio detotalitarizavimo samprata ir su tuo susijusios išvalgos, žr.: Walicki A., *Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę: komunizmo utopijos istorija*, Vilnius: Mintis, 2005, p. 583-657.

vienaip arba kitaip dalyvavo veikloje, neįtakotoje oficialios ideologijos, laikytasi prielaidos, kad jų išsakytos pažiūros oficialioje viešumoje, profesinė veikla taip pat turėjo atitikti opozicines, alternatyvias nuostatas. Be to, svarbu atsižvelgti į tai, jog žmonių pažiūros, įsitikinimai dažnai evoliucionuoja, vertybės keičiasi, veikiamos individo amžiaus, socialinių, geopolitinių įvykių, nepriklausomai nuo režimo rūšies. Žinant, kad intelektualui subręsti neužtenka įgyti viduriniojo, aukštojo mokslo diplomą, reikia priminti, kad didžioji vėlyvojo sovietmečio Lietuvos kultūrinio elito dalis užaugo ir savo simbolinį bei socialinį kapitalą sukaupė nelaisvoje šalyje, kas taipogi įtakojo jų mąstymo, kalbėjimo ir veikimo ypatumus bei kaitą.

2. Nors politinio režimo totalitarinis pobūdis ir naudojo įvairias priemones pavergti žmogaus mąstymą, valios sprendimus, kontroliuoti jo viešą gyvenimą, vis dėlto pasiekti idealų totalitarinės valstybės ir visuomenės kontrolės modelį, koks jis aprašytas Georgo Orwello romane „1984-iejį“, jam ne tik nepavyko, bet ir apskritai buvo neįmanoma. Kaip liudija Rytų ir Vidurio Europos XX a. istorija, totalitarinio režimo sąlygomis visuomenėje išlieka laisvės salos, o galiausiai pati didžiausia laisvės sala yra palaužiama, bet nepavergžiama žmogaus laisva valia ir jo prigimtinis orumas. Taigi, tyrinėjant intelektualų veiklą šioje perspektyvoje, pirmiausiai buvo ieškoma, kaip jiems pavyko išsaugoti savo, ir jų pačių aplinkos autonomiją oficialiosios sistemos atžvilgiu ir tuomet, kaip jie viena ar kita forma pakluso išoriškai primestoms sovietinėms gyvenimo taisyklėms ir ideologijai.

Šio darbo **tikslas** – remiantis šaltiniais, istoriografija, teorine literatūra ištirti sovietų Lietuvos intelektualų neformalių grupių veikimo bruožus ir filosofinės minties raidą neformalioje ir oficialioje erdvėje.

Siekiant šio tikslo bus įgyvendinti šie **uždaviniai**:

- 1) išanalizuoti intelektualų laikyseną sovietinės sistemos atžvilgiu, opozicines ir alternatyvias nuostatas, jų formavimosi aplinką;
- 2) parengti intelektualų neformalių grupių veikimo modelį ir aprašyti jų veiklą, tinklaveiką neformalioje ir oficialioje aplinkoje, išskirti kolektyvinės tapatybės formavimosi bruožus;
- 3) parengti pilietiškumo modelį ir išskirti jo nesisteminės apraiškas sovietų Lietuvos intelektualų veikloje;
- 4) išanalizuoti Lietuvos filosofų, dalyvavusių neformaliose grupėse, neideologizuotos minties raidą ir įvertinti pasirinktų filosofų tyrinėjimus oficialiosios ideologijos atžvilgiu.

Darbo struktūrą sąlygojo darbo tikslas, išsikelti uždaviniai ir probleminis dėstymo būdas. Darbą be įvado, išvadų, šaltinių ir literatūros sąrašų sudaro keturios pagrindinės dalys. Pastarosios suskaidytos į atskirus poskyrius, kuriuose per probleminius aspektus siekiama atskleisti intelektualų alternatyvią veiklą sovietų Lietuvoje 1956–1988 m.

Pirmoje dalyje aprašoma intelektualų laikysena sistemos atžvilgiu: opozicija, prisitaikymas, gyvenimas šalia sistemos. Taip pat analizuojamos alternatyvios, opozicinės nuostatos ir jų formavimosi aplinkos, objektyvios informacijos šaltiniai. Šioje dalyje siekiama parodyti, jog nesistemės vertybinės nuostatos formavosi tiriamųjų asmenų vaikystėje ir jaunystėje.

Antroje dalyje pateikiamas pirminių ir antrinių grupių funkcionavimo modelis. Čia pateikiami literatū, filosofų ir kitų intelektualų suburtų grupių, veikusių neformalioje ir oficialioje erdvėje, kokybiniai aprašymai. Labiausiai dėmesys sutelkiamas į filosofų ratelius, kurie veikė prie VVU filosofijos, filosofijos istorijos katedrų ar privačiuose butuose. Pristačius šias grupes išvedami tarp šių grupių socialiniai ryšiai, pagrįsti asmens naryste skirtinguose rateliuose. Taip suformuojama tinklaveika labiau iliustruoja intelektualų neformalų bendravimą ir viešą veikimą skirtingose aplinkose. Atskleista alternatyvi grupių tinklaveika šalia susiklosčiusių neformalių ir oficialių ryšių leidžia aptikti kolektyvinės tapatybės modelį, grįstą santykiais su sisteminė ir antisisteminė žmonių socialine kategorija.

Trečioje dalyje atkreipiamas dėmesys į šių neformalių ir oficialių grupių, veikusių sovietinėje Lietuvoje pilietiškumo apraiškas, atskiriant tai nuo Vakarų pilietinės visuomenės, disidentų, pagrindininkų antisisteminio ir sistemai lojalių asmenų veikimo. Šioje dalyje plačiau analizuojami teoriniai įvairių tyrinėtojų darbai ir išvalgos, siekiant pagrįsti nesisteminio pilietinio veikimo sovietų Lietuvos viešojoje erdvėje reiškinį. Taip pat pasitelkiami pirminių šaltinių duomenys apie neformalių grupių, pusiau legalių judėjimų veiklą, veikimo taktiką, bendradarbiavimą su įvairiomis kitomis grupėmis ir jų nuveiktus darbus, saugojant kultūrinį paveldą, renkant etnografinę medžiagą, organizuojant pažintines keliones, kitus renginius įvairiose Lietuvos vietose.

Ketvirtoje dalyje analizuojami sovietmečiu visuomeniškai aktyviausių, teorinius tyrimus vykdžiusių Lietuvos ir Vakarų filosofijos, filosofijos istorijos srityje, taip pat kryptingai kūrusių savo autentišką mąstymo paradigmą filosofų teoriniai darbai. Šioje dalyje taip pat išskiriami pagrindiniai marksizmo-leninizmo filosofijos bruožai ir jų metodologinis santykis su analizuojamų filosofų darbais. Tai suteikė darbo autoriui teorinį instrumentą vertinti pasirinktų filosofų tekstus ir turinio, ir diskurso kūrimo metodologijos aspektu.

Tyrimo metodologija. Disertaciniame darbe naudojami įvairūs humanitarinių ir socialinių mokslų metodai. Atliekant tyrimą taikyti humanitariniuose moksluose įprasti – aprašomasis,

analitinis, lyginamasis ir hermeneutinis – metodai. Taipogi pasitelktos socialiniuose moksluose naudojama kolektyvinės tapatybės, socialinio-pilietinio judėjimo, tinklaveikos, grupių teorijų koncepcijos. Atliktas kokybinis interviu, kuris buvo parengtas ir organizuotas pusiau struktūruota forma⁸. Klausimai parengti pagal išleistus tų pačių kalbintų asmenų memuarus, dienoraščius ir kitas jų knygas, rašytas sovietiniais ir šiais laikais. Jie daugiausiai lietė intelektualų opozicinių ir alternatyvių nuostatų formavimosi aplinką, prisitaikymą prie sovietinės sistemos, dalyvavimą neformalių grupių ir oficialių organizacijų veikloje, šių grupių tinklaveiką⁹. Tyrime dalyvavo 30 respondentų. Daugelis apklaustų pateikėjų buvo arba aktyvūs savo profesinėje veikloje, sovietiniais metais priklausė įvairiems neformaliems intelektualų, inteligentų susibūrimams, viešai veikė tautinėje, kultūrinėje srityje, arba vėliau aktyviai įsitraukė į Sąjūdį. Taip pat apklausti žinomi Lietuvos intelektualai, filosofai, kurie prisidėjo prie neideologizuotos filosofinės minties, opozicinių nuostatų ir su jomis susijusių veiksmų sovietinėje Lietuvoje formavimo ir/ar palaikymo. Tyrinėjant filosofinius tekstus naudojamas Haydeno White'o suformuotas ir Gintaro Kabelkos filosofiniams tekstams tyrinėti pritaikytas formistinio, organicistinio, mechanicistinio, kontekstualistinio filosofinio teksto tyrimo modelis.

Istoriografija. Lietuvoje tradicinėje istoriografijoje ilgą laiką į sovietmečio praeitį ir jos tyrinėjimus buvo žiūrima per politinę prizmę. Taip tam tikra prasme buvo išsaugota tradicija, pradėta pirmosios Lietuvos Respublikos metais, kuomet didžiausias dėmesys skirtas valstybės istorijai. Politiniai mechanizmai ir jų raida bei visuomenės santykis su ja buvo egzistenciškai svarbūs, siekiant tiek vidaus, tiek užsienio viešojo erdvėje apginti Lietuvos visuomenės, tautos teises į savo valstybę, teritoriją, kultūrą. Atliekant šį tyrimą sąmoningai buvo pasirinktas ne tik legalus, bet ir pusiau legalus, neformalus sovietų Lietuvos gyvenimas, t. y. sfera, kurioje valstybė neturėjo bėsalysiškos įtakos. Iki 2007 m., kada prasidėjo šis mokslinis projektas, rezistencijai ir disidentinei veiklai buvo skirta ne viena studija. Tuo tikslu ir dabar sėkmingai veikia įkurtas Gyventojų rezistencijos ir genocido tyrimo centras. Tačiau tik per paskutinius šešerius metus

⁸ Rengiant šį interviu tyrimą buvo remtasi Berg L. B., *Qualitative research methods for the social sciences*, Needham Heights, 2001. Taip pat darbo autorius už konsultacijas yra dėkingas dr. Daivai Kuzmickaitei ir prof. Alfredui Erichui Sennui.

⁹ 1. Kokie žmonės, įvykiai formavo Jūsų pasaulėžiūrą? Kokios vertybės Jums buvo svarbiausios? 2. Papasakokite plačiau apie savo studijų aplinką? 3. Koks buvo Jūsų santykis su pogrindžiu, disidentine veikla, išėivija? 4. Koks buvo Jūsų santykis su komjaunimu, komunistų partija, nomenklatūra, KGB ? 5. Kokie buvo tuo metu prieinami objektyvios informacijos šaltiniai? 6. Papasakokite apie savo karjerą tarybiniais metais: kaip pavyko nuslėpti arba realizuoti savo tikrąsias vertybines nuostatas ir kaip jos trukdė arba padėjo Jūsų darbui, karjerai? Koks buvo Jūsų santykis su cenzūra, savicenzūra? 7. Ar priklausėte įvairiems neformaliems intelektualų susibūrimams, kurie vykdavo butuose, kavinėse, redakcijose, darbovietėse ir pan.? Kokiomis temomis diskutuodavote, kokią veiklą planuodavote, kokiomis progomis ir su kokiais žmonėmis ten susitikdavote, kokie buvo jūsų tarpusavio santykiai? 8. Koks buvo prisitaikymo lygis intelektualų, inteligentų tarpe sovietmečiu? Kokie būtų tokio prisitaikymo kriterijai? 9. Kaip, valdant N. Chruščiovui, V. Brežnevui ir po jo, marksizmas-leninizmas veikė Lietuvos inteligentų, intelektualų nuostatas? Kiek jis tuometu buvo nuoširdus? 10. Ką prisimenate iš 1956 m., 1968 m., 1972 m. įvykių Lietuvoje? 11. Kada pirmą kartą pradėjote galvoti apie Lietuvos nepriklausomybę: kokiomis aplinkybėmis, su kokiais žmonėmis apie tai kalbėdavotės ?

mokslininkų, daugiausiai iš jaunosios kartos, išsamesnio dėmesio sulaukė legalios bei neformalios inteligentų pastangos sovietiniais metais išsaugoti savo ar kitų individų tapatybę, kūrybos laisvę tautinėje, kultūrinėje, intelektualinėje, profesinėje ir kitose gyvenimo srityse. Intelektualai ir plačioji inteligentija buvo labiausiai pastebima, nes veikė sovietų Lietuvos oficialioje viešojoje erdvėje ir kartu buvo aktyvi kurdama alternatyvias erdves. Todėl jos aplinkos, veikimo principų, diskurso tyrinėjimai pirmiausiai patraukė tiek kitų kolegų, tiek šio darbo autoriaus dėmesį.

Šiam darbui didelį postūmį davė Valdemaro Klumbio moksliniai straipsniai ir juos integruojanti daktaro disertacija „Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu“¹⁰. Jis pirmasis iš Lietuvos istorikų šalia trinario sovietmečio visuomenės elgsenos vertinimo modelio: kolaboravimas-prisitaikymas-pasipriešinimas, – aiškiai išskyrė opozicinę nuostatą ir ją realizuojančias praktikas. Taip pat aprašinėdamas įvairius kultūrinio elito elgsenos modelius, jis pasitelkia ganėtinai platų socialinių mokslų instrumentarijų, artikuluodamas grupių dinamiką, tinklaveiką, tarpusavio santykius, privačios-neformalios-oficialios-galios sferų ribas, visuomenės dvilypumą. V. Klumbys pagrindžia visuomeninės ir viešosios erdvės, visuomeninės ir oficialios nuomonės pozicijas sovietmečio Lietuvoje, tokiu būdu įtikinamai priversdamas suabejoti totalitaristinės paradigmos tyrimų prielaidomis, jog sovietų visuomenėje galėjo egzistuoti tik iš viršaus nuleista ideologija ir su ja susijusi kitų, neinstitucinių, grupių veikla. Jo aprašytos ir kategorizuotos kultūrinio elito diskurso rūšys, diskurso santykis su praktine veikla leido labiau suprasti sudėtingą kultūrinio elito veikimą ir elgsenas beirstančio režimo sąlygomis.

Kitas labai svarus indėlis tyrinėjant socialinius ryšius bei intelektualų vaidmenį sovietų Lietuvoje yra 2012 m. pradžioje knygynuose pasirodžiusi kolektyvinė monografija „Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia“¹¹. Šios knygos autoriai atliko milžinišką darbą, nes rašydami rėmėsi savo arba kitų bendradarbių interviu būdu surinktais apie 300 sakinčių istorijos pasakojimais. Tai pirmas toks didelis projektas Lietuvoje, kuris turi įnešti į sovietikos tyrimus ne tik naujos empirinės medžiagos, bet ir naujų įžvalgų, išvadų bei didesnio pasitikėjimo socialinių mokslų metodais praeties tyrimuose ir istorikų dirbtuvėse. Siekiant paaiškinti Sąjūdžio atsiradimą, įspūdį palieka pirmą kartą¹² taip plačiai Lietuvos istoriografijoje naudojamas socialinės tinklaveikos metodo sėkmingas kiekybinis ir kokybinis taikymas, pasitelkiant virtualias technologijas. Pasirenkant postrevizionistinę metodologinę poziciją, šiame kolektyviniame tyrime suformuotas įtikinamas *savaimios visuomenės* modelis, kurio funkcionavimas nėra tiesiogiai

¹⁰ Publikuota ir apginta Vilniaus universitete 2009 m.; Klumbys V., Visuomenės nuomonės veikimo sąlygos sovietinėje Lietuvoje, *Lietuvos istorijos studijos*, 2007, nr. 19, p. 124-137; Klumbys V., Lietuvos kultūrinis elitas sovietmečiu: tarp pasipriešinimo ir prisitaikymo, *Lietuvos etnologija*, 2008, nr. 8 (17), p.153-155.

¹¹ *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, red. J. Kavaliauskaitė, A. Ramonaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2011.

¹² Pirmąkart tinklaveika Lietuvos istorikų darbuose panaudojama to paties V. Klumbio, aiškinant pogrindinės spaudos „Perspektyvų“ platintojų ir skaitytojų tinklą, žr.: Klumbys V., Pogrindžio leidinys „Perspektyvos“ (1978–1981): intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, nr. 2 (12), p. 179-208.

susietas su valstybės mechanizmu, bet su iš pačios visuomenės vidinių grupių kylančiu saviorganizaciniu poreikiu, kuris režimo atžvilgiu suformuoja *paralelinę visuomenę*. Galima tik pastebėti, kad šios knygos autoriai neatskleidžia *savaimios* ir *pilietinės visuomenės* santykio ar *pilietiško* reiškinių sovietinėje erdvėje. Knygoje dominuoja įvairių socialinių grupių, tame tarpe ir mokslininkų, menininkų, filosofų, ne tik kiekybinis, bet ir kokybinis aprašymas. Tačiau joje neaptiriamos, neįvertinamos kai kurios intelektualų neformalios grupės, kurios egzistavo lituanistų, literatų, filosofų ar filosofuojančių žmonių tarpe ne tik vėlyvuju sovietmečiu, bet ir anksčiau¹³. Nepaisant šių keletos pastabų, galima drąsiai teigti, jog monografija meta iššūkį tiek tradicinei istoriografijai, tiek Naujausiųjų laikų Lietuvos visuomenės savivokai.

Greta to atskirai minėtinos pastarojo kolektyvinio darbo keletas bendraautorių istorikų disertacijos bei jų pagrindu parengtos mokslinės monografijos, kurios taip pat svariai prisidėjo prie naujų istoriografinių tyrinėjimų bei interpretacijų lauko sovietmečio bei kultūrinio elito studijose. Viena tokių – Aurimo Švedo atlikta sovietmečio Lietuvos istorikų metodologinė oficialaus diskurso ir alternatyvių nuostatų analizė, kurioje autorius atskleidžia sudėtingą oficialaus, ideologizuoto istorinio diskurso dominavimo vaizdinį ir jo funkcionavimo principus¹⁴. Kartu A. Švedas pateikia paletę opozicinių, alternatyvių sovietmečio istorikų darbų ir elgsenos nuostatų, kurios suteikia pagrindą manyti, jog ir ypatingos ideologinės kontrolės istorikų cecho atžvilgiu periodu, remiantis kai kurių asmenybių, kaip, pavyzdžiui, Juozo Jurginio, Ingės Lukšaitės, Edvardo Gudavičiaus, – pastangomis, buvo įmanoma sukurti tam tikrą, nors ir labai minimalią, alternatyvą oficiozinėms schemoms.

Vilius Ivanauskas, tirdamas lietuviškos nomenklatūros bruožus, naudojami mikroistorijos, būdingos revizionistinei ir postrevizionistinei paradigmai, privalumais ir aprašo nomenklatūros, įskaitant ir dalies kultūrinio elito, neformalių grupių veikimo ypatumus ir jų įtaką priimant svarbius sprendimus oficialiose sovietinėse institucijose¹⁵. Taip pat labai informatyvūs, konceptualiai pagrįsti šio mokslininko straipsniai kultūrinio elito istorinio konteksto, tinklaveikos srityje, kuriuose jis plačiau ištyrė ir aprašė įvairių specialybių ir aplinkų sukurtus ratelius, jų tarpusavio ryšius, kartų santykius, įtaką oficialiajai Lietuvos SSR kultūrai ir mokslui¹⁶.

¹³ VVU literatų būrelis, atskiri rateliai, susiformavę Lietuvių literatūros katedros Stalino ir N. Chruščiovo valdymo metais, Filosofijos, filosofijos istorijos ir logikos katedrų aplinkoje, katalikų intelektualai susibūrę apie Katalikų Kalendorių Žinyną (toliau-KKŽ).

¹⁴ Švedas A., *Sovietinė lietuvių istoriografija: oficialusis diskursas ir jo alternatyvos (1944–1985)*, daktaro disertacija, Vilnius, 2006; pagal disertaciją parengta knyga: Švedas A., *Matricos nelaisvėje*, Vilnius: Aidai, 2009.

¹⁵ Ivanauskas V., *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1970–1988 m.)*. Daktaro disertacija, Vilnius, 2008; disertacijos pagrindu parengta knyga: Ivanauskas V., *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988 m.)*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011. Taip pat: Ivanauskas V., *Sovietinių biurokratų darbo etika, neformalios rutinos ir planavimo sistemos trūkumai (Lietuvos atvejis)*, *Filosofija. Sociologija*, 2006, nr. 4, p. 1-11.

¹⁶ Ivanauskas V., *Vėlyvojo sovietmečio epochos bruožų apibūdinimas kultūros sferoje*, *Lietuvos istorijos metraštis: 2011*, nr. 1, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012. p. 97-112; Ivanauskas V., *Tinklaveika mokslininkų*

Labiau įsigilinti į intelektualų gyvenimą totalitarinio režimo sąlygomis, profesinės, kultūrinės, visuomeninės veiklos galimybes, ideologinio poveikio, dvilypės sąmonės ir prisitaikymo strategijas padėjo Czeslawo Miloszo, Andrzej Walickio, Aleksandro Štromo, Kęstučio Girniaus, Zenono Norkaus, Nerijos Putinaitės, Alexei Yurchako tekstai. Cz. Miloszas buvo vienas pirmųjų Rytų ir Vidurio Europos intelektualų, kuris jautriai apmąstė ideokratinio režimo įtaką kultūrinio elito nariams ir jų savanorišką pasidavimą viena ar kita forma tarnauti režimui, išlaikant įsivaizduojamą autonomiją¹⁷. A. Walickis leidžia labiau pažinti totalitarinio režimo pobūdį, jo kaitą Rusijoje nuo V. I. Lenino iki M. Gorbačiovo ir jo atmainą Lenkijoje. Taip pat A. Walickis, skiria daug dėmesio marksizmo-leninizmo-stalinizmo ideologijų dekonstrukcijai ir jų politinių bei socialinių atitikmenų istorijoje aiškinimui¹⁸. Z. Norkaus išvalgos leidžia labiau apmąstyti totalitaristinės paradigmos taikymo ribas. Jis, kaip ir A. Walickis, parodo ideologijos poveikio ir institucinių mechanizmų Sovietų sąjungoje pokyčius, persipynusius su ekonominiais, socialiniais veiksniais¹⁹.

Fundamentinės, tačiau ne visus galimos veiklos ir elgsenos pasirinkimus apimančios, kultūrinio elito pasipriešinimo-prisitaikymo-kolaboravimo kategorijos K. Girniaus straipsnyje, suteikia lietuviškos sovietologijos darbams tvirtą atspirties pagrindą²⁰. Tačiau šio darbo autoriui daug priimtinesnė buvo optimistinė A. Walickio ir A. Štromo pozicija, kuri prisitaikymo mechanizmus vertina ne kaip visuomenės ir kultūrinio elito pralaimėjimo faktą, bet kaip išgyvenimo ir galimų naujų „pasipriešinimo“ formų, ar tiksliau opozicijos, galimybę²¹. Šiuo požiūriu visiškai priešingai atrodo N. Putinaitės sovietinio laikotarpio mentaliteto Lietuvoje vertinimas knygoje „Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje“, įnešusioje daug diskusijų lietuviškos sovietologijos erdvėje²². Knygos autorė labai įtaigiai demaskuoja sovietinės tikrovės estetinį pobūdį, priešpriešindama ją normaliam gyvenimui ir žmogaus prigimčiai. Taip pat čia galima dar sykį apmąstyti „totalitarizmo“ ne kaip „svetimo“, bet „savo“ pasirinkimo sovietmečiu galimybę. Kita vertus, ji pasiduoda įprastam binariniam pasipriešinimo-prisitaikymo vertinimui. Todėl didelės žmonių grupės, įskaitant ir intelektualus, kurie gyveno ir dirbo tarp pasipriešinimo ir prisitaikymo, pasirinkimai su maža išimtimi apibūdinami kaip iliuzija ar išmonė, bet ne galimai autentiškas gyvenimo būdas. Kadangi knygos autorė beveik nesinaudoja empirine medžiaga, prieinama interviu ar kitų memuarinių priemonių

aplinkoje: tarp oficialių sovietmečio procesų ir alternatyvių požiūrių, *Sąjūdžio ištakų beiškant...*, p. 132-159. Ivanauskas V., Menininkų rateliai ir kitiški laikysena: nuo Chruščiovo laikų iki Sąjūdžio, *ten pat*, p. 98-131;

¹⁷ Milosz Cz., *Pavergtas protas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1995.

¹⁸ Walicki A., *Marksizmas ir šiuolis į laisvės karalystę: komunizmo utopijos istorija*, Vilnius: Mintis, 2005.

¹⁹ Norkus Z., *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?: pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.

²⁰ Girnius K., Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas, *Naujasis Židinys*, 1996, nr. 5, p. 268-279.

²¹ Štromas A., *Laisvės horizontai*, Vilnius: Baltos lankos, 2001.

²² Putinaitė N., *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Margi raštai, 2007.

būdu fiksuotos gyvosios istorijos, tai vien tik oficialių sovietmečio tekstų ar kai kurių subjektyviai pasirinktų žmonių asmeninės patirties eksploatavimas gerokai abstrahuoja ir susiaurina požiūrį tiek sovietinės, tiek posovietinės tikrovės atžvilgiu.

Sovietologijoje įtikinamiau atrodo bandymai tiek istoriškai, tiek antropologiškai aprašyti sudėtingą socialinę tikrovę kaip tai atlieka A. Yurchakas. Knygoje „Everything was forever, until it was no more: the last soviet generation“ šalia pasipriešinimo, prisitaikymo ir galimos opozicijos jis įveda gyvenimo „šalia“ (vnye) kategoriją, kuri žymi alternatyvaus gyvenimo būdo pasirinkimo, alternatyvios viešos erdvės, alternatyvios „savų“ (svoy) tapatybės kūrimo, deteritorizuotos aplinkos ribas, „funkcinio perkeitimo“ (performative shift) padarinius socialinėje aplinkoje²³. A. Yurchako aprašytos neformalių grupių ir jos narių įvairiose aplinkose nuostatos, elgesio ir veiklos bruožai Rusijoje leido labiau suprasti ir Lietuvos tiek jaunosios, tiek vyresnės kartos intelektualų gyvenimą „šalia“ sistemos.

Šio darbo teoriniam tyrimui labai svarbios buvo ir sociologinės koncepcijos bei jomis remiantis parašyti tekstai. Pirmiausiai, gilinantis į neformalių intelektualų grupių veikimą, buvo svarbu sukurti grupės funkcionavimo modelius ir aprašyti jiems būdingus principus bei ypatumus. Šiuo požiūriu naudingi James'o S. Colemano²⁴, Pierro Bourdieu²⁵, Johno Fieldo²⁶ įvairių rūšių: socialinio, simbolinio, žmogiškojo, – kapitalo funkcionavimo modeliai. Grupių dinamiką, pirmines ir antrines, vidines ir išorines grupes, pagrindinius ir šalutinius santykius, grupių tinklaveikos, kolektyvinės tapatybės formavimosi ypatumus aprašo neviena amerikiečių, Vakarų Europos sociologų studija. Šiame darbe buvo pasitelkti Leonardo Broomo bei jo kolegų²⁷, Johno J. Macionio²⁸, Richardo T. Schaeferio²⁹, Richardo Jenkinso³⁰, lietuviu V. Legkauskio³¹ ir kitų autorių tekstai³².

Pilietiškumo ir pilietinės visuomenės modelio analizei pasitelkti Roberto Putnamo³³, Davido Millerio³⁴, Jurgeno Habermaso³⁵, Ferdinando de Saussure'o³⁶ ir kitų užsienio autorių³⁷

²³ Yurchak A., *Everything was forever until it was no more: the last soviet generation*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2005.

²⁴ Coleman J. S., *Socialinės teorijos pagrindai*, Vilnius: Margi raštai, 2005.

²⁵ Bourdieu P., Wacquant L. J. D., *Įvadas į refleksyviąją sociologiją*, Vilnius: Baltos lankos, 2003; Bourdieu P., *Outline of a theory of practice*, Cambridge etc : Cambridge University Press, 1977.

²⁶ Field J., *Social capital*, London, New York: Routledge, 2003.

²⁷ Broom L., Bonjean Ch. M., Broom D. H., *Sociologija: esminiai tekstai ir pavyzdžiai*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 1992.

²⁸ Macionis J. J., *Sociology*, Boston: Pearson Education International, 2005.

²⁹ Schaefer R. T., *Sociology*, Western Illinois University in Collaboration with Robert P. Lamm McGraw, Hill, Inc. 1989.

³⁰ Jenkins R., *Social identity*, London and New York: Routledge, 1996.

³¹ Legkauskas V., *Socialinė psichologija*, Vilnius: Vaga, 2010.

³² Calhoun C. (ed.), *Social Theory and the Politics of Identity*, Oxford and Cambridge, MA: Basil Blackwell, 1995.

³³ Putnam R. D., *Kad demokratija veiktų: pilietinės tradicijos šiuolaikinėje Italijoje*, Vilnius: Margi raštai, 2004.

³⁴ Miller D., *Citizenship and National Identity*, Cambridge-Oxford-Malden, 2002.

³⁵ Habermas J., *The Structural Transformation of the Bourgeois Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1996.

teorinės išvalgos. Taip pat naudingi buvo ir lietuvių Ainės Ramonaitės³⁸, Sauliaus Šiliausko³⁹, Valdemaro Klumbio⁴⁰ ir kitų autorių darbai⁴¹. Tiesa, šią temą nagrinėti tradicinėje lietuviškoje historiografijoje yra dar ganėtinai trupu dėl totalitaristinės paradigmos dominavimo ir jos suformuoto požiūrio į lietuviškąjį sovietmetį, pagal kurią visuomenės reiškinius stengiamasi suprasti per sovietinės valdžios ir jos sukurto mechanizmo galios svertus. Lygiai taip pat ir Vakarų autoriai, analizavę šį reiškinį Vidurio ir Rytų Europoje, apie situaciją Baltijos šalyse iki 1988 m. dažniausiai nutyli⁴². Tuo tarpu pasirodžiusi Klaipėdos universiteto kolektyvinė politologų monografija apie pilietinę visuomenę Lietuvoje⁴³, tarptautinės konferencijos „Demokratijos ir pilietinio sąmoningumo pamokos Lietuvos istorijos lūžiuose“, vykusios 2010 m. rugsėjo 14–15 dienomis Vilniuje, kai kurių pranešėjų išvalgos⁴⁴, taip pat jau minėta naujausioji kolektyvinė lietuvių monografija apie Sąjūdžio ištakas akivaizdžiai parodo savaimios visuomenės, kuriai būdingas ir pilietiškumo reiškinys, sovietmečiu veikimą, ilgainiui virtusio pilietinio išsilaivinimo sąjūdžiu aukščiausiam politiniame lygmenyje.

Atliekant metodologinę refleksiją, analizuojant filosofijos tyrinėtojų santykį su marksistine-leninine filosofija buvo pasitelktos Heydeno White'o⁴⁵ ir Gintaro Kabelkos⁴⁶ išskirtos istoriografinio ir filosofinio diskurso metodologinės priemonės. G. Kabelka savo daktaro disertacijoje pirmasis tarp filosofų sistemiškai ištyrė XX a. antrosios pusės Lietuvos filosofijos istorijos tyrimų metodologiją. Šio mokslininko marksistinės metodologijos interpretacija, ypač pateikta vertikalioji ir horizontalioji redukcijos samprata, padėjo tiksliau atpažinti privalomosios

³⁶ Фердинанд де Соссюр, *Курс общей лингвистики*, Екатеринбург, 1999.

³⁷ Mathews D., Pilietinės visuomenės samprata, *Demokratija – tai diskusija: pilietiškumas senose ir naujose demokratinėse valstybėse*, sud. S. Myers, New London: Tarptautinių santykių studijų ir humanitarinių mokslų Tooro Cumingso centras: Konektikuto koledžas, 1997; Keane J., *Civil Society: Old Images, New Visions*, Cambridge: Polity press, 1998.

³⁸ Ramonaitė A., Pilietinė visuomenė sovietų Lietuvoje? *Naujasis Židinys-Aidai*, 2010, nr. 7-8, p. 252-257; *Sąjūdžio ištakų beiškant...*

³⁹ Šiliauskas S., Pilietinės visuomenės išvalga Lietuvoje, *Pilietinė visuomenė: politikos įpilietinimo projekcijos*, sud. S. Šiliauskas, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2006, p. 121-136.

⁴⁰ Klumbys V., *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu*, daktaro disertacija, 2009; Klumbys V., *Visuomenės nuomonės veikimo...*

⁴¹ Cohen J. L., Arato A., *Civil Society and Political Theory*, Cambridge, MA: MIT Press., 1997; Howard M. M., *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003; Streikus A., Lietuvos katalikų pilietinio aktyvumo pavyzdžiai ir ribos XX amžiuje, *Naujasis Židinys*, 2010, nr. 9-10, p. 316-321. Tyrinėjant pilietiškumo reiškinį didelis dėmesys buvo skiriamas paveldosaugos sričiai, todėl šiuo požiūriu buvo naudingi Rasos Čepaitienės, Sauliaus Kulevičiaus darbai: Čepaitienė R., *Laikas ir akmenys: kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*, Vilnius: Lietuvos istorijos leidykla, 2005; Kulevičius S., *Lietuvos paveldosaugos idėjiniai modeliai ir jų raiška praktikoje sovietmečiu*, daktaro disertacija, Vilnius, 2010; Kulevičius S., Per praeities palikimą į ateitį: visuomeninio paveldosaugos judėjimo virsmai sąjūdžio išvakarėse, *Sąjūdžio ištakų beiškant...*

⁴² Tismaneanu V., *Reinventing politics: Eastern Europe from Stalin to Havel*, New York: Free Press, 1992; to paties, Citizenship restored, *Journal of Democracy*, January 2010, vol. 21, no. 1, p. 128-135; Seligman A. B., *Pilietinės visuomenės idėja*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004.

⁴³ Šiliauskas S. (sud.), *Pilietinė visuomenė: politikos įpilietinimo projekcijos*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2006.

⁴⁴ Jurkutė M. ir Šepetytė N., *Demokratija Lietuvoje: Pilietiškumas ir totalitarizmas XX amžiaus istorijos lūžiuose*, Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2011.

⁴⁵ White H., *Metaistorija. Istorinė vaizduotė XIX a. Europoje*, Vilnius: Baltos lankos, 2003.

⁴⁶ Kabelka G., *Lietuvos filosofijos istorijos tyrimų metodologija XX a. II pusėje*, daktaro disertacija, Vilnius, 2008.

filosofijos-ideologijos elementus lietuvių autorių pasaulio ir Lietuvos filosofijos istorijos tyrinėjimuose. Atliekant turinio analizę, pasirinktų filosofų tekstai, ir jose išreikštos idėjinės nuostatos gretinamos su kitų filosofijos specialistų rezultatais⁴⁷. Šiam darbui buvo labai naudinga ir konferencija „Filosofija Lietuvoje ir Lietuvos filosofija“, vykusi 2010 m. gegužės 7 d. Vilniuje ir joje skaityti pranešimai⁴⁸. Siekiant labiau suprasti marksizmo, marksistinės-lenininės filosofijos pagrindinius teiginius bei jų sovietines interpretacijas pasitelkti Arno Anzenbacherio⁴⁹, Wladislavo Tatarkiewicziaus⁵⁰, Zenono Norkaus⁵¹, kitų tyrinėtojų darbai⁵².

Tyrinėjant intelektualų, kultūrinio elito veikimo aplinkas buvo naudingi įvairūs Lietuvos ir užsienio tyrinėtojų darbai, kuriuose atkreipiamas specialus dėmesys į įvairių sovietmečio periodų: J. Stalino, N. Cruščiovo, L. Brežnevo, M. Gorbačiovo, – valdymo ypatumus ir jų poveikį sovietų valstybės inteligentijos sluoksniui, gyvenimo būdui⁵³.

⁴⁷ Stoškus K. A., Interpretacinė filosofija ir Eugenijaus Meškausko metodologija // Stoškus K. A., *Represuojamo proto kritika*, t. 1, Vilnius: „Kultūros“ leidykla, 2009; Sverdiolas A., Kačerauskas T., Fenomenologija Lietuvoje, *Problemos*, 2008, nr. 74; Mickūnas A., Stewart D., *Fenomenologinė filosofija*, Vilnius: Baltos lankos, 1994; Baranova J., *Filosofija ir literatūra*, Vilnius: Tyto alba, 2006, p. 92-94; Rubavičius V., Žmogus ir daiktas // Rubavičius V., *Neįvardijamos laisvės ženklas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1997; Rastenis K., Klausimai Šliogerui, *Literatūra ir menas*, 1989-12-09, p. 10; Šerpytytė R., Nihilizmas Lietuvoje, arba kas bendra tarp A. Šliogerio ir E. Severino, *Problemos*, 2008, nr.73, p. 43-47; Kardelis N., Tikėtinas mitas apie Niekį ir esmą, *Athena*, 2006, nr. 1, p. 210-214; Skrupskelis K., *Ateities draugai: ateitininkų istorija (iki 1940 m.)*, Vilnius: Naujasis židinys-Aidai: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2010.

⁴⁸ Konferencijoje skaityti pranešimai publikuoti žurnale *Problemos*, 2010 m., nr. 78.

⁴⁹ Anzenbacher A., *Filosofijos įvadas*, Vilnius: Aidai, 1992.

⁵⁰ Tatarkiewicz W., *Filosofijos istorija*, III t., Vilnius: Alma littera, 2003; Tatarkiewicz W., Apie filosofijos istorijos rašymą, *Filosofija, sociologija*, 1993, nr. 1 (10), p. 47-54.

⁵¹ Norkus Z., *Kokia demokratija...*

⁵² Mažeikis G., *Propaganda ir simbolinis mąstymas*, Kaunas, 2010; Kain P., Marx's Theory of ideas, *History and theory*, vol. 20, nr. 4, p. 357-378; Šmulskštys J., Markso komunizmas, *Akiračiai*, 1975, nr. 5 (69), p. 4-5, 16.

⁵³ *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, vyr. red. A. Anušauskas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005; Anušauskas A., *KGB Lietuvoje: slaptosios veiklos bruožai*, Vilnius: Vilniaus krašto kultūros, verslo ir pilietinės iniciatyvos asociacija „Atvažiavo meška“, 2008; Arendt H., *Totalitarizmo ištakos*, Vilnius: Tyto alba, 2001; Arendt H., *Tarp praeities ir ateities: Aštuoni politinės filosofijos etiudai*, Vilnius: Aidai, 1995; Remeikis T., *Opposition to soviet rule in Lithuania: 1945–1980*, Chicago: Institute of Lithuanian Studies Press, 1980; Churchward L. G., *The Soviet Intelligentsia: an essay on the social structure and roles of Soviet intellectuals during the 1960s*, London and Boston: Routledge and Kegan Paul, 1973; Lodge C. Milton, *Soviet Elite Attitudes since Stalin*, Columbus Ohio: C. E. Merrill, 1969; Matthews M., *Privilege in the Soviet Union: a study of elite Life-Styles under Communism*, London: Allen & Unwin, 1978; Petersen R. D., *Resistance and Rebellion: Lessons from Eastern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001; Shlapentokh V., *Public and Private Life of the Soviet People*, New York: Oxford University Press, 1989; Streikus A., Sovietų Lietuva ir išeivija: kultūrinių ryšių projektas, *Lietuvos istorijos studijos*, 2007, nr. 20, p. 42-63; Vardys V. S., The Catholic Church, dissent and Nationality in Soviet Lithuania, *Boulder: East European Quarterly*, 1978; Verdery K., *What was socialism and what comes next?*, Princeton: Princeton University Press, 1996; Shore M., The end of Communism as a generational History: Some Thoughts on Czechoslovakia and Poland, *Contemporary European History*, 2009, vol. 18, no. 3, p. 303-329. Havel V., *The power of the powerless: to the memory of Jan Patocka*, 1978.

žr.: http://www.vaclavhavel.cz/showtrans.php?cat=clanky&val=72_aj_clanky.html&typ=HTML [žiūrėta 2012-09-10]; Bulota R., *Lietuvos persitvarkymo sąjūdis: teorinė masinio judėjimo analizė*, daktaro disertacija, Kaunas, 2004; Grybkauskas S., *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.

Dar viena literatūros grupė yra tekstai apie sovietmečio istoriografiją, kurie leido labiau susipažinti su įvairiomis vertinimo ir istorijos diskurso formavimo paradigmomis, sukurtomis tirti sovietmečio istoriją⁵⁴.

Šaltiniai. Tiriant sovietų Lietuvos intelektualų alternatyvią veiklą labiausiai buvo naudingi *interview būdu ir jau išleistuose atsiminimuose užfiksuoti duomenys* apie intelektualų vertybinių nuostatų formavimosi aplinką, neformalių grupių veikimą, jų tinklaveikos kiekybinės ir kokybinės charakteristikas, santykius su nomenklatūros ir pogrindžio atstovais. Pastebėtina, jog tokius tyrimus atliko ne tik šio darbo autorius, bet ir kiti kolegos, sovietikos tyrinėtojai, dėl to šiame darbe naudojami ir jų gauti duomenys⁵⁵. Kadangi tie patys asmenys (pvz., Vanda Zaborskaitė, Bronislovas Genzelis, Bronius Kuzmickas, Romualdas Ozolas, Ingė Lukšaitė, Vytenis Andriukaitis, Marcelijus Martinaitis bei kiti) davė interviu skirtingiems tyrinėtojams, kaip ir patys publikavo savo atsiminimus, dienoraščius įvairiose žiniasklaidos priemonėse, juos lyginant buvo galima geriau patikrinti neformaliose grupėse sovietmečiu dalyvavusių asmenų sąrašą, ištraukimo į grupės veiklą intensyvumą, ryšį tarp atskirų grupių, dalyvavimo, veiklos motyvus. Tokiu būdu buvo labiau eliminuotas subjektyvus praeities įvykių vertinimas ar retrospektyvūs praeities įvykių koregavimai. Reikia pastebėti, jog intelektualai yra ta visuomenės grupė, kuri gali geriausiai atkurti savo, savo aplinkos ir visuotinių įvykių panoramą⁵⁶.

Kita vertus, jie taip pat gali (žymiai labiau nei eiliniai asmenys) savo intelektinius gebėjimus panaudoti siekiant manipuluoti praeities įvykiais sau norima kryptimi. Todėl šioje srityje buvo naudinga metodologinė pozicija, į apklausą įtraukti skirtingų vertybinių nuostatų grupių intelektualus bei jų aplinkos žmones. Taigi, interviu sąrašė galima rasti tiek glaudžiai su pogrindžiu ir disidentais bendradarbiavusių ir veikusių asmenų (kaip Juozas Tumelis, Petras Kimbrys, Kazimieras Ambrasas SJ, Mindaugas Bloznelis ir kt.), tiek su nomenklatūra artimai susijusių ar joje dirbusių asmenų (Viktoras Žeimantas, Lionginas Šepetys, Romualdas Grigas, R. Ozolas ir kt.). Kitas tokios metodologinės komparatyvistikos pavyzdys gali būti katalikų: Algirdo Patacko, Mečio Laurinkaus, Juliaus Šalkauskio; neopagonių: Jono Trinkūno, Alfonso Andriuškevičiaus, Antano Danieliaus; mokslininkų: Norberto Vėliaus, Venanto Mačiekiaus, Vyčio

⁵⁴ Bumblauskas A., Šepetys N. (sud.), *Lietuvos sovietinė istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai*, Vilnius, 1999; Ivanauskas V., *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988 m.)*, Vilnius, 2011, p. 33-38. Marcinkevičienė D., *Sovietmečio istoriografija: užsienio autorių tyrinėjimai ir interpretacijos*, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2003, nr. 2, p. 91-106; Aleksandravičius E., *Praeitis, istorija ir istorikai*, Vilnius: Vaga, 2000;

⁵⁵ Darbo autorius yra dėkingas Valdemarui Klumbiui, kuris sutiko pasidalinti savo asmeniniame archyve saugomais interviu su šio tyrimo objektu susijusiais asmenimis, taip pat Ainei Ramonaitei ir jos suburtam kolektyvui, dariusiems interviu, rengiant knygą *Sąjūdžio ištakų beiškant...*

⁵⁶ Tai geriausiai parodo istoriko Edvardo Gudavičiaus interviu būdu užfiksuoti prisiminimai, žr.: Švedas A. (sud.), *Visa istorija yra gyvenimas: 12 sakytinės istorijos epizodų: Edvardą Gudavičių kalbina Aurimas Švedas*, Vilnius: Aidai, 2008.

Čiubrinsko požiūrių ir atsiminimų apie „Ramuvos“ judėjimą lyginamoji analizė⁵⁷. Interviu būdu gauta medžiaga yra saugoma autorių asmeniniuose archyvuose. A. Ramonaitės ir jos suburto kolektyvo interviu saugomi Vilniaus Universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto bibliotekoje. Duomenys buvo tikslinami, lyginami su publikuotais tų pačių ir kitų autorių atsiminimais, dienoraščiais ir kitais išlikusiais dokumentais.

Siekiant patikrinti intelektualų veikimo alternatyvias nuostatas ir oficialioje terpėje buvo peržiūrėti pagrindinių oficialių organizacijų *archyviniai dokumentai*. Lietuvos ypatingajame archyve Lietuvos Komunistų partijos dokumentų skyriuje (toliau – LYA) saugomi VVU filosofijos, filosofijos istorijos ir logikos katedros (f. 7017), „Minties“ leidyklos (f. 3388), „Kultūros barų“ (f. 17516), „Komjaunimo tiesos“ (f. 14231) pirminių partinių organizacijų medžiaga. Labiausiai pasiteisino paieškos filosofų darbo baruose, kur dėl jų veiklos filosofijos katedrose, „Minties“ leidykloje buvo rasti kai kurie patvirtinantys ir kituose šaltiniuose gauti duomenys. Tiriant filosofų diskusijas, ypač metodologines nuostatas, santykį su privalomu marksizmu-leninizmu buvo naudinga Lietuvos centriname valstybės archyve (toliau – LCVA) saugoma Lietuvos mokslų akademijos archyvo Istorijos instituto Filosofijos, teisės ir sociologijos skyriaus (vėliau Filosofijos sociologijos ir teisės instituto, toliau – FSTI) darbuotojų posėdžių medžiaga (R-1033), o taip pat ir Vilniaus universiteto mokslinės organizacinės veiklos archyvo fondas (VUA f. R-856).

Siekiant sužinoti daugiau duomenų apie intelektualų neformalias organizacijas, veikusias Lietuvoje ir už jos ribų, bei jų galimą veikimą viešoje erdvėje buvo pasitelkti ir KGB sekimo dokumentai, saugomi šiuose Lietuvos ypatingojo archyvo fonduose: f. K-41, K-1. Juose buvo galima daugiau aptikti tokių grupių veiklos ženklų Kaune, Vilniuje, įvairiose aukštosiose mokyklose. Šiuo klausimu tam tikrų duomenų pateikia ir *publikuoti šaltiniai*⁵⁸. Tačiau čia aptiktos įvairios studentų grupelės, kaip kad žinoma „dekadentų“ grupelė prie Lietuvių literatūros katedros literatų būrelio 6-ajame dešimtmetyje, buvo labiau susijusios su arba planavo pereiti į antisovietinę pagrindinę veikimo erdvę. Kadangi šio darbo objektas yra intelektualų grupės ir su jomis susijusios organizacijos, tai labai daug duomenų apie tokias organizacijas buvo nerasta, kadangi šių organizacijų tikslas nebuvo įsijugti į antisistemine veiklą, o kultūrinė, savišvietos ar pusiau legali oficiali veikla skirtingais laikotarpiais sovietų Lietuvoje po Stalino mirties buvo toleruojama.

⁵⁷ Išsamų šiame darbe naudojamą šaltinių – interviu, memuarinės literatūros, dienoraščių, laiškų – sąrašą galima rasti darbo pabaigoje.

⁵⁸ Bagušauskas J. R., Streikus A. (sud.), *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje, 1940–1990: dokumentų rinkinys*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005; Vaigauskas G. K., *Lietuvių nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja*, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1992.

Be išleisto solidaus Juozapo R. Bagušausko ir Arūno Streikaus publikuotų šaltinių rinkinio⁵⁹, šiame tyrime naudojami kiti įvairūs publikuoti šaltiniai, kurie yra susiję arba su sovietmečio grupių veikimu, pilietiškumu, sovietiniais įstatymais⁶⁰, arba su filosofinių tekstų amžininkų vertinimais⁶¹. Taipogi pasitelkta vėlyvojo sovietmečio antropologinė deskripcija, aptinkama rašytojo Ričardo Gavelio literatūriniame tekste⁶², vieši 9-ojo dešimtmečio pradžios R. Ozolo svarstymai, apie intelektualo situaciją ir jo pasirinkimus⁶³.

Dar viena svarbi publikuotų šaltinių grupė buvo filosofų ir ideologų sovietmečiu rašyti tekstai. Jie padėjo labiau išryškinti to meto alternatyvius, nesisteminius tyrinėjimus filosofijos, filosofijos istorijos srityje, lygiai kaip ir autentiškus bandymus kurti alternatyvią filosofiją, aptinkamą daugiau jaunesnės kartos filosofų gretose. Šiame bare buvo pasitelkti įvairūs moksliniai straipsniai, knygos, mokslo populiarinimo leidiniuose pasirodę pasirinktų filosofijos specialistų darbai. Atitinkamai marksizmo-leninizmo ideologų tiek pavieniai, tiek kolektyviniai tekstai leido suprasti iki kokio lygio buvo galima ideologizuoti, iškreipti filosofijos istorijos, XX a. Vakarų filosofijos autorių tekstus, mechanicistiškai pritaikant oficialios ideologijos schemas. Jie taip pat leido suprasti marksizmo-leninizmo tam tikrų akcentų aktualumą vėlyvuju sovietmečiu⁶⁴.

Tyrimo naujumas. Šiame darbe pirmiausiai atkreipiamas dėmesys į intelektualų alternatyvios veiklos genezę. Pirmoje tyrimo dalyje pateikiami duomenys apie tai, jog sovietmečio intelektualų neformalių grupių alternatyvi ar opozicinė veikla yra tiesiogiai susijusi su šių grupių dalyvių ankstyvuju gyvenimo laikotarpiu antisovietinėje ar nesovietinėje aplinkoje susiformavusiomis alternatyviomis, opozicinėmis nuostatomis ir vertybėmis.

Kitas šio tyrimo naujumo aspektas, kuris turėtų patraukti kitų tyrinėtojų dėmesį, yra tai, kad į intelektualus ir jų veiklą sovietmečiu žiūrima ne individualiai, bet per jų sukurtų neformalių grupių – kurios veikė tiek neformalioje, tiek oficialioje erdvėje, ir turėjo tiek pirminės ir antrinės, tiek vidinės ir išorinės grupės bruožus – dinamiką. Neformalių grupių tinklo egzistavimas su jam būdingais stipriais pasitikėjimo ryšiais sukuria naują alternatyvią ar opozicinę erdvę, kurioje tarpsta tiek individualios, tiek kolektyvinės idėjos, planai ir jų įgyvendinimo strategijos. Šiuo keliu einant

⁵⁹ Bagušauskas J. R., Streikus A. (sud.), *Lietuvos kultūra...*

⁶⁰ Susirinkimo, įvykusio LKP Vilniaus miesto komitete 1978 m. sausio 16 d., protokolas, *Lietuvos istorijos metraštis: 1998*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1999, p. 267-278; Stasiukaitis B., TSRS – „demokratiškiausia šalis pasaulyje, arba tos šalies konstitucija jos piliečio požiūriu // *Perspektyvos. Lietuvos pogrindžio periodinis leidinys 1978–1981 metai*, Vilnius: Gairės, 2005, p. 783-808; Punios sutartis, *Atbalsis*, 1994, rugsėjis, p. 5; Vaigauskas G. K., *Lietuvių nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja*, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1992.

⁶¹ Šapalas K., Knygų recenzijos, *Rūpintojėlis*, 1977, nr. 1, Kaunas, 2000, p. 49-51.

⁶² Gavelis R., *Vilniaus pokeris*, Vilnius: Tyto alba, 1997.

⁶³ Ozolas R., Pasaulis yra čia // Ozolas R., *Atgimimo ištakose, 1970–1980 metų Lietuvos kultūros gyvenimo štrichai*, Vilnius: Pradai, 1996, p. 531-539.

⁶⁴ Žr. į šaltinių sąrašą.

buvo labai lengvai pastebėti ir pirmąkart lietuviškoje istoriografijoje plačiau artikuliuoti sovietmečio intelektualų alternatyvios kolektyvinės tapatybės formavimosi ypatumai⁶⁵.

Aptariant socialinius ryšius, grupių tinklaveiką ir ja remiantis nuveiktus darbus analizuojama intelektualų veikla pilietiškumo srityje, kuri lietuviškoje istoriografijoje dažniausiai priskiriama disidentų ar pogrindžio grupėms ir jose veikusiems asmenims. Nauja yra tai, kad intelektualų ir jų suburtų grupių veikimas neformalioje ir oficialioje erdvėje, siekiant apginti lietuviškos visuomenės teises, yra interpretuojamas kaip sovietų Lietuvos nesisteminis pilietiškumas. Taipogi, skirtingai, nei tai pateikia kiti tyrinėtojai⁶⁶, etnokultūrinis, kraštotyris, folklorinis, kaip ir paminklosauginis judėjimas tyrinėjamas pirmiausiai per intelektualų grupių ir jų sukurto veikimo strategijų prizmę.

Apmąstant sovietų Lietuvos intelektualų grupes, į pirmas gretas iškilo literatai, menininkai, filosofai. Jie aktyviausiai ir sėkmingiausiai kūrė neformalių grupių branduolius ir jų tinklus. Ilgaainiui dėmesys pakrypo į filosofus ir filosofuojančius asmenis. Jie tyrimo autorių sudomino ne tik dėl savo aktyvumo opozicinėje veikloje ar vėliau išitraukimo į 1988–1990 m. įvykius Lietuvoje, bet pirmiausiai dėl savo alternatyvaus, laisvo santykio su sistema, su pačia svarbiausia sovietinės sistemos grandimi – marksistine-leninine filosofija ir ideologija. Savo autobiografiniuose apmąstymuose jie patys save apibūdina kaip gyvenusius tarp sistemos ir priešinimosi jai. Atliekant šį tyrimą autorius turėjo progos įsitikinti, jog filosofinė sąmonė, kuri kyla iš abejonės, nuostabos, kančios, absurdo patirties, yra pats svarbiausias sistemos alternatyvumo šaltinis ir jis yra būdingas ne tik „filosofams profesionalams“, bet ir kai kuriems poetams, rašytojams, menininkams, valkatoms ir alkoholikams, ir bet kuriems paprastiesiems žmonėms, neprisirišusiems prie racionaliai suformuotų schemų ir siekiančiais gyventi savo autentišką, o ne iš viršaus padiktuotą gyvenimą. Šioje perspektyvoje buvo galima suprasti, jog sistemai alternatyvą kūrė ne tik disidentų, pogrindininkų veiksmai, ne tik (savi)destruktyvi korupcija, alkoholizmas, bet ir pastebėtas žalio žiogo svirpėjimas, žvaigždėtas dangus viršuje, pasviręs kryžius arimuose ar gyvenimo prasmės klausimas. Būtent iš tokių reflektuotų ir nereflektuotų egzistencinių, filosofinių patirčių, jas sujungus su stipriais pirminių grupių branduoliais, su platesniais kitų grupių tinklais, kūrėsi ir alternatyvi kasdieninė laikysena, kuomet tiek intelektualai, tiek paprasti žmonės nebijodavo pašiepti saugumo agentų, politbiuro politikos ar kovoti su biurokratijos absurdiškais sprendimais.

⁶⁵ Pirmieji šio tyrimo rezultatai buvo paskelbti straipsnyje: Šukys A., Intelektualų neformalių grupių veikimo bruožai ir opozicinės nuostatos sovietinėje Lietuvoje, *Darbai ir dienos*, 2010, nr. 54, p. 9-35 (įteiktas 2009-11); Šukio A. pranešime „Non-systematic Citizenship and Identity Construction among Intellectuals in Soviet Lithuania“, skaitytame tarptautiniame simpoziume „Being in the Soviet Network: Embracing, Interpreting and Escaping the System“ Vilniuje, 2010 m. lapkričio 11-12 d., bei jo pagrindu parengtame straipsnyje: Šukys A., Citizenship Unsystematic Action of Intellectuals in Soviet Lithuania, *Lithuanian Historical studies*, 2010, nr. 15, p. 135-156.

⁶⁶ *Sąjūdžio ištakų beieškant...*

Taip pat nauja yra tai, kad intelektualų alternatyvaus veikimo yra ieškoma ne tik praktinėje veikloje, bet ir teorinėje, kurioje labiausiai pasireiškė jų intelektualiniai gebėjimai. Tai siejasi su anksčiau minėta pirmąja šio tyrimo prielaida. Todėl šio darbo autorius ištyrinėjo aktyviausių filosofų, dalyvavusių ir alternatyvioje, opozicinėje veikloje, svarbiausius darbus per vėlyvąją sovietmetį. Šios tyrimo dalies rezultatai taip pat labai stipriai prisideda prie bendros darbo temos ir ginamųjų tezių išdėstymo ir pagrindimo.

Ginamieji teiginiai:

1. Intelektualų prisitaikymas prie sovietinės sistemos buvo susijęs su opozicine ir gyvenimo šalia sistemos elgsena, kurią skatino alternatyvių nuostatų susiformavimas įvairiose aplinkose.
2. Intelektualai savo neformaliose grupėse kultyvavo alternatyvią kultūrą, tinklaveiką. Pasitelkdami pirminių ir antrinių grupių ryšius, jie sugebėdavo realizuoti nesistemines idėjas legalioje arba pusiau legalioje kultūrinėje ir socialinėje terpėje.
3. Intelektualų neformaliame judėjime viena iš labiausiai aktyvių grupių tinklų buvo filosofų bendruomenė, kuri daug efektyviau sugebėdavo pasinaudoti socialiniu, simboliniu, žmogiškuoju kapitalu, tyrinėjant, populiarinant ir kuriant neideologizuotą filosofiją sovietų Lietuvoje ir už jos ribų.
4. Puoselėdami bendruomenines vertybes, realizuodami jas įvairiose sovietinio gyvenimo srityse, intelektualų neformalių grupių dalyviai antisisteminių ir sovietiniai valdžiai lojalių asmenų atžvilgiu suformavo savo alternatyvią kolektyvinę tapatybę, kurią galima išreikšti formule: „kiti“–„mes“–„jie“.
5. Intelektualų sukurtos grupės nebuvo vien tik diskusiniai klubai, bet ir vykdė konkrečią veiklą, kuri įgaudavo nesisteminio pilietiškumo apraiškas sovietų Lietuvos viešojoje erdvėje.
6. Išskyrus ideologijos adeptus, atskiros filosofų kartos suformavo liberalų santykį marksizmo, marksistinės-lenininės ideologijos atžvilgiu ir plėtojo Vakarų filosofinės minties paradigmas. Jų tekstuose marksizmas-leninizmas naudojamas arba kaip

neredukuojanti metodologinė priemonė, arba kaip deklaratyvūs teiginiai, siekiant teisės dirbti mėgiamą pedagoginį, mokslinį darbą viešojoje erdvėje.

7. Jauniausios sovietmečio kartos filosofų darbuose aptinkamos autentiško mąstymo paradigmos, metusios iššūkį tiek sovietiniam, tiek nesovietiniam sisteminiam mąstymui.

I. INTELEKTUALŲ LAIKYSENA SISTEMOS ATŽVILGIU: PRISITAIKYMAS, OPOZICIJA IR GYVENIMAS ŠALIA SISTEMOS

Tyrinėjant intelektualų veiklą ir bendravimo nuostatas susidaro dvejetainis vaizdas. Viena vertus, dalis intelektualų priklausė komunistų partijai, neretai jie turėjo eiti į ideologinius kompromisus. Iš dalies šių intelektualų atliktus neideologizuotus darbus Lietuvos kultūros, mokslo srityje būtų galima laikyti profesine pareiga, už kurią buvo oficialiai atlyginama. Tačiau daugeliu atveju jų profesiniai sugebėjimai, asmeninis laikas, ryšiai ir tarpusavio pasitikėjimas kėlė tuos kultūros, mokslo, tautos reikalus ir problemas sovietinėje erdvėje, kurie nepatikdavo valdžios atstovams, užtraukdavo jų nemalonę ir neteikdavo daugiau saugumo besikeičiančioje sovietų valstybės vidaus politikoje. Apskritai, šioje valstybėje buvo ganėtinai sunku nusakyti ribą tarp legalios ir nelegalios veiklos. Pagrindinis įstatymas – LSSR ar SSRS Konstitucija teigė daug pozityvių dalykų: sąžinės, žodžio, susirinkimų laisvės ir kitas žmogaus teises. Tačiau, iš tiesų tai buvo daugiau regimybė nei realybė. Sovietų valstybės funkcionavimo pagrindas buvo partija, ją valdanti siaura technokratų, ideologų grupė, besirėmusi savitomis komunizmo idėjų interpretacijomis. Nuo V. I. Lenino laikų komunistų partija turėjo valdžios, tiesos, laisvės ir kitų žmogaus gyvenimo veiksnių monopolį valstybėje. Tad ir intelektualai laikėsi nuostatos, kad jei už tam tikrus veiksmus (pavyzdžiui, garažų klausimu Vilniaus senamiestyje ar Vakarų filosofijos knygų leidybos atveju) nebuvo sulaukta griežtesnės valdžios, partijos reakcijos ar bausmių, tuomet galima žengti ir kitą žingsnį.

Be abejo, buvo ir tokių žmonių, kurie šią ribą peržengti atsisakydavo. Paveldosauga, etnokultūrinį judėjimą, laisvo kultūros puoselėjimo nuostatas nereikėtų laikyti tiesiogine rezistencija totalitariniam režimui. Tačiau apgintos teisės į išlikusią autentišką praeitį kėlė pasitikėjimą savimi ir brandino esminius socialinius ir politinius pokyčius ateityje. Visa tai buvo galima palikti savieigai ar bent nerizikuoti ir nutylėti tuos faktus, kurių kritika galėjo pakenkti minėtų darbų organizatoriams ir dalyviams. Filosofai per pažintis Maskvoje sugebėdavo įveikti marksistinės ideologijos aktyviausio sergėtojo, „Komunisto“ vyriausiojo redaktoriaus Genriko Zimano ir jo ištikimų bendradarbių kritiką XX a. 8-ame dešimtmetyje ir vėliau. Tačiau 1972 m. dėl įvairių priežasčių filosofų kuruojamo žurnalo „Problemų“ redakcija buvo performuota. Taip pat XX a. 6-ojo dešimtmečio pabaigoje VVU Lietuvių literatūros katedros darbuotojams apsiginti nuo ideologinių kaltinimų nepavyko. „Ramuvos“ ir žygeivių judėjimai, nepaisant pastarųjų bandymų deklaruoti jų apolitiškumą ir dėmesį tautinei kultūrai, autentiškam folklorui, 1971 m. buvo suvaržyti. Keletas organizatorių sulaukė tiesioginių susidorojimų – 1973 m. jiems iškeltos bylos.

1972 m. žurnalo „Kultūros barai“ redaktorius buvo atleistas, kiti darbuotojai nuolat keičiami. Taip pat šiuo laikotarpiu pakeista mėnraščio „Nemunas“ bei kitų liberalesnių leidinių redakcijos. Kaip šiuos įvykius ir juose dalyvavusias intelektualų grupes bei jų elgsenas būtų galima vertinti? Pastebėtina, kad šalia apčiuopiamų opozicinių ar nesisteminių veiksmų, egzistavo labai ryški prisitaikymo nuostata. Todėl būtina giliau panagrinėti inteligentų, kultūrinio elito ar intelektualų prisitaikymo, opozicijos ir alternatyvios laikysenos reiškinių sovietinėje valstybėje. Juolab, jog tuomet egzistavo skirtingi prisitaikymo visuomenėje lygmenys. Verta pažymėti, kad nūdieninėje literatūroje nėra vienareikšmiško sutikimo dėl sąvokų vartojimo. Tai lemia ne tik sovietinio laikotarpio ir to meto visuomenės sudėtingumas, bet ir pačių tyrinėtojų, vertintojų sąsajos su tiriamąja epocha ir tiriamaisiais. Kiekvienos socialinės grupės tyrinėtojas bando savaip – teigiamai, liberaliai ar neigiamai – vertinti bandymus ir būdus reikštis inteligentijai sovietinėje Lietuvoje. Apie įvairius prisitaikymo ir galimos opozicijos lygmenis rašė ne vienas autorius. Savo tyrimo kontekste pasiremsime keletu jų.

Cz. Miloszo pateikti stalinmečio Lenkijoje tautinio, profesinio, estetinio, metafizinio, etinio ir kitų ketmanų, arba prisitaikymo prie priešiškos pasaulėžiūrinės sistemos strategijų, bruožai leidžia geriau suprasti ir Lietuvos intelektualų laikyseną⁶⁷. Vienas tokio ketmano pavyzdys galėtų būti šis istoriko Eligijaus Railos prisipažinimas: „*Auditorijose, bibliotekos skaitykloje susidurdavau su kolegomis, bet taip ir likome svetimi, tarsi nepažįstami, nes visi turėjome savo vidinį gyvenimą, tam tikras patirtis, apie kurias sovietmečiu nebuvo galima atvirai byloti.*“⁶⁸ Taigi, prisitaikymas skatino susidvejinimo reiškinių: kuomet vienaip žmonės elgdavosi oficialioje erdvėje, kitaip privačioje ar neformalioje aplinkoje. Tiesa, šie ketmanai, arba prisitaikymo modeliai, kurie būdingi turbūt visų laikų ir kultūrų inteligentijai (Cz. Miloszo aprašytasis ketmano prototipas pirmiausiai aptinkamas arabų kraštuose Viduramžiais), mažai davė vilties, kad „Naujojo tikėjimo“ visuomenė, kaip jis ją pavadino, kada nors pasikeis, įveiks savąjį susidvejinimą.

Kita vertus, tai nebuvo vien tiek prisitaikymo, bet ir tam tikros „vidinės“ opozicijos režimui strategija. Skirtingai nei neformaliųjų grupelių dalyviai, ketmaną praktikuojantys pavieniai kolegos savo kaukes nusiimdavo tik privačioje aplinkoje. Tačiau joje jie galėdavo liesti ne tiek profesines, kultūrinės, bet veikiausiai buitines temas. A. Walickio nuomone, ketmanų reikšmė keitėsi su režimo švelnėjimu, ypač po 1956 metų. Tuomet oficialioji ideologija perėjo į gynybines pozicijas, o dvilypės sąmonės mechanizmai sistemą dezintegravo: „*Pastangos, nukreiptos į tam tikros intelektualinės nepriklausomybės ir autentiškos kultūrinės nepriklausomybės išsaugojimą privačiame gyvenime, žingsnis po žingsnio virto sąmoninga, vieša kova dėl intelektualinio ir*

⁶⁷ Milosz Cz., *Pavergtas protas...*, p. 87, 105.

⁶⁸ Istorikų situacija sovietmečiu: prarastoji karta?, *Kultūros barai*, 2009, nr. 4, p. 85.

kultūrinio gyvenimo išvadavimo iš mirtinų oficialios doktrinos gniaužtu.“⁶⁹ Nors šis autorius kalba apie padėtį Lenkijoje, kuri skyrėsi nuo Lietuvos, tačiau labiau užslėpta, ne tokia organizuota forma ar mažiau pastebima oficialioje viešojoje erdvėje intelektualinis laisvėjimas vyko ir mūsų šalyje.

Tokia pačia optimistine gaida į Sovietų Sąjungą žvelgė ir A. Štromas. Jo nuomone, bet kuris prisitaikymas Sovietų Sąjungoje rodė kylantį nepasitenkinimą ir galutinį jos žlugimą. A. Štromas pritarė iš pirmo žvilgsnio beprotiškai Vladimiro Bukovskio minčiai, jog visi sovietų piliečiai buvo tam tikra prasme politiniai kaliniai, nes vienokia ar kitokia forma nepritarė santvarkai, jos nekentė, nors joje patys ir gyveno ar jai tarnavo⁷⁰. Šis sovietologas išskyrė tris „pragmatinės taktinės politinės sąmonės“ formas: 1) pilnutinį *konformizmą*, 2) *konservacionizmą* ir 3) *aktyvizmą (nonkonformizmą)*⁷¹. Manydamas, kad pirmosios elgsenos žmonių beveik nebuvo, A. Štromas daugeliui priskyrė konservacininko kategoriją, kuri tuo pat metu galėjo apimti ir konformizmą ir nonkonformizmą, sutampantį su intrastruktūriniu disidentizmu.

Kritiškiau *prisitaikymo* reiškinių tyrinėjo K. Girnius⁷². Dėl valdžios naudotos „meduolio ir lazdos“ politikos dauguma vėlyvojo sovietmečio inteligentų laikomi visiškais konformistais. Bandydamas šią poziciją suprasti, šis tyrinėtojas nurodo keletą bendresnių istorinių, sociologinių priežasčių. Viena pagrindinių intelektualų konformizmo apraiškų, K. Girniaus nuomone, buvo baimė viešojoje erdvėje reikšti nepasitenkinimą sovietine valdžia, rizikuojant savo gerbūviu ar karjera. Tai, jo manymu, atėjo dar iš Antano Smetonos laikų. Aktyvų prisitaikymą, anot tyrinėtojo skatino ir pilietinės visuomenės žlugimas, savo socialinio vaidmens sureikšminimas, žmogaus teisių gynimo tradicijų Lietuvoje nebuvimas ir įvairūs demoralizuojantys veiksniai. Kita vertus, jis nurodo keletą pateisinamų prisitaikymo momentų; pavyzdžiui, jei asmuo vengdavo ideologizacijos ir aktyvaus dalyvavimo partijos ir oficialių struktūrų veikloje, jei tai buvo daroma ne dėl karjeros sumetimų bei tuo pačiu metu buvo siekiama solidarizuotis su disidentais ar pogrindžiu⁷³.

Vienas naujosios sovietmečio tyrinėtojų kartos mokslininkas Lietuvoje, V. Klumbys, randa nemažai prisitaikymą pateisinančių motyvų. Kultūrinio elito prisitaikymą jis aprašo kaip pasipriešinimą dėl kultūros, kaip tautos gyvasties išsaugojimą, nes tolesnis atviras pasipriešinimas (prisimenant partizaninę kovą) buvęs pražūtingas tautai⁷⁴. Toks tikslas, remiantis jo tyrimo pateikėjų vertinimais, galėjo pateisinti prisitaikymą. Būta tokių atvejų, kuomet visiškai prisitaikęs žmogus nebūtinai buvo lojalus sistemai ir tuo pačiu metu galėjo vykdyti aktyvią rezistencinę veiklą (pavyzdžiui, Gintautas Iešmantas ar Vytautas Skuodis)⁷⁵. Kartu šis tyrinėtojas pažymi, kad būta

⁶⁹ Walicki A., *Marksizmas...*, p. 580.

⁷⁰ Štromas A., *Laisvės horizontai*, p. 36.

⁷¹ *Ten pat*, p. 245.

⁷² Girnius K., *Pasipriešinimas, prisitaikymas...*, p. 268-279.

⁷³ *Ten pat*.

⁷⁴ Klumbys V., *Lietuvos kultūrinis elitas sovietmečiu...*, p.153-155.

⁷⁵ Klumbys V., *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos...*, p. 75.

įvairaus prisitaikymo lygmenų: ideologinio, aktyvistinio, politinio⁷⁶. Kaip tik ideologinius kompromisus, jo nuomone, kultūriniam elitui ir tekdavo daugiausia daryti.

Tiek Cz. Miloszas, tiek A. Štomas, tiek K. Girnius mato prisitaikymą, kaip labai jautrų moralinį, psichologinį reiškinį. Renkantis kolaboravimą ar aukštesnį prisitaikymo lygį (anot V. Klumbio, aktyvistinį ar politinį), galimas visiškas individualių, natūraliai perimtų, neindoktrinuotų vertybių sunaikinimas. Tai sukūrė palankias sąlygas sovietinėje visuomenėje suklestėti moraliniam cinizmui, abejingumui, savigarbos sumenkinimui, ušsidarymui nuo savo aplinkos, susidvejinimui, taip pat įvairioms kitoms destruktivioms, iškreiptoms socialinėms ir individualioms praktikoms, kurios dažniausiai yra priskiriamos taip vadinamam sovietinio žmogaus, *homo sovieticus*, tipui. Tačiau būtina pridėti, kad daugelis „tarybinių piliečių“ ypač aneksuotoje sovietų teritorijoje, Lietuvoje, ir ypač vėlyvuojū sovietmečiu buvo praradę bet kokį tikėjimą sovietine ideologija. Todėl tiksliau būtų naudoti kitą antropologinį tipą, kurį ironiškai Ričardas Gavelis vadino *homo lithuanicus*: „Niekam nerūpi, kas tu iš tikrųjų esi, svarbu tik kuo dediesi esąs. Kiekvienas tikras *homo lithuanicus* yra giliai perpratęs šią viešą paslaptį. Tikras *homo lithuanicus* pragmatiškai vaidina spektaklį, atlieka prievolę – juoba, kad apgauti valdžią taip nesunku. Vienas ant pakylės vaidina tribūną, gerai žinodamas, kad tik vaidina. Tūkstantis salėje karštai ploja, gerai žinodami, kad jis vaidina, o jie patys taipogi. O tariamasis tribūnas linkčioja, gerai žinodamas, kad visas tūkstantis tik apsimeta. *Homo sovieticus* išoriškai elgiasi gan panašiai. Tačiau širdies gelmėje jis vis dėlto tiki pačiais sistemos principais, jis sklidinas tokių sąvokų kaip „leninių normų iškraipymas“, „perlenkimas“ ir taip toliau. *Homo lithuanicus* niekuo netiki nuo pat pradžios, bet išmoksta įtaigiai vaidinti jau mokykloje.“⁷⁷.

Dėl to toks prisitaikėlis neišmoksta mąstyti, negauna net moralinių ir žmogiškumo pagrindų. Prisitaikyti prie sistemos lietuvių, *homo lithuanicus*, motyvas, kaip pastebi N. Putinaitė plaukia ne iš įtikėjimo sovietiniais idealais, bet iš patogumo ir saugumo siekio⁷⁸. Dėl šios priežasties jis nepajėgia išdrįsti dalyvauti atviroje ar nematomoje opozicijoje režimo atžvilgiu. Šiame darbe aprašomi neformalių alternatyvių grupių intelektualai buvo prisitaikę, bet kartu sugebėjo sukurti ir išsaugoti alternatyvią, opozicinę vertybių pasaulėžiūrą ir tam tikra forma oficialiai oponuoti ar gyventi „šalia“ sistemos.

Verta atkreipti dėmesį į V. Klumbio sėkmingą pastangą šalia pasipriešinimo, prisikirtino pagrindžio ir disidentų veiksams, išskirti *opozicijos* nuostatą. Jis nurodo šiuos opozicijos bruožus: 1) skirtingai nei *pasipriešinimo* atveju, už opozicijos veiksmus po Stalino mirties nebuvo taikomos represijos, 2) šia veikla daugiausiai užsiimdavo intelektualai-„marginalai“, kurie ypač reikėsi

⁷⁶ Ten pat, p. 73.

⁷⁷ Gavelis R., *Vilniaus pokeris...*, p. 257.

⁷⁸ Putinaitė N., *Nenutrūkusi styga...*, p. 7-8.

kultūrinėje srityje, 3) šie veiksmai nebuvo tiesiogiai nukreipti prieš režimą, tačiau intelektualai vaikščiodavo ant legalumo ir nelegalumo ribų, kartais nuo karto jas peržengdami arba plėsdami, 4) opozicijos vardan pateisinamas prisitaikymas, nes siekiama išvengti prievartos bei veikti viešoje erdvėje ir 5) atsiribojimas, nedalyvavimas, apolitiškumas, nereflektuoti ir sąmoningi akibrokštai, bandymas prieštarauti oficialiajai ideologijai pagal jos taisykles, korektiški tyrimai, neideologizuota tautinė tematika (visa tai išskirta pasiremiant Aurimo Švedo sovietmečio istorikų bendruomenės tyrimo rezultatais)⁷⁹. Taip pat opozicinė elgsena suskirstoma į tris kategorijas pagal veikimo erdves: socialinę, institucinę ir pausiai legalią⁸⁰.

Dalis intelektualų, kurie buvo apklausti tiek šio darbo autoriaus, tiek šios srities kitų kolegų, savo veikloje išvelgė „tyliąją rezistenciją“, tačiau kartu sutiko, jog jų elgsenai sovietmečiu buvo būdingas tam tikras konformizmas, t. y. prisitaikymas prie esamos situacijos siekiant aukštesnių tikslų (tautinių, kultūrinių ir pan.). Jų profesiniai darbai, užimtos neaukštos pareigos⁸¹, saikingos materialinės gyvenimo sąlygos liudyto, jog pastarųjų neviliojo karjeros, gero uždarbio galimybės. Todėl „meduolio“ argumentas negalėjo būti pagrindinis⁸². Juolab, kad jie užsiimdavo ne viena veikla, peržengusia legalumo ribą, ir atsitiktinai ar dėl kitų aplinkybių nesusilaukė didesnių sankcijų arba dėl savo užsibrėžtų tikslų ir vertybių nepasidavę, patyrė ar rizikavo patirti socialinę, profesinę izoliaciją, etc. Kita vertus, šie asmenys galėjo prisibijoti režimo galios politikos baimindamiesi prarasti legalią / oficialią darbo vietą (šaltiniai byloja, jog pagrindinės spaudos organizatorius anksčiau ar vėliau saugumas iššifruodavo). Ne tik L. Brežnevo, bet ir M. Gorbačiovo valdymo metais, prieš pat Lietuvos nepriklausomybės paskelbimą 1990 m., aktyvūs Sąjūdžio veikėjai, intelektualai galėjo sulaukti ir susidorojimų⁸³.

Neretai būna sunku nustatyti, ko veikiančio asmens veiksmuose, darbuose yra daugiau: ar prisitaikymo, ar opozicijos, – todėl, kad iš istorinės perspektyvos yra labai sunku nustatyti atskirų individų motyvus, visas pasirinkimo galimybes. Šia prasme nagrinėjami intelektualai, jų grupių tinklaveika, nuostatos, pasiekti rezultatai galėtų būti vertinami ir/nei kaip prisitaikymas, ir/nei kaip opozicija, bei/bet tam tikro laipsnio alternatyva režimui, oficialiajam diskursui. Daugelis autorių

⁷⁹ Klumbys V., Sovietmečio opozicinė elgsena, *Genocidas ir rezistencija*, 2010, nr. 2 (28), p. 102-104.

⁸⁰ *Ten pat*, p. 104-111.

⁸¹ Iš visų kalbintų respondentų aukščiausią karjerą buvo pasiekęs R. Ozolas: 1975–1980 m. dirbęs LSSR Ministrų Taryboje. Jis pats tokį savo sprendimą paaiškino noru patikrinti, ar socializmas iš viso įmanomas bent CK institucijose. Duodamas interviu jis taip pat atskleidė savo verbavimo ir atsisakymo bendradarbiauti su saugumu istoriją, žr.: A. Šukio interviu su R. Ozolu, 2008-03-17. Savo bičiulių jis buvo vertinamas kaip ypač dėl Lietuvos, lietuvių tautos pasišventęs žmogus, žr.: A. Šukio interviu su G. Martinaitiene, 2009-10-12.

⁸² Materialinio atlyginimo politika buvo, be abejo, įtaigus režimo kontrolės įrankis viso kultūrinio elito narių atžvilgiu. Tačiau jo nereikėtų suabsoliutinti. Pavyzdžiui, Vytautui Kubiliui buvo svarbu gauti butą, apsiginti aukštesnį mokslinį laipsnį, tačiau kūrybos ir asmenybės laisvė buvo dar svarbesnė. Šio motyvo vedinas 1972 m. jis išspausdino straipsnį „Taleno mįslės“, sukėlusį sumaištį senosios rašytojų kartos, nomenklatūros atžvilgiu. Be tokios laisvės jis nebūtų galėjęs būti tikru mokslininku, kokiu jis tuomet įsivaizdavo ir siekė tapti, bei iš šios profesijos sovietinėmis sąlygomis užsidirbti sau ir savo šeimai pragyvenimą.

⁸³ Anušauskas A., *KGB Lietuvoje: slaptosios veiklos bruožai*, p. 181-183.

aprašo, vertina žmonių elgesį per politinę prizmę. Aišku, totalitarinio režimo sąlygomis, kuomet buvo siekiama politizuoti ar bent jau kontroliuoti visas gyvenimo sritis, išvengti tokio vertinimo yra sudėtinga. Tačiau, tokie normatyviniai aprašymai, pagrįsti binarine nuostata (netgi opozicija, nors ji nekildinama iš pasipriešinimo, tačiau yra priešpastatoma sistemai ir ta prasme išsaugo binarinę nuostata), ne visada atkreipia dėmesį į savo tyrinėjamų asmenų motyvus ir jų asmeninį ar socialinį santykį su sistema.

Žiūrint iš laiko perspektyvos ir per binarinės sistemos prizmę, anti- ir prosisteminių, atskaitos taško, neideologizuotų knygų leidyba, atviros minties diskusijų ratai, seminarai, modernistinių paveikslų tapyba ar tautinio turinio pjesių statymas, atrodo kaip tam tikro laipsnio opozicija. Tačiau, apklausus tų įvykių dalyvius, galima daryti išvadą, jog daugeliu atveju nebuvo siekiama kam nors oponuoti. Tai buvo bandymai gyventi laisvai, mąstyti savarankiškai, bendrauti atvirai, kalbėti kitaip, nei tai buvo įprasta sovietinėje sistemoje. Intelektualų, ypač jaunosios kartos, veiklos motyvai dažniausiai būdavo nepolitiniai arba nesisteminiai, adekvatūs demokratijos sąlygoms. Kurdami neformalius ratelius ar grupes oficialioje erdvėje, stengdamiesi mokslo srityje užsiimti korektiškais tyrimais, kasdienybės lygmenyje gyventi pagal prigimtį, jie galėjo tiesiog puoselėti žmogišką gyvenseną, savarankišką mąstymą, siekė vystyti objektyvų, racionalų mokslą, sąlyginai laisvą meną, kultūrą, kurių net nereikėjo kaip nors specialiai priešinti, t. y. *oponuoti*, oficialioms normoms.

Šią supriešinimą, nevisada racionaliai pagrįstą, atlikdavo pati sovietinė sistema. Iš esmės, jai buvo svetima viskas, kas kildavo „iš apačios“, iš žmonių, o ne remiantis jos padiktuota „logika“. Pats *kitokio* fakto egzistavimas nebūtinai ar ne iš karto tampa kontrafaktu ideologiniams artefaktams. Nebent jie sąmoningai yra supriešinami. Beje, patys intelektualai tokiu veiksmu nebuvo suinteresuoti, kadangi tokiu būdu jie būtų dažniau patyrę tam tikras sankcijas. O režimo priežiūros institucijos ypač vėlesniu laikotarpiu, ne viską pastebėdavo, pavėluodavo reaguoti arba kurį laiką lūkuriuodavo. Jas kaip ir kitas sovietinės valstybės institucijas taip pat veikė aukštas korupcijos lygis.

Taip pat žvelgiant iš šių dienų perspektyvos į visą sovietmečio visuomenės mozaiką, tokį supriešinimą gali atlikti ir patys tyrinėtojai, laikydami binarinio principo. Pastebėtina, kad „nenormaliomis“ sovietinio gyvenimo sąlygomis nesuderinami dalykai galėjo egzistuoti vienas šalia kito ne tik kasdienybės, bet ir oficialiame instituciniame lygyje: tiek kultūrinio elito, tiek nomenklatūros tarpe. Todėl būtų paranku pasirinkti dar vieną sąvoką, kuri apimtų šiuos visus intelektualų, kultūrinio elito elgsenos aspektus: prisitaikymą, opoziciją ir gyvenimą, darbą šalia

sistemos, sąmoningai nesirenkant opozicinės nuostatos. Tokia sąvoka veikiausiai galėtų būti *alternatyva*: alternatyvus veikimas, mąstymas, alternatyvi elgsena, tinklaveika ir t.t.⁸⁴.

Alexei Yurchakas, aprašydamas jaunų intelektualų susitikimus Leningrado garsioje kavinėje „Saigonas“, poetą Jozefą Brodskį, įvairius jaunų žmonių neformalius tinklus, nurodo, kad šie žmonės savo elgesiu, atvirais pokalbiais tiesiog ignoruodavo, ironizuodavo sovietinio gyvenimo normas, galimų agentų pasiklausymus, lygiai kaip ir disidentų antisisteminius pasisakymus, kurie toje vietoje taip pat lankydavosi⁸⁵. A. Yurchak naudoja *deteritorizuotos aplinkos* („*detrterritorialized milieu*“) kategoriją, norėdamas išvengti bet kokios opozicinės reikšmės. Panašiai, kaip ir Lietuvos jaunoji ar vėlyvojo sovietmečio intelektualų karta, Leningrado „deteritorizuotos aplinkos“ žmonės susirinkdavo savo rateliuose, rengdavo diskusijas, iškylas, nelegalios literatūros dalybas ir pan. Tokiu būdu jie susikurdavo *savo* aplinką, kuri galėjo būti mobili ir nepriklausyti nuo konkrečios vietos. Ši aplinka turėjo savo paralelinę viešumo erdvę, tapatybę, niekada nebuvo visiškai atvira ar uždara, tai buvo lyg gyvenimas „šalia“ sistemos.

A. Yurchak „deteritorizacijos“ kategorijai labiau atskęsti naudoja „vnye“ sąvoką⁸⁶. Pastaroji pažodžiui reikštų „buvimą išorėje“. Tačiau jos reikšmę galima suprasti kaip buvimą „šalia“: t. y. nei sistemos „viduje“, nei „išorėje“. Tie žmonės lyg ir priklausė sistemai, bet kartu buvo „nematomi“. Sistema lyg ir pati to neplanuodama sudarydavo sąlygas atsirasti tokiems rateliams, grupėms ir juos iš dalies toleruodavo, nors tiesiogiai nebuvo jų atsiradimo priežastimi⁸⁷. Skirtingai nuo kai kurių lietuvių grupių, minėti rusų neformalūs būreliai ignoravo ir A. Solženycino gyvenimo tiesoje principą, nors skaitė jo literatūrą. Jie stengėsi nesidomėti politika ir susikurti santykinai laisvą pasaulį, palaikomą tokių panašių žmonių, klausydavosi Bulato Okudžavos, Vladimiro Visockio ir Boriso Grebenčšikovo muzikos, skaitydavo Osipą Mandelštamą ar Aną Achmatovą. Kitas skirtumas – jie visiškai ignoruodavo disidentinę arba antisisteminę nuostatą praktikoje ir aprašytą deteritorizacijos efektą, o „buvimą šalia“, patirdavo dalyvaudami partiniuose, komjaunimo susirinkimuose, rinkdami SSKP nario mokestį, dalyvaudami paraduose, partijos suvažiavimuose, balsuodami už. Visa tai jie atlikdavo tik formaliai: savo verbaline ir neverbaline laikysena perkeisdami tokių sovietinių ritualų turinį, o likusį laiką skirdavo laisvam bendravimui. A. Yurchak taip pat teigia, kad ir „alternatyvi kultūra“ išlaikė dichotomiją, o laiko ir erdvės atžvilgiu

⁸⁴ Šią alternatyvumo sąvoką, apibrėžti intelektualų veiklą sovietinės sistemos atžvilgiu galima rasti šiuose tekstuose Švedas A., *Sovietinė lietuvių istoriografija...*; N. Putinaitė, *Nenutrūkusi styga...*; Šukys A., Intelektualų neformalių grupių veikimo bruožai ir opozicinės nuostatos sovietinėje Lietuvoje, *Darbai ir dienos*, 2010, nr. 54, p. 9-35; Šukys A., Citizenship and Unsystematic Action of Intellectuals in Soviet Lithuania, *Lithuanian Historical Studies*, 2010, vol. 15, p. 135-156. Ją taip pat labiau artikuliuotą vartoja knygos „*Sąjūdžio ištakų beiškant...*“ autoriai.

⁸⁵ Yurchak A., *Everything was forever...*, p. 145.

⁸⁶ *Ten pat*, p. 131-132.

⁸⁷ *Ten pat*, p. 132, 140-141.

deteritorizuotos aplinkos nebuvo kažin kaip išpjautos iš sistemos. Jos demonstravo, kad ši sistema vėlyvuosiu sovietiniu laikotarpiu buvo „infekuota įvairių, gausių, sąlygojančių naujų formų“⁸⁸.

Pastaroji alternatyvumo sąvoka tinka lietuviškam kontekstui: lietuvių intelektualų rateliuose buvo nevengiama ir politinių temų, nors antisisteminiams tikslams grupės retai angažuodavosi. Taigi, šiame kontekste siaurintinas V. Klumbio pasiūlytos *opozicijos* sąvokos objektas, kadangi ji apima įvairias veikimo ir socialinės organizacijos formas, kurios tapdavo opozicinėmis tik sistemos reakcijos atveju, o kasdienybėje ir to meto žmonių mentalitete egzistavo „šalia“ sistemos. Pavyzdžiui, *opozicijos* sąvoką būtų galima tiksliai pritaikyti įsigilinus į VVU Lietuvių literatūros katedros darbuotojų argumentus XX a. 6-ajame dešimtmetyje dirbant su studentais ir lituanistine medžiaga. Lietuviškumo puoselėjimas kaip priešstata rusifikacijai aukštojo mokslo lygmenyje turėjo būti sistemai nepriimtinas reiškinys ir lituanistai tai puikiai suprato. Daugelio menininkų, filosofų kūrybinė veikla, profesionalus darbas savo esme nebuvo orientuotas į kurią nors sistemą, nes kai kuriais atvejais tai iš esmės buvo nesisteminė veikla, paklūstanti universaliems žmogiškos kūrybos principams.

1.1. Opozicinių ir prisitaikymo nuostatų formavimosi aplinka

Visi pusiau struktūruoto interviu metodu apklausti respondentai, o taip pat dienoraščius, memuarus leidžiantys intelektualai teigia, kad jų pamatinės vertybės ir opozicinės nuostatos totalitarinio režimo atžvilgiu susiformavo vaikystės, jaunystės metais. Beveik visiems, kurie augo kaime, didelį įspūdį paliko pažintis su partizanais ir pokario trėmimai. Pastarieji paveikė jų tautines, formavo antisovietines nuostatas. Atsitiktiniai susitikimai ir pokalbiai su partizanais kaime, giliai atmintin įsirėžę išniekintų kūnų vaizdai miestelių aikštėse, baimė dėl galimo išvežimo į Sibirą ir sveiku protu nesuprantamos pyliavos, išnaudojimas ir prievartinis ūkininkų varymas į kolūkius klojo pamatus bręstančių žmonių sąmonėje, atskyrė *savą* ir *svetimą*, brėžė tiesos, teisingumo ir gėrio kontūrus kitaip nei buvo diegiama oficialios ideologijos mokyklose ar vėliau universitetuose. Antai, Antanas Rybelis savo patirtį perteikia taip: „*Visi žmonės nepriėmė tos santvarkos ir tikrai visi laikė valdžia dar miško valdžią. Miškas buvo jų tikroji valdžia. Į tuos žiūrėdavo formaliai: kaip nors atsikratyti jų. Bet jie buvo ginkluoti brutaliai: į kolūkius varydavo su ginklu, su automatais. Buvo žiaurūs epizodai kada buvo atimta viskas: ir žemė, ir padargai, ir gyvuliai pirmaisiais kolūkių tvėrimosi metais. Žmogus tuščias ir laukai tušti: nei dirbti negali, nieko neturi. Ir ateina dar instruktoriai, lydimi su automatais, ir bado su kalašnikovu į krūtinę: „Atiduok paskutinį rublį!“ Mato, kad mes maži vaikai pusbadžiu gyvename, – viską atėmė ir dar tą [nori atimti]. Tai*

⁸⁸ *Ten pat*, p. 140, 156-157.

buvo suprantama, ką palaikyti, – nereikėjo jokio auklėjimo. Arba tos kovos kada vykdavo, Dieve mano... Kaip ta jų (t. y. Lietuvos partizanų – aut. past.) drąsa žavėdavo! Jie nebijodavo, pasiryžę, jauni, dvidešimtmečiai! Aš žiūrėdavau į juos: ateidavo kartais pas mus pabūt dieną, pernaktot, dainuodavo patriotines dainas, duodavo man paskaityti literatūros. Dar atsimenu davė tokį „Raudonasis rojus“. Pasirodo ten Kubilinsko poema, atspausdinta mašinėle. Tai aš tada perskaičiau ją. [Jie] meldavosi, gražiausiai šnekėdavosi (nebūdavo ten jokio girtavimo), juokaudavo, linksmi, normalūs, gražūs, aukšti vaikinai, smarkiai ginkluoti. Čia sribai vaikščioja aplinkui. Jie nebijo. Pasiunčia mane pasekioti paskui juos, kad neužeitų. O jei ne, tai stato kulkosvaidį ant lango: „Mes kariausim!“ – sako!“⁸⁹.

I. Lukšaitė pažymi, kad jos šeimoje visuomet egzistavo atviras ryšys ir vaikams buvo parodoma sovietinė tikrovė tokia, kokia ji iš tiesų buvo. Ypač jai, šešiolikos metų mergaitei, įstrigęs buvusio LSSR Liaudies Komisarų Tarybos pirmininko pavaduotojo, politinio kalinio Juozo Vaišnoro apsilankymas tėvų namuose ir jo pasakojimas apie bandymus įtikinti Staliną nevykdyti staigios kolektyvizacijos Lietuvoje, bet pereiti pradžioje prie kooperatinio ūkio. Komisarų diskusija su SSRS vadovu galiausiai baigėsi mirtininkų lageryje su Kvantuno armijos karininkais, kurie atiduodami savo skurdų maisto davinį išgelbėjo jį nuo mirties⁹⁰. Nepaisant sovietų propagandos, destruktivus stalinizmo braižas neabejotinai formavo priešišką nuostatą bręstančiam jaunimui.

Visgi galėjo būti ir taip, kad šeimos tėvai, nors turėdami neigiamų nuostatų režimo atžvilgiu, galėjo tai visiškai nutylėti ir nieko panašaus neperduoti savo vaikams. Taip, pavyzdžiui, atsitiko Irenos Šutinienės šeimoje, kuri nors ir matė namų pastogėje tarpukario žurnalų, pakabintą Vytį, tačiau dėl šeimos narių nutylėjimų savo vaikystėje intereso domėtis Lietuvos praeitimi neturėjo ir tikrosios paminėtų daiktų reikšmės nesuprato. I. Šutinienės vertybinės nuostatos pradėjo keistis įstojus į VVU ir ten susidūrus su žygeiviais, judėjimu „Ramuva“ ir Algirdo Patacko aspirantų klubo bendrabutyje. Taip pat didelį poveikį padarė tuo metu į rankas patekusi knyga „Lietuvių archyvas“ (1942–1943 m.) apie pirmojo sovietmečio represijas Lietuvoje⁹¹.

Šeimose, kuriuose nuo seno buvo puoselėjamos kultūrinės, intelektualinės tradicijos, jų palikuonys jas perimdavo iš kartos į kartą. Taip patriotinės, intelektinės, kultūrinės, meninės, o pavieniais atvejais ir religinės vertybės buvo perduodamos Lukšų, Landsbergių, Šalkauskių, Ladigų ir kitose šeimose. Šių asmenų pažiūras stipriai paveikė mokykla. Iš jų išsiskiria tie intelektualai, kurie mokyklą baigė prieš ar per Antrąjį pasaulinį karą (pvz., Vanda Zaborskaitė (g. 1922 m.), Kristina Rickevičiūtė (g. 1922 m.), Zita Žemaitytė (g. 1923 m.) turėjo galimybę bręsti dar laisvoje Lietuvoje). Tačiau ir pokario metais Lietuvos mokyklose dirbo nemažai mokytojų, subrendusių

⁸⁹ A. Šukio interviu su A. Rybeliu, 2009-03-20.

⁹⁰ A. Šukio interviu su I. Lukšaitė, 2008-04-19.

⁹¹ A. Šukio interviu su I. Šutiniene, 2010-10 mėn.

Nepriklausomoje Lietuvoje. B. Savukynas (g. 1930 m.), B. Genzelis (g. 1934 m.), K. Ambrasas SJ (g. 1934 m.), B. Kuzmickas (g. 1935 m.), M. Martinaitis (g. 1936 m.), I. Lukšaitė (g. 1940 m.), V. Bagdonavičius (g. 1941 m.) ir daugelis kitų labai teigiamai vertino tai, kad jų laikais mokyklose dar dirbo „anos“ Lietuvos mokytojai, kurie ne tik puikiai išmanė savo dalyką, bet ir buvo asmenybės, rinkdavosi tokius autorius ir tokias temas, kurios ne visada atitikdavo oficialiąją ideologiją.

Taipogi egzistavo iš šeimų „atsineštos“ pilietinės, moralinės vertybės, kurios bręstančiam jaunimui, nepažinusiam sovietinio gyvenimo dvylypumo, buvo svarbios. Pavyzdžiui, B. Kuzmickas mini laisvas diskusijas su klasės draugais Kauno Julijanavos mokykloje, kur pokariu jis mokėsi. Jo manymu, keletas mokinių klasėje laikėsi nuomonės, kad sovietų valdžia yra teisėta. Todėl per diskusijas kiti keldavo neteisėtai okupuotos Lietuvos klausimą, bet galiausiai visi likdavosi prie savo nuomonės⁹². B. Genzelis Kaišiadorių komjaunimo komiteto sekretoriaus tariamą teisingumą pajuto tiesiogiai – buvo pašalintas iš mokyklos. Jis tokio atlygio sulaukė ir turėjo sutikti, kad „valdžia visuomet teisi“, pasirašydamas bendrą laišką ir užstodamas savo bendraklasę miesto saugumo tarnautojo akivaizdoje, kai ją norėjo išmesti iš mokyklos dėl komjaunimo sekretoriaus asmeninio keršto. Nors tai buvo tik draugiškas solidarumo gestas, pasitelkus pilietines priemones, t. y. protesto laišką, tačiau galiausiai jis buvo apkaltintas kaip „antitarybinis veikėjas“. Tokiu būdu pilietis turėjo suprasti, kad kolektyvinių laiškų rašymas sovietinėje sistemoje buvo nusikaltimas⁹³.

Siekis įsitvirtinti gyvenime, mokytis universitete, daryti profesinę karjerą skatino stoti į komjaunimo gretas, o vėliau, kitiems inteligentams, dirbusiems pedagoginį-ideologinį darbą, ir į SSKP. Dalis tyrimo respondentų savo pasirinkimą vertino kaip sunkų kompromisą (A. Rybelis, R. Ozolas, B. Kuzmickas) arba kaip būtinybę, savisaugos, savirealizacijos priemonę (V. Bagdonavičius (partijai nepriklausė), B. Genzelis, Romualdas Grigas). V. Zaborskaitė ir I. Lukšaitė karjeros SSKP ne tik nenorėjo, bet ir negalėjo daryti dėl savo ar savo šeimos narių ideologinių „nukrypimų“. Panašiai nutiko ir su Marcelijumi Martinaičiu, kuris taip pat netapo partijos nariu dėl asmeninių įsitikinimų. Kristina Rickevičiūtė išsisukdavo nuo primygtinių raginimų stoti į SSKP dėl savo asmenybės žavesio, plataus kultūrinio darbo organizavimo universitete bei galimai dėl sovietinės sistemos demokratinio įvaizdžio formavimo politikos Vakarų atžvilgiu⁹⁴.

Stojimas į partiją, simpatijos komunistinei sistemai N. Chruščiovo „atšilimo“ metu, buvo nulemtas ir didelės dalies inteligentų tikėjimo socializmu su „žmogiškuoju veidu“ arba galimybe

⁹² A. Šukio interviu su B. Kuzmicku, 2008-04-26.

⁹³ A. Šukio interviu su B. Genzeliu, 2008-03-14; Genzelis B., *Imperijai griūvant...*, p. 119.

⁹⁴ Stoškus K., Represuojamo gyvenimo kūrybinis patyrimas ir šviečiamosios misijos priedermė // K. Stoškus, *Represuojamo proto kritika*, t. 1, Vilnius, 2009, p. 52-53; Kalenda Č., Kas taurina gyvenimą // „... visuomet yra galimybė nenusilenkti...“: Kristina Rickevičiūtė, Vilnius, 2002, p. 22-23; Staševičius K., Docentė Kristina Rickevičiūtė, *ten pat*, p. 67-68.

daugiau nuveikti tautinėje, kultūrinėje, mokslo srityje, ignoruojant politinius varžtus⁹⁵. Tačiau, ilgaainiui pasirodė tikrasis sistemos veidas. B. Genzelis sovietinės sistemos prieštaravimus ir komunistinės ideologijos propagandos pragaištingumą pamatė per Budapešto rudens įvykius. Pastebėtina, kad panašiu laiku, po Stalino mirties, ne vienam to meto inteligentui, iki tol dėjusiam viltis į sovietinį marksizmą ir socializmą, prasidėjo abejonės ir keitėsi požiūris⁹⁶. Lemtingi buvo ir vėlesni įvykiai: 1968 m. Prahos pavasaris, 1972 m. Kalantinės Kaune bei su tuo susijusi sovietų valdžios politika Lietuvoje. Panašūs procesai tarp intelektualų vyko ir kitose socialistinėse valstybėse⁹⁷.

Visai kitaip, nei tai norėjo oficiali sistema, turėjo formotis antisovietinės vertybės praktikuojančių katalikų inteligentų šeimose. Katalikų Bažnyčia buvo vienintelė institucija Lietuvoje, kurios faktinis vadovas taip ir liko Vatikane, nors okupacinė valdžia drastiškomis priemonėmis siekė palaužti jos vadovų, vyskupų, lojalumą Romos popiežiui. Priklausymas oficialioms sovietinėms organizacijoms šiai grupei intelektualų reiškė ne tik politinį, bet ir giliai moralinį kompromisą (religijos sunaikinimas buvo vienas svarbiausių SSKP tikslų, tad Katalikų bažnyčios nariai buvo persekiojami per visą sovietmetį). Vėliau režimui silpstant, narystė vienintelėje oficialioje partijoje galėjo būti suprasta ir kaip tam tikra priedanga siekti savų tikslų⁹⁸. Vis dėlto, iki pat Sąjūdžio narystė SSKP tarp sąmoningų katalikų buvo laikoma tabu. Dėl šios nuostatos kai kurie katalikai intelektualai dirbdavo nekvalifikuotą, mažai kvalifikuotą darbą (pvz., Petras Kimbrys, Povilas Butkevičius), vietoj humanitarinių pasirinkdavo tikslųjų mokslų kryptį (Algirdas Patackas, Algirdas Saudargas), dėl laimingo atsitiktinumo ir savo išsiskiriančių gebėjimų (dauguma net netapę komjaunimo nariais) baigdavo aukštąją mokyklą, apsigindavo kandidato

⁹⁵ Vėlesniuju laikotarpiu narystė partijoje didesnės dalies kultūrinio elito suprantamas kaip neišvengiamas prisitaikymo žingsnis, ypač jei pastarieji laikydavosi kairiųjų ar liberaliųjų vertybių. Nors tokios nuostatos pasitaikydavo ir tarp konservatyvesnes, katalikiškasias vertybes išpažįstančių žmonių. Pavyzdžiui, Mindaugas Bloznelis, politinis kalinys, aktyvus katalikas, nemanė daręs kompromisą, ragindamas savo kolegą, taip pat sąmoningą kataliką, Mečį Paulauską 1973 m. stoti į partiją, kad „savas“ žmogus, taptų laboratorijos, tyrinėjusios dirbtinį intelektą, vadovu Mokslo akademijos Energetikos institute Kaune: „*Buvo Mečys Paulauskas. Mes su juo gerai sugyvenom ir bendravom. Ir vieną sykį man ateina Mečys ir sako: „Klausyk, – sako, – ką man daryti? Man siūlo stoti į partiją.“ Jis [t.y. M. Paulauskas], tarp kitko, katalikas kaip reikiant buvo. „Ir [instituto vadovas] sako, jeigu tu įstosi, tai tu gal būsi laboratorijos vadovas. O jeigu tu neįstosi, tai ateis žydelis laboratorijos vadovu“.* Sakau: „Mečy, stok, tu gi nuo to nepasikeisi!?“ Mečys įstojo į partiją, pasidarė laboratorijos vadovu. Ir paskui toj laboratorijoj susirinko Raškis, Bloznelis, Šerkšnys, Tamulynas, – visi labai jau nemalonūs [asmenys] (juokiasi).“; žr.: A. Šukio interviu su Mindaugu Blozneliu, 2008-12-20. Tačiau daugumai katalikiškų vertybių ir humanitarinį išsilavinimą turintiems žmonėms stoti į partiją išliko jautri moralinė problema iki vėlyvojo sovietmečio pabaigos, žr.: A. Šukio interviu su P. Kimbriu, 2009-05-30.

⁹⁶ Apie A. Štromo požiūrio pokyčius žr.: Štromas A., Man Sniečkus buvo Lietuvos Stalinas // Štromas A., *Laisvės horizontai*, p. 585-590. Taip pat apie save kalba ir T. Venclova, žr.: Venclova T. Lietuvos ir pasaulio pilietis, *ten pat*, p. 11; Venclova T., Nerašysiu ir nesakysiu to, kuo netikiu // Venclova T., *Vilties formos. Eseištika ir publicistika*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1991, p. 30. Apie J. Minkevičiaus mąstysenos kaitą žr.: Genzelis B., *Jokūbas Minkevičius*, Vilnius: Valstybės žinios, 2003. Panašiai būtų galima kalbėti ir apie poetą J. Marcinkevičių, kuris po 1968 m., kolegos Jonos Kazlauskos žūties 1970 m., atsisako ideologizacijos savo kūryboje.

⁹⁷ Shore M., The end of Communism as a generational History: Some Thoughts on Czechoslovakia and Poland, *Contemporary European History*, 2009, vol. 18, no. 3, p. 303-329.

⁹⁸ Žr. 11 nuorodą.

(dabar – daktaro) ir daktaro (dabar – habilituoto daktaro) laipsnius (Mindaugas Bloznelis, Arimantas Raškinis, Julius Šalkauskis, K. Ambrasas SJ, Jonas Boruta SJ, Tomas Sodeika, Egidijus Vareikis ir kt.). Daugelis jų savo veiklą siejo ir su antisisteminiu sąjūdžiu sovietų Lietuvoje.

1.2. Objektyvios informacijos šaltiniai

Visi tyrimo respondentai sovietmečiu gaudavo pagrindžio spaudą, samizdatą, leistą ne tik Lietuvoje, bet ir Rusijoje. Ją gauti padėdavo intelektualų grupelių tinklaveika, persipynusi su pagrindžio, disidentinėmis grupėmis. Ne visi skaitė Lietuvos Katalikų Bažnyčios kroniką, „Aušrą“, „Rūpintojėlį“ ar „Pastogę“. Kairiųjų, liberaliųjų pažiūrų intelektualai labiau skaitydavo „Perspektyvas“⁹⁹, „Alma mater“, domėjosi A. Terlecko spauda, sekė Viktoro Petkaus, A. Terlecko teismus¹⁰⁰. Kai kurie kartkartėmis bendradarbiaudavo su minėtais leidiniais, teikdavo informaciją. Antai, 1979 m. Taškento konferencijos nutarimai, turėję paspartinti visuomenės rusifikaciją SSRS, pateko į „Perspektyvų“ leidinį per M. Lukšienę I. Lukšaitės pastangomis¹⁰¹.

Bene labiausiai išskirtini aktyvūs intelektualai katalikai, kurie palaikydavo tiesioginius ryšius su pagrindžio katalikiškos spaudos leidėjais. Dalis jų buvo ir leidinių redaktoriai: K. Ambrasas SJ, J. Boruta SJ, A. Patackas, P. Kimbrys, Kazimieras Šapalas ir kiti. Šių asmenų namuose arba jiems žinomose slaptose vietose buvo kaupiamos bibliotekos, įrengiamos slaptos spaustuvės. Viena labiausiai tarp inteligentų žinomų privačių bibliotekų buvo pas kun. Algirdą Mykolą Dobrovolskį (tėvą Stanislovą)¹⁰². Labiausiai konspiruota „ab“ spaustuvė, išsilaikiusi iki režimo žlugimo veikė šalia Kauno¹⁰³. Žinoma, kad tiek prieš karą, tiek ir vėliau leistų leidinių menininkai skolindavosi pas iš tremties grįžusį Juozą Keliuotį¹⁰⁴.

Pas G. ir M. Martinaičius lankydavosi V. Petkus, A. Terleckas. V. Petkus kėlė valstybingumo idėją ir mokė skaityti sovietinę spaudą „tarp eilučių“¹⁰⁵. B. Kuzmickui vienu metu literatūrą gabeno disidentas Algirdas Statkevičius¹⁰⁶. Neformaliems pokalbiams su V. Zaborskaite susitikdavo kun. Gediminas Blynas, kun. Vaclovas Aliulis, kun. K. Vasiliauskas (pastarasis lankydavosi ir B. Kostkevičiūtės organizuojamuose susitikimuose), kun. Bronius Bulika, Romualdas Grucė. Šie katalikai inteligentai supažindindavo su naujaisiais krikščionybės

⁹⁹ „Perspektyvų“ platintojų ir skaitytojų tinklas pateiktas žr.: Klumbys V., *Pagrindžio leidinys „Perspektyvos“* ..., p.

¹⁰⁰ A. Šukio interviu su B. Genzeliu, 2008-03-14.

¹⁰¹ A. Šukio interviu su I. Lukšaitė, 2008-04-19.

¹⁰² Juozaitis A., *Tėvas Stanislovas: pasakojimų knyga*, Vilnius: Džiugas, 1995.

¹⁰³ Tamoliūnienė R. (sud.), *Laisvės proveržiai sovietiniame Kaune: nuo slaptos pogrindžio iki atviro protesto*, Kaunas: Kauno apskrities viešoji biblioteka, 2007, p. 32-33.

¹⁰⁴ Keliuotis J., *Mano autobiografija: atsiminimai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003.

¹⁰⁵ A. Šukio interviu su G. Martinaitiene, 2009-10-12.

¹⁰⁶ A. Šukio interviu su B. Kuzmicku, 2008-04-26.

judėjimais, gvildendavo krikščioniškos filosofijos ir pasaulėžiūros problemas¹⁰⁷. Jaunieji intelektualai labai vertino kiekvieną galimybę išgirsti vertinimus, pasakojimus iš Nepriklausomos Lietuvos intelektualų, kurie neretai arba patys suburdavo grupes, vienokius ar kitokius ratelius (pvz., P. Slavėnas, J. Keliuotis, J. Brazauskas, V. Mykolaitis-Putinas, K. Daukšas, Vytautas Landsbergis-Žemkalnis) arba įvairiose situacijose nevengdavo dalintis savo patirtimi ir laisvu kritišku mąstymu su jaunesniais kolegomis. Tokiu būdu Vladą Jurgutį buvo galima rasti atsitiktinai bendraujančią su kitais žmonėmis Mokslo akademijos bibliotekoje, ekonomistas Domas Cesevičius lankydavosi „Neringos“ restorane, o V. Sezemanas buvo prieinamas VVU.

Kitas svarbus objektyvios informacijos šaltinis buvo Lenkija ir Lietuvos išeivija¹⁰⁸. I. Lukšaitė pasakoja, jog Lenkijoje jai knygų iš užsienio parsiusdavo viena Varšuvos bibliotekos darbuotoja, o vėliau, vasarą, mokslininkė tas knygas parsigabendavo lagaminu į Lietuvą¹⁰⁹. Kitas objektyvios informacijos kelias buvo laišakai. Naujausius Sauliaus Sužiedelio, Zenono Ivinskio, Vinco Trumpos straipsnius I. Lukšaitėi parsiusdavo Marijos Gimbutienės vyras (tačiau, ne visi laišakai pasiekdavo adresatę)¹¹⁰. Aldona Liobytė ir Vytautas Kubilius keisdavosi knygomis su Juozu Kėkštu, gyvenančiu Varšuvoje¹¹¹. Islandas Arnoras Hannibalssonas Vakarų Europoje išleistas knygas siųsdavo iš studijų Maskvoje laikų bičiuliui B. Genzeliui¹¹². Pastarasis taip pat susirašinėjo su Juozu Girniumi, keisdavosi su juo mintimis ir knygomis¹¹³. Tokiu pačiu būdu ryšį su B. Genzeliu palaikė B. Kuzmickas¹¹⁴ ir J. Repšys¹¹⁵. Pastarasis susirašinėjo ir su Jonu Griniumi¹¹⁶. A. Greimas susirašinėjo mokslinėmis temomis su prof. Zigmū Zinkevičiumi, B. Savukynu¹¹⁷. V. Bagdonavičiui išeivijos atstovai atsiųsdavo Vydūno ir kitų autorių knygų, kurios patekdavo į specfondus¹¹⁸. Su išeivijos atstovais susirašinėdavo ir kiti intelektualai. Taip norimas knygas galėjo gauti ir įvairūs to meto mokslininkai. „Metmenys“, „Akiračiai“, kai kurios „Santaros-Šviesos“ knygos į inteligentų rankas patekdavo per atvykusius į Lietuvą Santaros-Šviesos atstovus. Pavyzdžiui, G. ir M. Martinaičių rato žmonės bendraudavo ir gaudavo literatūros iš A. J. Greimo,

¹⁰⁷ A. Šukio interviu su V. Zaborskaite, 2008-03-22.

¹⁰⁸ Plačiau apie Lietuvos išeivijos ryšius su Lietuvos intelektualais žr.: Streikus A., Sovietų Lietuva ir išeivija: kultūrinių ryšių projektas, *Lietuvos istorijos studijos*, 2007, nr. 20, p. 42-63.

¹⁰⁹ A. Šukio interviu su I. Lukšaitė, 2008-04-19.

¹¹⁰ *Ten pat.*

¹¹¹ Saukienė R. Z. (sud.), *Šmaikščioji rezistentė Aldona Liobytė*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1995, p. 192.

¹¹² Genzelis B., *Imperijai griūvant ...*, p. 66.

¹¹³ J. Girniaus laišakai B. Genzeliui, *Problemos*, 2003, nr. 63, p. 134-149.

¹¹⁴ Juozo Girniaus ir Broniaus Kuzmicko susirašinėjimas, *Problemos*, 2007, nr. 72, p. 238-247.

¹¹⁵ J. Repšio laišakai J. Girniui, *Problemos*, 2000, nr. 57, p. 111-124; J. Girniaus laišakai J. Repšiui, *Problemos*, 1998, nr. 53, p. 157-187.

¹¹⁶ J. Girniaus laišakai J. Repšiui, *Problemos*, 1998, nr. 53, p. 157-187.

¹¹⁷ Savukyno V. interviu su Savukynu B. „Apie pokarį, pokalbius su KGB majorais ir dabartinių intelektualų ydas“, *Akiračiai*, 2007, nr. 2, p. 6.

¹¹⁸ A. Šukio interviu su V. Bagdonavičiumi, 2008-12-06.

Liūto Mockūno, Violetos Kelertienės ir kitų. Tokiose knygų kontrabandos akcijose aktyviausias buvo L. Mockūnas¹¹⁹.

Minėti specfondai ir vadinamasis „aukso“ fondas. Specfondai buvo Vilniaus universitete, Partijos istorijos institute ir LSSR Mokslo akademijoje. Neretai ten saugomi rankraščiai, knygos patekdavo į savilaidos ratelius. Iš „aukso fondo“ (t. y. valdžios skirti pinigai, įsigyti užsienio literatūra) knygas galėjo gauti ir naudoti profesinėms reikmėms aukštųjų mokyklų dėstytojai¹²⁰, kūrybinių sąjungų darbuotojai. Kai kurias siunčiamas knygas cenzūra taip pat sulaikydavo ir atiduodavo į specfondus¹²¹. Rusiškąjį marksizmą kritiškiau įvertinti padėdavo kai kurie Vakarų komunistų, Rytų socialistinio bloko valstybėse leidžiami ir Vilniaus universiteto, Mokslų akademijos bibliotekos prenumeruojami leidiniai¹²². Įvairaus žanro lenkiškai išleistą literatūrą buvo galima įsigyti Vilniuje „Draugystės“ knygyne. Būtina nepamiršti įprastų radijo bangomis transliuojamų šaltinių: BBC, „Laisvosios Europos“, Vatikano radijo ir „Amerikos balso“.

1.3. Opozicinės ir kitos alternatyvios nuostatos

Prisimindama bebaigiančių universitetą pokario filologų absolventų apsisprendimą, V. Zaborskaitė taip liudijo: „*Ir tada atėjo tvirtas apsisprendimas: tauta yra, vaikai gema ir auga, reikia mokytojų, kurie juos mokyti, reikia išlaikyti kultūros tęstinumą. Tai buvo bebaigiančių studentų sąmoningas apsisprendimas. Ir aš nusprendžiau, kad šitaip gyvensiu.*“¹²³ Tokią sampratą profesorė siejo su Vinco Mykolaičio-Putino „Sukilėliuose“ iškelta idėja – žlugo valstybė, bet lieka tauta ir dėl to svarbu išsaugoti tautinę savimonę, tautos kultūrą¹²⁴. Ši nuostata buvo pagrindinė tiek jos, tiek ir kitų lituanistų grupelėms priklausiusiųjų. Tačiau tautos kultūros iškėlimas ir darbas šioje srityje būdingas ne tik lituanistams, literatams, bet ir visiems sovietų Lietuvos intelektualams. Tai buvo viena svarbiausių opozicinių nuostatų jų tarpe. Kiekvienas savaip bandė realizuoti šią galimybę. Filosofai šalia Vakarų filosofijos studijų stengėsi kiek galima labiau tyrinėti ir viešinti Lietuvos filosofinę tradiciją nuo Vilniaus universiteto įkūrimo iki sovietinės okupacijos. „Valstybinė grožinės literatūros leidykla“ su A. Liobytės, J. Tornau, J. Čekio ir kitų bendradarbių pagalba dar Stalino metais sugebėjo leisti nesovietizuotas pasakas, paremtas lietuvių tautosakos motyvais, iliustruotas socrealistiniam kanonui nepaklusnių dailininkų. Menininkų rateliuose, žurnalo „Kultūros barai“ darbuotojų tarpe, pasak G. Martinaitienės, „burtažodis“ buvo „kultūra“,

¹¹⁹ Mockūnas L., Knygų keliai į Lietuvą, *Metai*, 1992, nr. 12, p. 96-107.

¹²⁰ Romaną Plečkaitį kalbina Aurimas Švedas: Tereikėjo įdėti šiek tiek pastangų, *Naujasis Židinys*, 2009, nr. 8-9, p. 327.

¹²¹ Genzelis B., *Imperijai griūvant ...*, p. 91.

¹²² Romaną Plečkaitį..., p. 327.

¹²³ A. Šukio interviu su V. Zaborskaite, 2008-03-22.

¹²⁴ *Ten pat.*

nes plačiau vartoti Lietuvos, tautos vardą buvo gana rizikinga¹²⁵. Per kultūrą nagrinėti ir religinės- tautinės tematikos meno kūriniai, pavyzdžiui, dievdirbių kūryba. Paminėtinas ir paveldosaugos judėjimas, kuris gynė išlikusias nacionalines vertybes daugiausiai architektūros srityje, teikė galimybių priešintis ne tik sovietinėje santvarkoje egzistuojančiam diletantizmui, savanaudiškumui, bet ir absurdui (kur dažnai buvo nepaisoma ir sveiko proto nuostatų).

I. Lukšaitės manymu, palaikyti tautos kultūrą buvo būtina ne tik idėjos, bet ir mentaliteto, emocinio prisirišimo lygmenyje. Todėl, kaip minėsime vėlesniame darbo skyriuje, ji labai vertino jaunystėje buvusias ekspedicijas su studentais lituanistais, kai užrašinėdavo autentiškas lietuvių liaudies dainas. Vėliau tokias ekspedicijas organizuodavo „Ramuvos“ judėjimas, kuriame dalyvaudavo ne tik jaunieji intelektualai, bet ir buvo įtraukta dalis visuomenės. Tokia veikla atitiktų V. Bagdonavičiaus išsakytą *pasyvaus pasipriešinimo* nuostatą, kuria, jo manymu, buvo taip pat siekiama perimti iš indo Mohando Gandžio praktikos XX a. 7-ojo dešimtmečio pabaigoje¹²⁶. Autentiškos tautinės kultūros paieškos visai neatitiko tautų internacionalizmo idėjos. Pastarajai labiau atstovavo valstybinės dainų ir šokių šventės, ansamblis „Lietuva“. Todėl pasyvus priešinimasis rusifikacijai, sovietiniam liaudiškumui buvo formalusis tautinės kultūros plėtojimo nuostatos momentas¹²⁷.

Neeilinią vaidmenį intelektualų opozicinėje veikloje turėjo atlikti *Lietuvos nepriklausomybės idėja*. Kokia forma ji egzistavo, kaip ji buvo artikuliuojama? Daugeliu atvejų, jeigu ir buvo apie ją kalbama, tai tik kaip apie tam tikrą galimybę. Vienintelė viltis, kuri galėjo duoti pagrindą tokiai idėjai, buvo Sovietų Sąjungos merdėjimas ir vis didėjantis socialinis absurdas, ekonominė krizė. Tai kėlė minčių apie galutinį sistemos žlugimą. Kita galimybė galvoti apie sovietų režimo žlugimą buvo nuolatos atsinaujinantis nacionalinių sąjūdžių kontekstas, kai sujudėdavo santvarkos pamatai sovietinėse respublikose. Kai kurie intelektualai pažymėjo, kad sovietų imperijoje ar jos stovykloje kas dvylika metų būdavo sujudimų: Budapešto ruduo, Prahos pavasaris, Solidarumas Lenkijoje¹²⁸. Kai kurie jų svarstė pasaulinio atominio karo¹²⁹, Kinijos ir SSRS karo galimybes¹³⁰. Pasak jų, tik kilus pasauliniam konfliktui buvo galima tikėtis geopolitinių pokyčių. Tačiau buvo aišku, kad sovietinė valdžia Lietuvoje baigė užgniaužti bet kokius privačios nuosavybės, laisvos savimonės likučius. Nors su laiku režimas liberalėjo ir mažėjo susidorojimų,

¹²⁵ A. Šukio interviu su G. Martinaitiene, 2009-10-12.

¹²⁶ A. Šukio interviu su V. Bagdonavičiumi, 2008-12-06. Daugiau apie Vydūno ir M. Gandžio veiklos, idėjų palyginimus, pasyvų pasipriešinimą galima žr.: Bagdonavičius V., Mahatma Gandis ir Vydūnas, *Problemos*, 1969, nr. 2 (4), p. 55-66.

¹²⁷ Pasyvų pasipriešinimą totalitarinėje valstybėje plačiau aprašė Vaclavas Havelas savo greitai tuo metu išpopuliarėjusioje esė „Begalių galia“, žr.: Havel V. „The power of the powerless: to the memory of Jan Patočka“, 1978, žr.: http://www.vaclavhavel.cz/showtrans.php?cat=clanky&val=72_aj_clanky.html&typ=HTML [žiūrėta 2012-09-10].

¹²⁸ A. Šukio interviu su B. Genzeliu, 2008-03-14.

¹²⁹ Martinaitis M. *Iki Sąjūdžio...*, p. 497.

¹³⁰ Ozolas R., Atgimimo prielaidos, *Akiračiai*, 2009, nr. 2-3, p. 14.

tačiau pati visuomenė sovietėjo¹³¹. Todėl dėti viltis į naują savarankiškesnės valstybingumo formos Lietuvą buvo mažai tikėtina. Kita vertus, intelektualai savo neformaliuose grupelių susitikimuose švęsdavo Vasario 16-osios šventę, stengdavosi viešoje oficialioje erdvėje apginti, įamžinti su Lietuvos nepriklausomybę susijusių visuomenės veikėjų, politikų atminimą.

Vienas iš pagrindinių Sąjūdžio iniciatorių A. Skučas, aiškino, jog jis buvo įsitikinęs Lietuvos nepriklausomybe ateityje (kai kurie artimi žmonės tokį įsitikinimą laikė visiškai nepagrįstu), tačiau Sąjūdžio išvakarėse realiai galėjo galvoti tik apie sovietų biurokratų savivalės apribojimą, ekonominę nepriklausomybę, geriausiu atveju tikėtis Lietuvai panašaus statuso, kokį turėjo Rytų ir Vidurio Europos socialistinio bloko valstybės.¹³² Pastaroji idėja turėjo daugiau ar mažiau atitikti kairiųjų intelektualų lūkesčius, kadangi jų įsivaizduojama Lietuva turėjo būti socialistinės santvarkos ir tam tikra prasme galėjo evoliucionuoti iš sovietinės sistemos, skirtingai nei apie tai galėjo manyti dešiniųjų ar liberalių pažiūrų intelektualų grupės, kuriems socialistinės valstybės modelis iš esmės netiko. Tačiau tokie gilesni apmąstymai apie galimos laisvos šalies santvarkos ypatumus, praktikoje nematant esminių sistemos permainų, iki Sąjūdžio nebuvo labiau artikuluoti¹³³.

Katalikų intelektualų tarpe egzistavo A. Solženycino išsakyta nuostata, kurios buvo laikomasi: nemeluoti ir apskritai *nedalyvauti melo kultūroje*. Tai reiškė nedaryti jokių kompromisų: nei politinių, nei ideologinių. Siekiantiems aukštojo mokslo arba veikiantiems intelektualams sovietų viešoje erdvėje atrodė, jog tai turėjo būti neįmanoma. Tačiau ši nuostata lengviau buvo įgyvendinama, pasirinkus profesiją tikslųjų mokslų srityje: pavyzdžiui, Mindaugas Bloznelis, Arimantas Raškinis dirbo moksliniais bendradarbiais Mokslų akademijos Energetikos institute. Tuo tarpu humanitarams tai turėjo būti didelis iššūkis. Tačiau vėlyvučiu sovietmečiu, retsykais susiklosčius palankioms aplinkybėms, buvo įmanoma tai įgyvendinti ir likti dirbti bent jau neaukštose pareigose. Antai, M. Laurinkus, dirbdamas Filosofijos, sociologijos ir teisės institute, ruošė Lietuvos filosofijos šaltinių aprašus be ideologizuotų teiginių. Juozas Tumelis, bendradarbiaudamas filosofijos istorijos chrestomatijos leidyboje, dirbdamas su lituanistiniais ir kitais moksliniais leidiniais, rengdavo bibliografinius sąrašus. V. Ališauskas neoficialiai redagavo KKŽ, kartais parašydavo vieną kitą neideologizuotą straipsnelį oficialioje spaudoje, etc.

¹³¹ Kuzmickas B., *Išsivadavimas: užsienio politikos epizodai 1988–1991*, Vilnius: Apostrofa, 2006, p. 12. Taip pat I. Lukšaitė prisimena, kad jų namuose vykstančiuose neformaliuose susitikimuose kalbėti tam tikromis opozicinėmis temomis vėlyvučiu sovietmečiu nebebuvo taip paprasta, nes kai kurie susitikimų dalyviai jas laikydavo nepriimtiniomis. Žr.: A. Šukio interviu su I. Lukšaitė, 2008-04-19.

¹³² A. Šukio interviu su A. Skuču, 2010 m. 05 mėn.

¹³³ A. Skučas mini, jog dar būdamas moksleivis buvo parašęs Lietuvos konstituciją, kuri neišliko iki šių dienų, tačiau konkretesnių tos aprašytos valstybės bruožų nenurodė. Žr.: A. Šukio interviu su A. Skuču, 2010 m. 05 mėn.; Taip pat apie parašytą konstitucijos projektą kalbėjo V. Andriukaitis, kurį parengė jo tėvas Algirdas Andriukaitis, žr.: A. Šukio interviu su V. Andriukaičiu, 2009-06-18.

Išlikimo žmogumi totalitarinėje sistemoje nuostatą išreiškė M. Martinaitis¹³⁴. Jo manymu, nepaisant visų kūrybinių apribojimų, vis dėlto buvo galima išsaugoti *kūrėjo laisvą valią*. Ne vienam menininkui, literatui ar filosofui ta laisva valia leido atsispirti išoriniams veiksams ir užsiimti kūryba, per kūrybą bendrauti su kitais asmenimis. Žmonės bendraudami jautė tas gelmes, slėpėjusias kai kurių rašytojų knygoje ir nepalietas cenzūros. M. Martinaitis mano, kad vieną iš tokių kūrinių pavyko ir jam sukurti – „Debesų laiptais“ (1966 m.). Prie to dar galima pridėti ir „Kukučio balades“ (1977 m.), kuriose išjuokiamos sovietinio gyvenimo absurdiškos formos. Tokios kūrybos gausu įvairių kartų literatų (Kazio Sajos, Tomo Venclovos, Sigito Gedos, Juozo Apučio, Jono Juškaičio, Sauliaus Šaltenio, Jurgitos Ivanauskaitės, Ričardo Gavelio, Sauliaus Tomo Kondroto) ir menininkų (Vincio Kisarausko, Vlodo Vildžiūno, Petro Repšio, Aloyzo Stasiulevičiaus, Valentino Antanavičiaus, Lino Katino, Leonardo Gutausko) darbuose. Jų kūriniuose itin išreikšta *individualumo, asmeniškumo nuostata*, kuri savo ruožtu tapo alternatyva ar tam tikra asmens opozicija režimui. Tokios alternatyvios, opozicinės nuostatos išraiška galima vadinti sovietiniais metais M. Martinaičio, Vytauto Kubiliaus, R. Ozolo rašytus dienoraščius¹³⁵. Tuo metu tikroji sovietų valdžios siekiamybė buvo maksimaliai apriboti individualizmą dėl kolektyvo laimės – utopinio komunizmo, kol juo buvo tikima. Kontroliuojant individualybę buvo galima išsaugoti tam tikrus režimo svertus visuomenėje per visą vėlyvąją sovietmetį.

Tokia individualizmo apraiška filosofams buvo *ne abstrahuotas, bet individualizuotas, valingas mąstymas*, kreipęs nuo minties prie veiksmo. Tai buvo tokia mintis ne abstrakčiame lygyje, o susieta su konkrečiu veiksmu¹³⁶. Pasak B. Kuzmicko, marksizmo, leninizmo adeptai užsidarydavo teorinėse diskusijose. Panašiai sovietinę tikrovę analizuoja ir N. Putinaitė, kuri pabrėžia komunistinės pasaulėžiūros estetiškumą kaip žavingą, iliuzinį tikrovės anstatą, kuris neskaito tos tikrovės kaip nors keisti ir siekti bendro gėrio¹³⁷. Tuo metu Lietuvoje daugeliui filosofų rūpėjo tikrovė ir abstrahavimas buvo reikalingas perspektyvos išvalgai. Sovietmečiu Lietuvos filosofai, įsitraukę į opozicinį, alternatyvų intelektualų judėjimą, laikėsi nuostatos paversti savo idėjas, svarstymus konkrečiais darbais. Toks mąstymo būdas padarė tai, ko iš tikrųjų galėjo ir nebūti. Jei iš abstrakčios perspektyvos kai kurie dalykai galėjo atrodyti tik kaip menka galimybė, tai valingam, personalizuotam mąstytojui menka galimybė galėjo virsti naujos veiklos įkvėpimo šaltiniu.

¹³⁴ Martinaitis M., *Iki Sąjūdžio ir...*, p. 486-487.

¹³⁵ Martinaitis M., *Tylintys tekstai: Užrašai iš raudonojo sąsiuvinio. 1971–2001*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2006; Ozolas R., *Atgimimo ištakose: 1970–1980 metų Lietuvos kultūros gyvenimo štrichai*, Vilnius: Pradai, 1996, p. 531–539; Ozolas R., *Išsivadavimas: 1971–1984 metų asmeninio dvasinio gyvenimo štrichai*, Vilnius: Pradai, 1998; Ozolas R., *Supratimai: parinktos 1956–2006 metų metafizinio dienoraščio mintys*, Vilnius: Naujoji Romuva, 2007.

¹³⁶ Kuzmickas B., Nuo minties prie veiksmo // Konferencija *Tarp kolaboravimo ir pasyviojo pasipriešinimo*, Kaunas, 2009-02-20 (fonograma saugoma autoriaus asmeniniame archyve).

¹³⁷ Putinaitė N., *Nenutrūkusi styga ...*, p. 17-29.

Tokia minties ir veiksmo dermė leido užsibrėžtus tikslus įgyvendinti ir tikri filosofai, intelektualai, veikę su šia nuostata, neišvengiamai kūrė alternatyvą sovietiniam socialumui ar oficialiajam diskursui leisdami savo leidinius, organizuodami diskusijas ir dirbdami kitus darbus¹³⁸. Tai patvirtina ir G. Martinaitienė, kuri prisimena, kad kiekvienas neformalus inteligentų susibūrimas jų bute baigdavosi klausimu: „O ką mes galime padaryti?“¹³⁹ Tai buvo labai aiški *praktinė, pilietinė nuostata*. Šiems intelektualams sovietinėje Lietuvoje rūpėjo ne tik plėtoti savo ir visuomenės istorinę, kultūrinę atmintį, bet ir konkretūs žingsniai, kaip tą atmintį, tapatybę apginti viešojoje erdvėje. Pavyzdžiui, G. ir M. Martinaičių bute buvo nagrinėjamos paveldosaugos temos, klausama, ką galima toje situacijoje padaryti: kaip išsaugoti griauenamą XVIII a. namą, senojo Vilniaus požemius, Rasų kapines ar kitą objektą. Abejotina, ar tai galėjo būti „tarybinio piliečio“ teisių gynimas, nors oficialiai į tai ir buvo apeliuojama: „tarybinis“ žmogus turėjo kurti naują rytojų, o praeities liekanos, jeigu nebuvo pavojingos, tuomet nebuvo naudingos ir ideologinių prižiūrėtojų atmetamos.

Dar viena nuostata, kylanti iš intelektualų alternatyvaus individualumo, visuomeniškumo apraiškų, buvo ta, kad dalis jų *nesiekė kaip nors iš esamos situacijos pabėgti*. Aišku, dėl to juos galima kritikuoti konformizmo ar kitomis prisitaikymo kategorijomis. R. Ozolo nuomone, jis, kaip ir kiti jo bendraminčiai, neformalių susitikimų dalyviai, stengėsi susikurti kiek įmanoma žmogiškai padorią, iliuziškai laisvą bendravimo ir veikimo aplinką¹⁴⁰. Nors tokia socialinė aplinka nebuvo visiškai laisva, nebuvo neprieinama saugumo, tačiau joje buvo galima veikti ir esamomis galimybėmis pasiekti tokių rezultatų, kurie galėjo būti alternatyvūs sistemos atžvilgiu: pabėgti – emigruoti, pasirinkti savižudybę arba pasinerti į alkoholizmą. Žinia, pastaroji silpnybė, yda ar liga buvo ne tik kultūrinio elito, bet ir dominuojanti sovietinės visuomenės problema. Dvigubi standartai, ideologinė prievarta, nuolatinis nesaugumo jausmas ir kitos problemos, patirtos traumos skatino kai kuriuos „išsilaisvinti“ jei ne kraštutine, tai bent pačia populiariausia forma, t. y. per alkoholį¹⁴¹. Tokia pozicija neišvengiamai reikalavo galimybių ieškoti alternatyvių, pozityvių

¹³⁸ Gal dėl to galima suskaičiuoti tiek daug filosofų, dalyvavusių ir Sąjūdyje, šeši jų buvo Sąjūdžio iniciatyvinėje grupėje, keturi tapo nepriklausomybės signatarais.

¹³⁹ A. Šukio interviu su G. Martinaitiene, 2009-10-12.

¹⁴⁰ A. Šukio interviu su R. Ozolu, 2008-03-17.

¹⁴¹ Žinomas faktas, kad kai kurios žurnalų, laikraščių redakcijos išsiskyrė ne tik liberalumu ar nacionalumu, bet ir nuolatinėmis išgertuvėmis. Taip pat jokia paslaptis, kad išgeriantį, kitų ydų turintį kūrėją, menininką savaip teigiamai priimdavo ir oficialūs valdžios atstovai, nuolaidžiavo jo nusižengimams, kartais ir ideologiniams. Tokiu būdu buvo galima paspausti dar vieną kontrolės mygtuką. Šią situaciją 1977 m. A. Štomas aprašo taip: „Gėrimas (t.y. besaikis alkoholio vartojimas – aut. pastaba) ypač yra paplitęs tarp partinių viršininkų ir oficialių menininkų bei literatų. Tai nenuostabu. Jie daugiausiai meluoja, daugiausiai trypia savo sąmonę ir sąžinę, jiems ir gerti daugiausiai reikia. Jiems gėrimas pasidarė net savotišku kultu, tapo ištikimybės simbolio pakaitalu (kartu su dalyvavimu „ideologinėse priemonėse“ – įvairiose susirinkimuose, mitinguose, deklaracijų priėmimo ir pan.) Jei negeri, esi įtartinas, esi kitoks ir greičiausiai priešas; tavęs kuo greičiau reikia atsikratyti.“ Žr: Štomas A., Politinė sąmonė Lietuvoje ir joje atsispindinčios krašto ateities vizijos, // Štomas A., *Laisvės horizontai...*, p. 220. Taip pat alkoholio vartojimas buvo savotiškai įteisintas bendraujant, tvarkant kasdienes reikalus su nomenklatūra, žr.: Ivanauskas V., *Lietuviškoji nomenklatūra...*, p. 61-62.

savirealizacijos būdų čia ir dabar¹⁴². Ir šiose paieškose didelį vaidmenį turėjo protas, kuris prisitaikydamas kvazisocialistinėje pasaulio aplinkoje, galėjo kurti savo autonominę vidujybę. Kita vertus, kaip pastebi N. Putinaitė, toks sovietinis stoicizmas nekeldavo klausimo apskritai dėl socialistinės santvarkos teisingumo ir melo¹⁴³. Pradėti kelti tokius klausimus viešai, būtų reiškę pereiti į atvirą disidentinę veiklą.

Gyvenimo šalia sistemos nuostata jau buvo ir dar bus analizuojama kitame šio darbo skyriuje¹⁴⁴. Todėl šioje vietoje galima konstatuoti, kad sistemos buitinis, meninis ar intelektualinis ignoravimas, ironizavimas yra labiau priskirtinas prie alternatyvių nuostatų, kadangi ši nuostata tiesioginės opozicijos nesuponavo, bet kūrė alternatyvias, deteriorizuotas minties, buitinės aplinkos erdves, individų grupes ir socialinius tinklus, kuriuose laikinai nukrisdavo režimo varžtai ir individualios prisitaikymo kaukės, ketmanai. Iš tikrųjų šioje pozicijoje išpūdingai atrodo tos asmenybės, kurios visiškai persiimdavo tokiu alternatyviu, ironišku santykiu sistemos atžvilgiu. Iš jų minėtini poetas Justinas Mikutis (tiesa, pastarasis nevengė ir antisisteminių veiklos formų) ir hipių poetas, valkata Rimas Burokas, kurie ne tik nepritapo prie sistemos, bet ir jų kūryba, kalbėjimas bei gyvenimo būdas vystėsi visiškai „šalia“ jos. Galima teigti, kad jų gyvenimas prabėgo ir šalia sovietinės, ir iš dalies šalia socialinės tikrovės, kuri taip pat turėjo savo formų išsaugoti autonomiją režimo atžvilgiu. Ši socialinių alternatyvių formų įvairovė, susiformavusi skirtinguose sluoksniuose, draugų ir kolegų grupėse, profesinių, individualių pomėgių rateliuose taip pat suteikia pagrindą ieškoti ne tik individualių, bet ir kolektyvinių pastangų kurti *alternatyvią visuomenę*.

Aprašytos pirmosios trys nuostatos: tautinės kultūros ugdymas, pasyvus pasipriešinimas, Lietuvos nepriklausomybės idėjos artikuliacija, gali būti tiesiogiai priskiriamos prie opozicinių nuostatų, nes savo esme yra priešpastatomos sovietinės sistemos ideologiniams principams, visai sistemai. Disidentų ir jų aplinkoje labiau išplėtotą nedalyvavimo sovietinio melo kultūroje nuostata savo esme buvo neutrali, tačiau minėtų asmenybių pasirinktose veikimo strategijose sustiprindavo antisistemines nuostatas. Intelektualų tarpe tie žmonės, kurie atsisakydavo daryti ideologinius kompromisus, nors ir dirbdavo kvalifikuotą darbą oficialiose įstaigose, galėtų būti priskiriami nesisteminei opozicinei erdvei.

Laisva kūryba, individualumas, pilietiškumas, stoicizmas, sistemos ignoravimas ir valingas mąstymas taip pat galėjo būti nukreipti antisisteminiams tikslams. Tačiau neretai šios nuostatos pasireiškėdavo ir spontaniškai, ir sąmoningai formuojant tam tikro veikimo šalia sistemos

¹⁴² Ozolas R., Pasaulis yra čia // Ozolas R., *Atgimimo ištakose ...*, p. 531-539.

¹⁴³ Tuo pačiu ji pastebi, kad tai turėjo būti daugiau pavienis, bet ne masinis reiškinys, būdingas tik panašioms filosofams kaip R. Ozolas. Nes, jos nuomone, masės rinkosi kitus įprasminimo kolektyviniame gyvenime ritualus. Žr.: Putinaitė N., *Nenutrūkusi styga...*, p. 123-126.

¹⁴⁴ Žr.: 1. ir 2.3. skyrius.

perspektyvą. Neretai šios nuostatos buvo realizuojamos kaip žmogaus kasdieninio ar kūrybinio, socialinio gyvenimo dalis. Dėl to jas galima pavadinti bendru alternatyvaus veikimo arba gyvenimo šalia sistemos elgsenos modeliu. Šiuo atveju veikimas ir gyvenimas yra persipynusios sąvokos, kadangi neretai kaip ir dabar, taip ir sovietmečiu buvo sunku atskirti tam tikrą žmogaus gyvenimo būdą nuo jo suplanuotos į konkretų tikslą nukreiptos racionalios veiklos. Tokiose situacijose jo pasirinkti veiklos būdai sutapo su gyvenimo būdu. Kaip realūs pavyzdžiai galėtų būti jau paminėti menininkai, filosofai, ar kitą autentišką gyvenimo būdą pasirinkę asmenys.

II. INTELEKTUALŲ GRUPĖS SOVIETŲ LIETUVOJE

Kaip išskirtinę inteligentų veikimo forma, neretai peržengdavusią legalumo ribą, dera minėtini neformalius susitikimus privačiose erdvėse. Nors tokių susitikimų būta visur: ir legaliuose klubuose, žurnalų, leidyklų redakcijose ar aukštojo mokslo įstaigose. Nors tai ir nebuvo visiškai vieša erdvė, tokios neformalios grupės susikurdavo erdvę, kurioje tarpdavo narių idėjos, vertybės, nuostatos, nuomonės. Tačiau tai, kas ten vykdavo, turėjo konkretų sąlytį su to meto oficialia erdve¹⁴⁵. Manytina, kad oficialios ideologijos suvaržyti intelektualai buvo priversti to meto visuomenėje rasti tokias neoficialaus viešumo nišas, kuriose galėtų formuoti alternatyvų veikimą, kalbėjimo būdą, atitinkantį jų vertybes. Tokiu būdu vėliau tam tikra prasme buvo galima sustiprinti savo neformalių grupelių narių nešamas šias idėjas ne vien verbaline forma, bet ir konkrečiais darbais pristatyti oficialioje erdvėje¹⁴⁶.

Visi tyrimo respondentai, o taip pat publikuoti to meto intelektualų atsiminimai ir dienoraščiai liudija, jog tokių neformalių grupių būta daug, galima atrasti jų tinklą ir jų veikimo pobūdį bei turinį. Saugumas tokias neformalias grupes buvo linkęs vertinti kaip „kenkėjišką nacionalistinių elementų“ taktiką, apibūdinamas ją kaip veikimą be aiškių išorinių bruožų – „organizaciją be organizacijos“¹⁴⁷. Tokia amorfiška veikla būdinga ir anksčiau už antisovietinę veiklą teistiems žmonėms, tremtiniams, katalikų veikėjams. Grįžę iš tremties, kalėjimų jie organizuodavo neformalius susitikimus; tačiau jų veikla iš esmės panaši į darbe aprašomus neformalius intelektualų susibūrimus. Neformaliose grupėse nebuvo aiškių organizacinių formų ar narystės, bet susiklostę bendruomeniniai santykiai, iškilę grupelių lyderiai sudarė pagrindą veikti atskirai ar kartu viešumoje ir siekti konkrečių kultūrinės, mokslinės, pilietinės ar kitos srities tikslų. Kad būtų galima labiau suvokti neformalių ir formalių grupių rūšis, dinamiką, grupės narių įsitraukimo lygį, paanalizuosime sociologų teorines išvalgas.

2.1. Grupių tyrimo teorinė prieiga

Grupe laikoma du ar daugiau žmonių, kuriuos vienija abipusiai santykiai, bendros normos, vertybės, įsitikinimai, tam tikra tapatybė, bendri tikslai ir kurie kitų žmonių yra priskiriami vienai

¹⁴⁵ V. Klumbys tokias erdves (dėl „Lietuvos etnologijos“ redakcijos kritikos) pavadino NGDE – neformaliosiomis grupinėmis diskusinėmis erdvėmis (žr.: Klumbys V., Lietuvos kultūrinis elitas sovietmečiu: tarp pasipriešinimo ir prisitaikymo, *Lietuvos etnologija*, Vilnius, 2008, p. 140). Šio darbo autoriaus nuomone, toks minėtų grupių pavadinimas būtų per siauras, nes daugelyje tokių grupelių buvo ne tik diskutuojama, bet ir planuojami konkretūs veiksmai, jų įgyvendinimo strategijos, daromi sprendimai. Vėliau tokie planai buvo ir įgyvendinami.

¹⁴⁶ Daugiau apie tai žr.: 3.1. skyrių.

¹⁴⁷ Vaigauskas G. K., *Lietuvių nacionalistų kenkėjiška ...*, p. 75-79.

ar kitai grupei¹⁴⁸. Pastebėtina, kad tam tikros grupės nariams neužtenka turėti bendrą išorinį ar vertybinį panašumą, kaip ir bendravimo arba bendrų veiksmų praktikos, bet jai reikia ir motyvacinio elemento, t. y. kad narių tarpusavio panašumas būtų jiems asmeniškai svarbus bei skatintų juos bendrystei ir bendradarbiavimui¹⁴⁹. Šis motyvacinis elementas užtikrina grupės ilgalaikiškumą ir įtaką jos aplinkai. Taip pat jis stiprina grupės narių kolektyvinę savivoką. Pastarasis požymis atskiria *grupės* tapatybę nuo tam tikros *socialinės kategorijos* žmonių tapatybės¹⁵⁰.

Grupių tyrinėtojai išskiria dvi grupių rūšis: *pirmines* ir *antrines*. Pirminės grupės pasižymi asmeniniais „face-to-face“ ryšiais, santykių emociniu prieraišumu ir pasitikėjimu, nariai sugeba tarpusavyje lengvai bendradarbiauti yra vienas kitam draugiški. Tokios grupės egzistuoja ilgą laiką, įtraukia įvairias veiklos rūšis, dažnai pasižymi nedideliu dydžiu. Geriausi pirminių grupių pavyzdžiai yra šeima, draugai¹⁵¹. Antrinės grupės būna labiau orientuotos ne į santykių kūrimą, bet į tam tikro konkretaus tikslo siekimą. Todėl jos, nors apimdamos žymiai daugiau narių, dažnai egzistuoja trumpą laiką, kol tas tikslas yra pasiekiamas. Grupės santykiai, kurie dažnai tarnauja tik kaip priemonė specifiniam tikslui pasiekti, išsiplėtoja siauroje veikloje ir nesukuria socialinio intymumo bei didesnio abipusio supratimo. Antrinėje grupėje labiau yra išskiriamos kito žmogaus savybės nei priimamas visas asmuo, dėl to asmeninis ryšys ir bendravimas dažnai būna silpnas ir paviršutiniškas. Dažnai dėl to, kad būtų galima lengviau siekti užsibrėžto tikslo, narystė yra formalizuojama, pabrėžiami tam tikri vaidmenys ir elgesio normos. Antrinės grupės susikuria mokinių klasėse, kolegų kolektyvuose, savanoriškose organizacijose.

Jeigu pirminėje grupėje keliamas tapatybės klausimas: „kas mes esame?“, tai antrinėje grupėje yra daug svarbiau žinoti, kokiam tikslui esame susibūrę ir ką naudingo galime vienas kitam nuveikti¹⁵². Taip pat pirminėje grupėje egzistuojančius santykius galima vadinti *pagrindiniais santykiais*, tuo tarpu antrinėje grupėje dominuoja *šalutiniai santykiai*¹⁵³. Dėl abipusio bendravimo ir bendradarbiavimo yra išplečiamos kiekvieno nario galimybės, o išteklių ir priemonių koordinavimas leidžia pasiekti daug daugiau negu pavieniui. Taip pat bet kurioje grupėje asmenys turi galimybę labiau prisitaikyti prie kintančios aplinkos, pasitikrinti savo realybės suvokimą¹⁵⁴. Ši savybė buvo ypač svarbi gyvenant sudėtingomis sovietinio režimo sąlygomis, kada tekdavo apsispręsti ir dėl santykio su režimu ir dėl savo galimybės dalyvauti oficialiame sovietiniame gyvenime.

¹⁴⁸ Schaefer R. T., *Sociology...*, p. 145; Macionis J. J., *Sociology...*, p. 163; Kuznecovienė J., *Socialinė sąveika...*, p. 82.

¹⁴⁹ Legkauskas V., *Socialinė psichologija...*, p. 320-321.

¹⁵⁰ Jenkins R., *Social identity...*, p. 82.

¹⁵¹ Schaefer R. T., *Sociology ...*, p. 145, 146; Macionis J. J., *Sociology...*, p. 164-165.

¹⁵² *Ten pat.*

¹⁵³ Broom L., Bonjean Ch. M., Broom D. H., *Sociologija: esminiai tekstai...*, p. 117-119.

¹⁵⁴ Legkauskas V., *Socialinė psichologija ...*, p. 325.

Šiam darbui būtų naudinga išskirti dar du grupių funkcionavimo bruožus: bendravimo/bendradabavimo lankstumas ir bendraprasmiškumo laipsnis¹⁵⁵. Pirmas aspektas ypač svarbus siekiant tikslų sudėtingomis gyvavimo sąlygomis, antrasis padeda panašiai išgyventi santykį su suvokiamu objektu. Pastarojo atveju yra įtraukiama patirtis ir jos interpretacijos prasmių sistemoje tam tikrais žodžiais ir ženklais¹⁵⁶. Pavyzdžiui, tie patys sukrečiantys istoriniai įvykiai: trėmimai, partizaninis karas, protestai prieš sovietinę valdžią gali būti suprantami kaip „mūsų“ patirtys ir šių įvykių dalyviai gali būti suprantami kaip herojai arba priešingai – kaip „buožės“, „liaudies priešai“, „banditai“ ir pan. Todėl bendraprasmiškumo atitinkamas laipsnis, kuris gali skirtis skirtingų objektų atžvilgiu, yra būtina sąlyga normaliam grupės funkcionavimui užtikrinti. Svarbu pažymėti, kad kiekviena grupė turi savo vadovus. Pirminės grupės pasižymi ekspresyviu vadovavimu (kuomet lyderis daugiau kreipia dėmesį į kolektyvinį gerbūvį), o antrinėms grupėms būdingas instrumentinis vadovavimas, pabrėžiantis užduočių vykdymą¹⁵⁷.

Šiame darbe nagrinėjamos neformalios intelektualų grupės dažnai yra pirminių grupių funkcionuojantis pavyzdys. Tačiau, neretai aplink pirminės grupės branduolius susiformuodavo antrinės grupės, kurios siekdavo šalutinių tikslų, tokių kaip alternatyvi informacija, dalyvavimas alternatyvioje veikloje, alternatyvių vertybių įtvirtinimas ir pan. Taip pat šios sukurtos antrinės grupės, dažnai nebūdavo formalizuojamos. Dėl šios priežasties tam tikrose situacijose KGB darbuotojams buvo sunku susekti tokias antrines grupes, kurios – kaip jie teisingai nuspėdavo – turėdavo ir tam tikrų nesisteminių tikslų. Juos buvo sunku atpažinti, nes šios grupės slėpdavosi už pirminės grupės būdingų veikimo principų, t. y. pakankamai aukšto neformalumo lygio. Tai ir buvo „organizacijos be organizacijų“. Manytina, kad toks lygis buvo sąmoningai palaikomas, siekiant apsisaugoti nuo galimų valdžios struktūrų įsikišimo. Pavyzdžiui, privačios, neformalių susiėjimų progos (gimtadieniai, vardadieniai) buvo naudojami ir veiklai oficialioje aplinkoje planuoti ar kai kuriuos politinius klausimus aptarti. Aišku, KGB tokiose grupelėse dažnai (nors ne visada suspėdavo laiku tai padaryti) turėjo ir iš vidaus užverbuotų asmenų, kurie perduodavo jiems daugiau ar mažiau teisingą informaciją.

Tuo tarpu formalios organizacijos (universitetų katedrų dėstytojų, redakcijų kolektyvai, įvairios draugijos, oficialiai funkcionuojantys klubai) yra antrinės grupės, kurios susiorganizuoja ar yra sukuriamos valdžios priemonėmis tam, kad efektyviai pasiektų iškeltus tikslus. Kadangi realybėje pirminės ir antrinės grupės egzistuoja persipynusios, tai neretai didelėje antrinėje grupėje susiformuoja pirminių grupių branduoliai, kurie gali sustiprinti pasiekti tuos tikslus, arba įtakoti tų tikslų, kuriuos išsikelia antrinė grupė, atitinkamą formulavimą bei realizavimo strategiją. Šį faktą

¹⁵⁵ *Ten pat*, p. 326-327.

¹⁵⁶ *Ten pat*.

¹⁵⁷ Macionis J. J., *Sociology...*, p. 165.

patvirtins tolimesnis intelektualų grupių veiklos tyrimas. Tokiu būdu yra pasiekama tobula dermė, kuomet dėl užsitęsusių ar sąmoningai suplanuotų ilgalaikių tikslų sustiprėja poreikis išsaugoti ar atitinkamai įtakoti antrinę grupę arba formalią organizaciją; tai galima padaryti pasiremiant toje grupėje egzistuojančių pirminių grupių ryšiais. Tam atlikti esti palankios aplinkybės – neformalių grupių nariai savo dėmesį neretai būna sutelkę į pagrindinių santykių kūrimą. Taigi, atsiradęs pasitikėjimas ir stiprūs abipusiai emociniai ryšiai gali tarnauti ne tik šios grupės narių santykių palaikymui, bet ir didesnės, antrinės, grupės, organizacijos, į kurią įeina viena ar daugiau pirminių grupių, tikslų realizavimui. Kitaip tariant, realybėje egzistuoja nuolatinė pulsacija tarp pirminių ir antrinių grupių, tarp grupės branduolio (ar branduolių) ir aplink jį susidariusių tinklų, t. y. antrinių grupių¹⁵⁸. Tokie tinklai taip pat susiformuoja ir tarp atskirų grupių.

Į pirmines ir antrines grupes galima pažiūrėti ir iš jose dalyvaujančių individų pozicijų. Tokiu atveju naudinga įvesti *socialinio* ir *žmogiškojo kapitalo* sąvokas. Santykiai tarp individų, kurie atsiranda, siekiant geriausiai pasinaudoti savo individualiais išteklių yra vadinamas *socialiniu kapitalu*¹⁵⁹. Individualieji ištekliai, kurie panaudojami žmonėms keistis, suteikiant jiems įgūdžių ir žinių yra vadinami *žmogiškuoju kapitalu*¹⁶⁰. Taigi pirminės ir antrinės grupės, nepaisant jų susikūrimo sąmoningų ar atsitiktinių aplinkybių, tampa ne tik socialiniais dariniais, kurie gali sukurti alternatyvias, opozicines socialines struktūras, bet suteikia kiekvienam tose grupėse dalyvaujančiam asmeniui tam tikrą socialinio kapitalo dydį, nelyginant kiek šis žmogus sąmoningai bei aktyviai yra įsitraukęs į tam tikros grupės veiklą.

Kita vertus, sekant Jamesu S. Colemanu, tai nėra jo privati nuosavybė, nes priklauso nuo kitų individų, kurie dalyvauja grupės santykiuose. Socialinis kapitalas funkcionuoja universaliai įvairiuose tinkluose, kuriuose santykiai yra reguliuojami intensyviu pasitikėjimo laipsniu ir bendromis vertybėmis¹⁶¹. Socialinio kapitalo formos gali būti labai įvairios: pasitikėjimo laipsnis, abipusių įsipareigojimų praktika, aprūpinimas tam tikra informacija, funkcionuojančių arba diegiamų normų efektyvumas, valdžios, lyderystės suteikimas vienam iš grupės narių, tikslinis veikimas ir galimybė pereiti nuo vieno grupės naudingo tikslo prie kito tikslo realizavimo¹⁶². Pierre'as Bourdieu, kalbėdamas apie socialinį kapitalą taip pat pabrėžia faktinius ir virtualius išteklius bei jais disponuojančių individų „*daugiau ar mažiau institucionalizuotų tarpusavio pažinimo ir pripažinimo santykių tinklą*“¹⁶³. Jis, aiškindamas įvairias žmogaus kapitalo rūšis išskiria ekonominį, kultūrinį, socialinį ir simbolinį kapitalą, pastarajam suteikdamas universalią

¹⁵⁸ Vietoj *grupės* kiti tyrinėtojai labiau vartoja *ratelio* sąvoką (pvz., žr.: Ivanauskas V., *Menininkų rateliai...*). Tačiau tokiu būdu lieka neišskirti vidiniai ratelio kolektyvinio veikimo ir tapatybės ypatumai. Todėl šiame darbe *ratelio* ar kita sinonimiška sąvoka vartojama pažymėti pirminės ir antrinės grupės bendro veikimo pobūdį.

¹⁵⁹ Coleman J. S., *Socialinės teorijos...*, p. 268.

¹⁶⁰ *Ten pat*, p. 272.

¹⁶¹ Field J., *Social Capital...*, p. 20.

¹⁶² Coleman J. S., *Socialinės teorijos ...*, p. 273-280.

¹⁶³ Bourdieu P., Wacquant L. J. D., *Įvadas į refleksyvumą...*, p. 156.

reikšmę ir panaudą individų socialinėje sąveikoje¹⁶⁴. Remiantis šiuo mokslininku, simbolinį kapitalą sudaro individo žinių, įgūdžių įvertinimas, pripažinimas visuomenėje ir jis (arba į jį) gali būti lengvai konvertuojamos kitos kapitalo rūšys¹⁶⁵. Skirtingai nei P. Bourdieu, J. S. Colemanas tvirtina, jog socialinis, žmogiškasis kapitalas (pastarasis atitiktų kultūrinį ar simbolinį P. Bourdieu kontekste) funkcionuoja ne tik tarp visuomenės elito, bet ir tarp visų žmonių.

Tolimesniuose skyriuose atliksime intelektualų suburtų grupių kokybinę tinklo analizę. Šioje analizėje pagrindinis dėmesys bus teikiamas filosofų ir su jais susijusių literatų, menininkų, mokslininkų ir kitoms kultūrinio elito grupėms. Kiekybinė intelektualų grupių ir jų tinklų analizė reikalauja daugiau laiko ir intelektinių pajėgų bei išplėstų šiam darbui keliamų uždavinių tyrimo lauką. Todėl jos buvo atsisakyta. Taip pat šiame tyrime bus nemažai skirta dėmesio literatams, lituanistams, nes būtent jų grupėms, veikusioms tiek neformalioje, tiek oficialioje aplinkoje sovietmečiu pavyko pasiekti daugiau nei kitoms grupėms apčiuopiamų rezultatų alternatyvios minties ir veiklos baruose.

2.1.1. Literatų grupės ir jų veikimas neformalioje ir oficialioje erdvėje

Nors labiau tikėtina, kad šių neformalių inteligentų susibūrimų, grupių galėjo rasti sušvelnėjus režimui, tačiau jų būta pakankamai ir prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai. Apie tai liudija V. Zaborskaitė. Jos teigimu, jai studijuojant Vilniaus universitete 1945–1947 m. buvo susibūręs studenčių bendraminčių būrelis, kuriam priklausė vertėja Vilija Strepekaitė-Vanagienė, poetė Alė Naginskaitė, prozininkė Zita Pundziūtė. Prie jų prisidėdavo medikas Aloyzas Pundzius, būsima jo žmona Janė Grinkevičiūtė. Būrelyje lankydavosi Pranutė Aukštikalnytė ir jos vyras Gediminas Jokimaitis, mokytojai Mackevičiai¹⁶⁶. Vytautas Kubilius savo pirmųjų studijų laikais buvo subūręs atskirą bičiulių būrelį, kuris domėjosi „dekadentine“, lietuvių buržuazine literatūra, filosofija Kauno Vytauto Didžiojo Universitete Istorijos-filologijos fakultete 1946–1947 m.¹⁶⁷. Šio būrelio nariai sulaukė atitinkamos valdžios reakcijos ir sankcijų.

Kitas studentų muzikų ir literatų būrelis 6-ojo dešimtmečio pradžioje susibėgdavo į savo „saloną“ kalbėtis visomis temomis, pasiklausyti fortepionu atliekamos tuo metu nelegalios M. K. Čiurlionio, Debussy ar kitos panašios muzikos pas Vytautą Landsbergį, Muzikos konservatorijos

¹⁶⁴ *Ten pat*, 155-156.

¹⁶⁵ Bourdieu P., *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge: Cambridge University Press, 1977, p. 171-183.

¹⁶⁶ A. Šukio interviu su V. Zaborskaitė 2008-03-22. Pastebėtina, jog V. Zaborskaitė turėjo ryšį ir su ateitininkais, kurie lankėsi ar gyveno Ladigų namuose Vilniuje, kol sovietų valdžia šios grupelės neišardė.

¹⁶⁷ Visockas V., [Nuoširdi draugystės šiluma], in Mitaitė D. (sud.), *Nepaklūsęs laikui: atsiminimai apie Vytautą Kubilių*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011, p. 38-41; Žukas V., [Patraukė šilta, žmogiška intonacija], // Mitaitė D. (sud.), *Nepaklūsęs laikui...*, p. 23-25.

studentą, Vilniuje¹⁶⁸. Panašiu metu Lituanistas Bronys Savukynas aplink save buvo subūręs neformalią „nacionalistų“ grupelę VVU¹⁶⁹. Apie tai, kad Stalino režimo metais tarp Kauno ir Vilniaus inteligentų būta ir daugiau tokių neformalių susibūrimų bei diskusijų demokratijos, antisovietinėmis, tautinėmis temomis, liudija saugumo agentai¹⁷⁰. Po Stalino mirties VU lenkų kalbos dėstytojos Elenos Samaniūtės namuose lankydavosi rašytojas Antanas Vienuolis. Čia rinkdavosi ir Horodničiai, dainininkė Beatričė Grincevičiūtė, kalbininkas prof. Juozas Balčikonis, Vincas Mykolaitis-Putinas, matematikas prof. Zigmąs Žemaitis¹⁷¹.

Leningrade 1956–1957 m. saugumas fiksuoja vieną literatų grupę, kuriai priklausė būrelis įvairių šio miesto aukštųjų mokyklų lietuviai studentai: menotyrininkas, vėliau arsininkų kūrybos propaguotojas Stasys Budrys, bibliotekininkas Algis Bubulis, literatas Vytautas Salinka, žurnalistas Vladas Norgaila, žurnalistas Gediminas Skvaranavičius, bibliotekininkė Janina Vanagaitė ir kiti. Grupelės tikslas buvo domėtis kultūros, literatūros, meno klausimais. Ji paruošė M. K. Čiurlionio paminėjimą (dalyvavo 20 žm.), važiavo prie Juliaus Janonio kapo. Nariai dažnai skaitydavo savo eilėraščius, kurie sovietinės sistemos atžvilgiu buvo „pesimistinio“ turinio. Savo diskusijose kartais paliesdavo partizanų, nepriklausomos Lietuvos autorių kūrybą, politines temas dėl Lietuvos nepriklausomybės atstatymo arba, pavyzdžiui, svarstė galimybę kreiptis į Vilniaus miesto valdžią dėl Stalino prospekto vardo pakeitimo. Kai kuriuose šios grupelės lietuvių susitikimuose, kaip pavyzdžiui, oficialiai leidžiamą švęsti gegužės 1-ąją, ateidavo latvių bei estų studentai¹⁷².

Didelis traukos centras antrosios sovietinės okupacijos pradžioje buvo Lietuvoje likęs profesorius, poetas V. Mykolaitis-Putinas. Kaune, o vėliau Vilniuje aplink jį telkėsi VVU Lietuvių literatūros katedros darbuotojai ir ne tik: Meilė Lukšienė, Vanda Zaborskaitė, Aurelija Rabačiauskaitė, Irena Kostkevičiūtė, Stasė Litvinaitė, Jurgis Lebedys. Šių dėstytojų veikla neapsiribojo tik institucine, dažnai persikeldavo į privačias erdves: prof. V. Mykolaičio-Putino, Lukšų¹⁷³, V. Zaborskaitės¹⁷⁴ namuose. Šiuose, galima sakyti, gerų draugų susibūrimuose buvo skaitoma ne tik poezija, bet ir klausomasi muzikos (dalyvaudavo dainininkės Beatričė Grincevičiūtė, Margarita Dvarionaitė), atvirai diskutuojama tiek kūrybos, tiek politikos klausimais.

¹⁶⁸ Landsbergis V., *Lūžis prie Baltijos: politinė autobiografija*, Vilnius: Vaga, 1997, p. 53.

¹⁶⁹ *Savukyno V. interviu su Savukynu B...*, p. 4.

¹⁷⁰ „LSSR valstybės saugumo ministro P. Kapralovo pažyma apie lietuvių inteligentijos pasisakymus dėl tautos dvasinio gyvenimo naikinimo“, 1950 m. birželio 9 d. // Bagušauskas J. R., Streikus A. (sud.), *Lietuvos kultūra...*, p. 136.

¹⁷¹ A. Šukio interviu su V. Zaborskaite, 2008-03-22.

¹⁷² 1959 m. spalio 3 d. Janinos Vanagaitės pranešimas LSSR KGB majorui Gorbatovui, *LYA*, f. K-41, ap. 1, b. 566, l. 100-126.

¹⁷³ Pas Lukšus taipogi rinkdavosi M. Lukšienės vyro, Kazio Lukšo aplinkos ekonomistai, buvę liaudininkai: Aleksandras Drobnys, Juozas Vaišnoras, Tadas Zaleskis, kt. Jie sprendė ne tik svarbius klausimus susijusius su Lietuvos politine, ekonomine situacija, bet ir Kazio Lukšo sunkios ligos atveju ypač pagelbėjo morališkai ir kolegiškai visai Lukšų šeimai. Žr.: V. Klumbio interviu su M. Lukšiene, 2002-11-13.

¹⁷⁴ Pas V. Zaborskaitę svečiuodavosi ne tik kolegos literatai, menininkai bet ir ne vienas išsilavinęs kunigas, žr.: 1.3. darbo skyrių.

Lukšienės liudijimu, ypatingą atmosferą neformaliuose susitikimuose sukurdavo ir užsimezgę romantiškos meilės saitai tarp dviejų grupelės dalyvių¹⁷⁵.

Taip pat ir savo įstaigoje Stalino suvaržymo metais jie atskirais atvejais sugebėdavo pasipriešinti ideologinei kritikai¹⁷⁶. Ypač sėkmingas VVU Lietuvių literatūros katedros darbo baras buvo pedagogikos srityje, dėl kurio penkios darbuotojos vėliau neteko darbo universitete. Katedros dėstytojai stengėsi parinkti seminarams ar kursiniams darbams tokias temas, kad būtų galima patekti į specfondą, kur studentai lituanistai buvo skatinami ir daugiau pasidairyti, paskaityti „Aušrą“, „Varpą“, tarpukario spaudą: „*Mes stebėjom, kad studentai keitėsi. Ateina tokie aktyvūs komjaunuoliai, o paskui kažkaip atšąla nuo tos visuomeninės veiklos, pasineria į specialybės dalykus. Mums atrodė, kad tai yra mūsų misija. Per paskaitas daug ko nesakai. Bet kažkaip tuomet, – paskui tai išnyko, – pirmą dešimtmetį, kiek aš dirbau universitete iki 1961 metų, su studentais buvo bežodis, gilus vienas kito supratimas. Jie suprasedavo iš to, ko nepasakai. Buvo dalykų apie kuriuos nekalbi, nesakai.*“¹⁷⁷. „*Greta mokslinės informacijos visada nešiesi šį tą užšifruotą metaforomis, intonacijomis – nori susikalbėti, nori rasti atgarsį.*“¹⁷⁸.

Tokiu būdu studentai buvo nukreipiami lituanistikos kryptimi, o ne „naujojo rytojaus“ statybai ir marksistinei indoktrinacijai. Iš pacituotų V. Zaborskaitės, M. Lukšienės teiginių galima suprasti, jog šiuo įtemptu laikotarpiu svarbi, objektyvi informacija buvo perduodama ne tik žodžiais, bet ir neverbaliniu būdu. Tačiau iki katedros senojo kolektyvo galutinio išardymo 1961 m. daug ką pavykdavo perteikti ir žodžiais. Anot 1953–1955 m. V. Zaborskaitės kursų ir seminaro dalyvio Leono Gudaičio, kalbėdama apie Maironį ir kitus literatūros klasikus, dėstytoja kritikavo neigiamų etikečių – reakcingumas, ribotumas, prieštarngumas, pesimizmas – taikymą: „*Vyresniosios dėstytojos V. Zaborskaitės seminaras buvo neabejotinai aukščiausio teorinio lygmens ir laisviausios kūrybinės minties mokykla šeštajame dešimtmetyje. Mes gyvenome jos sukurtame lyg ir nuo nieko nepriklausomame pasaulyje, išlaikiusiame nepriklausomos Lietuvos ir karo metų literatūrologines tradicijas.*“¹⁷⁹ Katedros protokoluose taip pat užfiksuotos pastangos pedagoginiame darbe vengti politizavimo, skatinti studentus kritiškai mąstyti¹⁸⁰. Pastarieji buvo skatinami labiau domėtis senąja literatūra, ignoruojant ar priešpriešinant

¹⁷⁵ Lukšienė M., Apie Lietuvių literatūros katedrą..., // *Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra 1940–2000*, sud. G. Viliūnas, Vilnius, 2002, p. 37-38.

¹⁷⁶ Lukšienė M., Vivos plango, in Mitaitė D. (sud.), *Atsiminimai apie Vincą Mykolaitį-Putiną*, Vilnius: Vaga, 1992, p. 342-360.

¹⁷⁷ A. Šukio interviu su V. Zaborskaite, 2008-03-22.

¹⁷⁸ Lukšienė M., *Apie Lietuvių...*, p. 21.

¹⁷⁹ Vandos Zaborskaitės seminaras // Gudaitis L., *Noriu klysti: atosūkiai į XX a. spaudą*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2011, p. 116-122. Tokį patį liudijimą galima rasti ir Norberto Vėliaus prisiminimuose, žr.: Pokalbis su antropologe Liucija Baškauskaite // Seliukaitė I., Vitkuvienė P. (sud.), *Norbertas Vėlius*, Vilnius: Mintis, 1999, p. 382-383.

¹⁸⁰ Šeina V., Apie VU Lietuvių literatūros katedros bylą (1959–1961) // *Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra 1940–2000 m.*, p. 194-195.

ją sovietinei, kas tuo pačiu reiškė marksistinės ideologijos ignoravimą¹⁸¹. Todėl ideologinės linijos kritikai priekaištavo dėstytojams dėl polinkio į estetizmą, literatūros partiškumo principo vengimo ir nacionalizmo aukštinimo, taip pat buvo prikišama, jog buvo visiškai vengta aktyviau bendradarbiauti su komjaunimo organizacijomis, o visi katedros darbuotojai – nekomunistai¹⁸².

Kitas įdomus reiškinys VVU lituanistų tarpe buvo Jurgio Lebedžio asmenybė, kuris, kaip ir V. Mykolaitis-Putinas, nepriklausomos Lietuvos laikais priklausė garsiajai ateitininkų „Šatrijos“ korporacijai. Beje, į katedrą dirbti jį taip pat pasikvietė jo buvęs profesorius, šatrijietis V. Mykolaitis-Putinas¹⁸³. Apie J. Lebedžio talentą, darbštumą, atvirumą žmonėms liudija ne tik bendradarbiai, bet ir įvairių specialybių jaunesni kolegos¹⁸⁴. Jo nuopelnai senosios lietuvių literatūros baruose yra aptarti kituose leidiniuose¹⁸⁵. Verta paminėti dar vieną „keistą“ sovietiniams laikams profesoriaus poreikį, tradiciją, ateinančią turbūt iš nepriklausomybės laikų, praleisti laisvalaikį su kitais žmonėmis. Šis draugijinio gyvenimo poreikis skatino jį ieškoti būdų, kaip labiau suburti formalioje sovietinėje įstaigoje dirbančius ir su sistema nesusitapatinusius kolegas ir bičiulius, kurių tarpe buvo ir ne vienas filosofas. J. Lebedys mėgdavo organizuoti įvairius žygius po Lietuvos gražias vietas, kuriose dalyvaudavo jau anksčiau minėti katedros darbuotojai, vėliau ir kiti lituanistai: Juozas Girdzijauskas, Juozas Pikčilingis, Vincas Urbutis, Vytautas Mažiulis, Jonas Palionis; bibliotekininkas Vladas Žukas, etnografas Vacys Milius, anglistė Izabelė Steponavičiūtė, medikė Aldonas Galvonaitė, Kazys Ambrasas SJ, rusistė Marija Savickienė ir Elzė Galnaitytė, filosofai: Kristina Rickevičiūtė, Jonas Repšys. Šiuose žygiuose šalia aktyvaus poilsio būdavo kalbamasi tiek paskutinėmis kultūros naujienomis, tiek draudžiamomis temomis¹⁸⁶.

Vėliau, nuo XX a. septintojo dešimtmečio pabaigos, šią tradiciją burtis palaikė visi anksčiau paminėti VVU Lietuvių literatūros katedros nariai, ypač V. Mykolaičio-Putino studentė ir tyrinėtoja I. Kostkevičiūtė. Todėl pas I. Kostkevičiūtę arba jos draugo dailininko Aloyzo Stasiulevičiaus dirbtuvėse V. Mykolaičio-Putino mirties ir gimimo metinių, žinomesnio išėivijos intelektualo, pavyzdžiui, Algirdo Juliaus Greimo apsilankymo ar kun. Kazimiero Vasiliausko grįžimo iš tremties proga, kultūros, literatūros, meno aktualijų klausimais ir kitomis progomis susitikdavo to meto intelektualai: (be jau paminėtųjų VVU Lietuvių literatūros katedros darbuotojų)

¹⁸¹ LKP CK kultūros mokslo ir mokyklos skyriaus pažyma apie padėtį Vilniaus universiteto lietuvių literatūros katedroje, 1959 m. kovo 23 d. // Bagušauskas J. R., Streikus A. (sud.), *Lietuvos kultūra ...*, p. 269.

¹⁸² Šeina V., *Apie VU Lietuvių ...*, p. 195-196.

¹⁸³ Lukšienė M., *Apie Lietuvių literatūros...*, p. 33.

¹⁸⁴ Girdzijauskas J., Mūsų amžiaus Daukantas // *Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra 1940–2000 m.*, p. 155-157; Girdzijauskas J., Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedros anketa, *ten pat*, p. 228-246; Genzelis B., *Imperijai griūvant ...*, p. 10-15; Gudaitis L., “Dabar arba niekada!” Griežtasis Jurgis Lebedys // Gudaitis L., *Noriu klysti: atosūkiiai į XX a. spaudą*, p. 99-115.

¹⁸⁵ Narbutas S., Literatūros profesorius. Jurgio Lebedžio asmenybė ir darbai iš trisdešimties metų perspektyvos // *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 17: *Literatūros istorija ir jos kūrėjai*. Sud. S. Narbutas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 11-33; Girdzijauskas J. (sud.), *Profesorius Jurgis Lebedys*, Vilnius: Mokslas, 1983.

¹⁸⁶ Girdzijauskas J., *Vilniaus universiteto...*, p. 233.

lituanistas Donatas Sauka, aktorius Laimonas Noreika, filosofas Bronislovas Genzelis, istorikė Ingė Lukšaitė, menotyrininkė Zita Žemaitytė, Martinaičiai, lituanistė Roma Dambrauskaitė-Brogienė ir inžinierius, vertėjas Linas Broga, VVU bibliotekos direktorius Jurgis Tornau, literatūrologas Vytautas Kubilius, filosofas Arvydas Juozaitis, istorikas Rimantas Vėbra, gydytoja Stasė Mičelytė, filosofas R. Ozolas, akademikas Česlovas Kudaba, J. Girdzijauskas, V. Daunys ir kiti¹⁸⁷. Šio neformalaus būrelio žmonės aplankydavo V. Mykolaičio-Putino ir kitų žymių Lietuvos istorinių asmenybių kapus, būdavo skaitomi tekstai, poezija, dalinamasi prisiminimais apie senąją inteligentijos kartą, buvo kritikuojami valdžios sprendimai ir pan.¹⁸⁸.

Dar vienas režimui nepriimtinas klubas, kurį subūrė jaunieji literatai, buvo VVU literatų būrelis prie Lietuvių literatūros katedros. 6-ojo dešimtmečio pabaigoje šiame būrelyje dalyvavo Tomas Venclona, Juozas Tumelis, Pranas Jackevičius, kurie savo ruožtu buvo įkūrę dar ir savo „dekadentų“ ratelį, kuris studijavo Vakarų šalių, nepriklausomos Lietuvos literatūrą, kritikavo socialistinio realizmo, partiškumo principą, visą sovietinę sistemą, diskutuodavo savo kūrybos klausimais¹⁸⁹. Šios idėjos atsispindėjo ir cenzūros sulaikytame būrelio leistame almanache „Kūryba“, kuris taip pat prisidėjo prie ideologinių „įkalčių“ kritikuojant ir atleidžiant minėtas literatūros dėstytojas¹⁹⁰. Vėliau, kaip prisimena pagrindinė būrelio organizatorė, globėja Elena Bukelienė (1966–1983 m., po jos vadovu buvo poetas M. Martinaitis, prieš ją – D. Sauka), dėl to, kad ratelio nariai, puoselėdami laisvo pokalbio ir minties atmosferą, kartais persikeldavo į jos namus, – tai nepatiko saugumui (buvo jų tarpe bent vienas informatorius)¹⁹¹. Ilgainiui jiems tekos apsiriboti universiteto aplinka. Tačiau ir veikiant formaliomis sąlygomis be literatūros temų buvo siekiama praplėsti studentų pasaulėžiūrą, organizuojant susitikimus su įvairiais rašytojais, mokslininkais, menotyrininkais. Ratelio nariais be paminėtų buvo Vaidotas Daunys, Justinas Kubilius, Henrikas Bakanas, Mečys Laurinkus, Liudvikas Gadeikis, Viktorija Daujotytė, Saulius Tomas Kondrotas, Antanas A. Jonynas ir kt. Tokiu būdu buvo artimiau pažintas M. K. Čiurlionis ir jo kūryba, Tomas Venclova 1970 m. pravedė užsiėmimų ciklą apie struktūralizmą, kiekvienais metais buvo organizuojami literatų kūrybos konkursai.

Šioje vietoje galima paminėti ir leidybinę literatų, menininkų veiklą, kurioje buvo nemažai realizuota darbų, neatitinkančių oficialiosios linijos. Ir pirmiausiai ši veikla 5-ojo dešimtmečio pabaigoje iki 7-ojo pradžios buvo vystoma Valstybinėje grožinės literatūros leidykloje (vėliau pavadintoje „Vaga“), kuomet jai vadovavo Jonas Čekys (1953–1972 m.) Jurgis Tornau (1952–1962

¹⁸⁷ Martinaitis M., Iki Sąjūdžio ir po jo // *Sąjūdis ateina iš toli*, sud. Gudaitis R., Rybelis A., Rupšytė A. Vilnius: Margi raštai, 2008, p. 477-478; Genzelis B., *Sąjūdis: priešistorė ir istorija*, Vilnius: Pradai, 1999, p. 22-23.

¹⁸⁸ *Ten pat.*

¹⁸⁹ 1959 m. kovo 3 d. LSSR KGB pažyma LKP CK sekretoriui A. Sniečkui, *LYA*, f. 41, ap. 1, b. 566, l. 17-23.

¹⁹⁰ *LKP CK kultūros mokslo...*, p. 269-270.

¹⁹¹ Bukelienė E., Vilniaus universiteto literatų būrelis 1966–1983 metais // *Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra 1940–2000*, p. 67-68.

m.) ir Aldona Liobytė (1949–1961 m.). Iš ryškiausių leidyklos pasiekimų galėtų būti paminėta lituanistinė biblioteka ir įvairios nesovietizuotos knygelės vaikams. Nors tai buvo valstybinė įstaiga, tačiau netruko greit atsirasti tarp dirbančių žmonių platus neformalių ryšių ratas, kuris drauge ne tik dirbdavo, bet ir leisdavo laisvalaikį, keliaudavo, bendraudavo šeimomis¹⁹². Turbūt pats socialiausias žmogus jų tarpe buvo Aldona Liobytė, gimusi ir augusi Vilniuje, kurios darbo kabinetas, kaip ir namai tapo kolegų, bičiulių, draugų susitikimo, kūrybos, laisvalaikio vieta. Susitikimai A. Liobytės namuose ar vasaros sodyboje vykdavo gegužės 22-ąją (šeimininkės gimtadienio-vardinių), įvairių katalikiškų švenčių, atostogų metu ar tiesiog be progos, kada daugiausiai susirinkdavo arba leidyklos kolegos, arba jos kartos bei kylantys jaunieji literatai, menininkai, aktoriai: aktorius Juozapas Kanopka, dramaturgė Kazimiera Kymantaitė, M. Lukšienė, kompozitorius Julius Juzeliūnas, B. Grincevičiūtė, aktorius Vladas Jurkūnas, dailininkė Juzefa Čeičytė, D. Sauka, dailininkai Saulė ir Vincas Kisarauskai, rašytojas Kazys Saja, dailininkas Petras Repšys, kompozitorius Giedrius Kuprevičius ir kiti.¹⁹³

7-ojo dešimtmečio pab. ir 8-ajame dešimtmetyje Algirdas Patackas, sąmoningai dėl savo antisovietinių pažiūrų įgijęs techninį išsilavinimą, dalyvavęs pogrindžio, tiek neformalių, pusiau legalių draugijų judėjime, Vilniuje aspirantų bendrabutyje įkūria literatūrinį būrelį. Šiame būrelyje dalyvavo jo kambario kaimynas biofizikas Algirdas Saudargas, chemikas, filosofas, literatas Mečys Laurinkus, Nijolė Laurinkienė, Liudvikas Gadeikis, vertėjas, redaktorius P. Kimbrys, Gediminas Mykolaitis, Justinas Kubilius, Mindaugas Tomonis, Jonas Liniauskas¹⁹⁴. Tuo metu pas A. Patacką apsilankydavo ir kiti asmenys, susiję su „Ramuvos“, žygeivių judėjimais ar gyvenantys tame pačiame bendrabutyje: Alfonsas Andriuškevičius, Jonas Trinkūnas, Arvydas Šliogeris, Irena Šutinienė ir kiti¹⁹⁵. Šios grupelės tikslas buvo domėtis Vakarų literatūra, stengtis patiems rašyti, atsisakant sovietinių ideologinių klišių. Tokiu būdu buvo bendradarbiaujama su „Nemuno“ redakcija, verčiant ir publikuojant atskirus užsienio literatūros autorių tekstus (pavyzdžiui, vienas iš mėgiamiausių autorių buvo Oskaras Milašius), leidžiamas pogrindinis leidinys „Pastogė“. Pastarasis nebuvo antitarybinis, bet jo autoriai siekė reikšti savo mintis laisvai atsisakydami bet kokių cenzorių¹⁹⁶. Kadangi šiuos žmones vienijo katalikiškos vertybės, filosofiniai, teologiniai klausimai, – tai atsispindėjo ir leidžiamoje literatūroje bei diskusijose.

¹⁹² Tarp redagavimo ir vertimo: Su Roma Zagorskiene kalbasi Diana Bučiūtė, *Literatūra ir menas*, 2008-09-24, nr. 3204. Prieiga internete: http://www.culture.lt/lmenas/?leid_id=3204&kas=straipsnis&st_id=13396 [žiūrėta 2012-04-16].

¹⁹³ Saukienė R. Z. (sud.), *Šmaikščioji rezistentė Aldona Liobytė*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1995.

¹⁹⁴ Pogrindis virtęs pastoge: pokalbis su Algirdu Patacku, *Liaudies kultūra*, 2008, nr. 1, p. 45.

¹⁹⁵ Paulius Subačius kalbina Algirdą Patacką. Apie „Ramuvą“, tėvyniškumą ir neperžengiamas ribas, *Naujasis Židinys*, 1994, nr. 1, p. 43-50.

¹⁹⁶ *Ten pat*, p. 45.

2.1.2. Kitos neformalios intelektualų grupės ir jų veikla

Minėjome, jog N. Chruščiovo valdymo metu Sovietų sąjungoje dalis jaunųjų inteligentų aktyviau stojo į partiją bei po XX partijos suvažiavimo iš tikrųjų tikėjo, jog galima kurti socializmą šioje šalyje, mažinant represijas ir suteikiant daugiau galimybių nacionalinei politikai. Ne tik Lietuvoje, bet ir didžiuosiuose Sovietų Sąjungos miestuose: Maskvoje, Leningrade, – pradėjo steigti neformalios ir oficialios studentų, aspirantų grupės. Maskvoje šiuo laikotarpiu įvairiose aukštosiose mokyklose galėjo mokytis iki 200 lietuvių studentų. 1956 m. filosofui B. Genzeliui, agronomui Romualdai Grigui po Vengrijos Budapešto įvykių kilo mintis suburti studentus lietuvius į šokių ir dainų klubą, kuris ilgaainiui susivienijus su estais bei latviais virto jungtiniu „Balticum“ ansambliu. Lietuvių gretose (be minėtų) aktyvesni organizatoriai buvo inžinierius, vėliau filologas, filosofijos tyrinėtojas Jonas Trinkūnas, vertėjas Virgilijus Čepaitis, inžinierius Algis Drašutis, literatė Aušra Adiklytė, filosofas Gytis Vaitkūnas ir kiti.

Nors oficialiai buvo repetuojama, ruošiamasi koncertams, leidžiamas ansamblio laikraštėlis, tačiau pamatinis tikslas buvo užmegzti glaudesnius ryšius tarp lietuvių, Baltijos šalių studentų, tokiu būdu atsispirti surusėjimui, puoselėti tautines vertybes, skatinti kritišką požiūrį į SSKP nacionalinę politiką. Latviai (aktyviausias – Knutas Skujenieks) žengė dar toliau – paruošė Baltijos respublikų federacijos konstituciją (už tai patyrė saugumo represijas, o ansamblio pirmininku buvo paskirtas saugumui pavaldus žmogus)¹⁹⁷. 1963m. grįžęs į Maskvą aspirantūros studijoms, R. Grigas nenustygo vietoje ir įkūrė aspirantų klubą. Šio neformalaus klubo tikslas taip pat buvo priešintis rusinimui, svarstyti ekonomines, kultūrinės aktualijas, buvo daug svarstoma apie Lietuvos SSR didesnę savarankiškumą nuo centro, akcentuojamas nepasitikėjimas rusų kadrais, siekiama užmegzti glaudesnius ryšius, kurie, grįžus į Lietuvą, būtų panaudoti klubo narių tikslų tolimesniam realizavimui. Šioje gupelėje, kuri turėjo ir savo „tarybą“, aktyviausi nariai buvo agrochemikas Antanas Jasaitis, biochemikas Petras Kadziauskas, teisininkas Pranas Kūris, energetikas Jurgis Vilimas, filosofas Bronislavas Kuzmickas, chemikas Antanas Glemža, statybos specialistas Algis Steponavičius ir kt. Susirinkimuose dalyvaudavo nuo 10 iki 50 žmonių. Juose apsilankydavo ir JAV lietuvis literatūros tyrinėtojas Rimvydas Šilbajoris. Dėl šio klubo veiklos R. Grigas saugumo sprendimu laikinai buvo netekęs teisės įgyti mokslo kandidato laipsnį¹⁹⁸.

1965 m. akademiko Pauliaus Slavėno¹⁹⁹ iniciatyva prie „Žinijos“ draugijos buvo įsteigtas „Diskusijų klubas“, kuris veikė iki 1968 m. Prahos pavasario. P. Slavėno vadovaujamos

¹⁹⁷ R. Grigas, *Dienoraščio langą pravėrus: 10 mano jaunystės metų*, Vilnius: Knygų kelias, 2011, p. 12-45, 64-91, 126-149.

¹⁹⁸ *Ten pat*, p. 206-337.

¹⁹⁹ Akademikas Paulius Slavėnas buvo labai įvairiaspalvė asmenybė: gimnaziją baigė Maskvoje, 1921–1923m. tarnavo Raudonojoje armijoje, vėliau studijavo Kauno universitete, įgijo filosofijos daktaro laipsnį Amerikos Jeilio universitete

diskusijose kartą per savaitę dalyvaudavo chemikas Kazimieras Daukšas, gamtininkas Jonas Dagys, „Mokslo ir gyvenimo“ vyr. redaktoriaus pavaduotojas Kazimieras Sidaravičius, rašytojas Julius Butėnas, medikas Viktoras Kutorga, B. Genzelis; rečiau Eugenijus Meškauskas, istorikas Juozas Jurginis, filosofė Kristina Rickevičiūtė, V. Kubilius, Tomas Venclova ar ideologinės linijos lektoriai: J. Lazauskas, I. Zaksas, E. Juškys. Taip pat dažnai rinkdavosi jaunesni kolegos filosofai: Jonas Repšys, Eduardas Vaitkus, Juozas Vinciūnas, Ipolitas Ledas ir kiti²⁰⁰. Čia buvo svarstomos mokslo teorinės problemos, meno, muzikos klausimai, marksizmo teorijos ir praktikos darbai, 1968 m. – Lietuvos demokratizavimo būdai. Svarbu buvo tai, kad šiose diskusijose prie kavos podelio, kurios pradžioje buvo organizuojamos Jaunimo kavinėje, dalyviams buvo galima laisvai viešai kalbėtis, kritiškai mąstyti²⁰¹. Ypač to reikėjo jaunajai kartai. Vėliau, prasidėjus M. Gorbačiovo reformoms, šis diskusijų klubas buvo atkurtas kitu pavadinimu „Kultūra ir istorija“. Verta pastebėti, kad prof. P. Slavėnas neretai seminarus, neformalius pokalbius, į kuriuos kviesdavo įvairaus išsilavinimo asmenis, perkeldavo ir į savo namus Žvėryne²⁰².

Dar vienas kairiųjų pažiūrų arba socialistinės demokratinės krypties intelektualinis židinys susibūrė aplink Viktorą Kutorgą. Be jo grupelės iniciatorius buvo Vytenis Andriukaitis, kurie, prisidengdami oficialiai valdžios pripažįstama liaudies švietimo koncepcija, 1976 m. įkuria švietėjišką „A. Strazdelio universitetą“. Tuo metu juos jau veikė kitos neomarksistinės idėjos, ypač Vytauto Skuodžio leidžiamo pagrindinio leidinio „Perspektyvų“ eurokomunistinis pobūdis. Kadangi V. Kutorga turėjo sukaupęs didelę biblioteką bei buvo išsilavinęs pasaulėžiūriniais klausimais Nepriklausomoje Lietuvoje, o V. Andriukaitis – įgijęs socialinio kapitalo pagrindinės literatūros platinimo, kitų Kauno grupelių veikloje, – dėl to atsiranda palankios sąlygos šiam „universitetui“ susiburti.

Grupelės branduolį be iniciatorių sudarė Arnoldas ir Raimundas Vaitkevičiui, Nazarijus Andrejevas, Nijolė Pliuraitė, Petras Andriukaitis, Valda Šadzevičiūtė, Rita Kinegevičiūtė, Jonas Baronas. Savo susirinkimuose jie studijuodavo Bibliją, Bulgakovą, Schweitzerį, Šalkauskį, Vydūną, Maceiną, diskutuodavo apie Antano Smetonos ir sovietinio režimo bruožus, kūrė savitą humanistinę koncepciją, kuri turėjo bendrų bruožų su krikščioniškąja pasaulėžiūra ir buvo priešpastatyta materialistinei sovietinei ideologijai. Kiekvienas grupelės narys stengėsi sukaupti savo biblioteką, mokytis užsienio kalbų, užsiimti labadaros darbais, lankytis ir diskutuoti kituose

1926 m. (stipendiją jam padėjo gauti J. Šliūpas), tarnavo Lietuvos kariuomenėje 1928–1930 m., po karo ilgą laiką dirbo VVU profesoriumi ir Astronomijos katedros vedėju, suorganizavo Vilniaus dirbtinių žemės palydovų optinių stebėjimų stotį 1957 m., rūpinosi mokslo ir technikos istorijos klausimais, buvo vienas iš žurnalo „Mokslas ir gyvenimas“ kūrėjų, konfesinė tapatybė – krikščionys stačiatikių bažnyčioje, vėliau perėjęs į kalvinistų, plati giminė buvo katalikai (vienas iš jų disidentas kun. J. Zdebskis), nors šiaip buvęs „laisvamaniu“, žr.: Matulaitytė S. (sud.), *Akademikas Paulius Slavėnas*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2001.

²⁰⁰ Genzelis B., *Imperijai griūvant...* p. 17; Vaitkus E., Diskusijų klube – įdomu, *Problemos*, 1968, nr. 1, p. 136-139.

²⁰¹ *Ten pat.*

²⁰² Burneikis J., Proto strategija P. Slavėno gyvenime // Matulaitytė S. (sud.), *Akademikas Paulius ...*, p. 37.

oficialiuose ar neformaliuose klubuose. „A. Strazdelio“ grupė turėjo iki 30 asmenų ir egzistavo iki 1981 m.²⁰³.

Ypatinga asmenybė tarp intelektualų buvo 1956 m. iš tremties sugrįžęs Juozas Keliuotis, buvęs „Naujosios Ramuvos“ redaktorius, tarpukario Lietuvos menininkų spiritus movens. Tiesa, jam sugrįžus, jo asmenybės įtaka visuomenei buvo gerokai prislopinta, apstačius jį saugumo agentais ir dėl jo nekonformistinės laikysenos visiškai apribojus jo viešą veiklą. Nepaisant to, jo namuose rinkdavosi ar kitoje aplinkoje su juo susitikdavo buvę nepriklausomos Lietuvos politikai, žymūs žmonės: Petras Klimas, Juozas Urbšys, Z. Tolušis, Antanas Poška; aktorė Teofilija Vaičiūnaitė, A. Petrauskienė, V. Mykolaitis-Putinas, M. Bulaka, A. Gudaitis, V. Ciplijauskas, Sofija Čiurlionienė, režisieriai – Juozas Miltinis, J. Vaitkus; mokslininkai Dunduliai, ekskunigas A. Ragauskas, dailininkai – A. Žmuidzinavičius, Kazys Šimonis, iš JAV atvykęs Viktoras Vizgirda, – dramaturgas Juozas Grušas. Ypač ši asmenybė buvo patraukli jaunajai inteligantų, intelektualų, menininkų kartai, su kuria jis intensyviai bendraudavo 1960–1970 m. Tai buvo K. Saja, V. Strazdelis, J. Tumelis, Vladas Šakalys, J. Trinkūnas, Rimantas Matulis, rašytojas Vytautas Girdzijauskas ir Romualdas Lankauskas, V. Kisarauskas, Vladas Vildžiūnas, poetas Kęstutis Rastenis, V. Kubilius ir kiti²⁰⁴. Vėliau J. Keliuotį lankydavo jaunieji filosofai: A. Juozaitis, Vytautas Radžvilas, Arūnas Poviliūnas, Mečys Laurinkus²⁰⁵. Kaip prisipažįsta J. Keliuotis savo autobiografijoje, su bendraamžiais draugais jis galėjo iš naujo susikurti savo prarastą pasaulį; kiti pas jį atvykdavo iš smalsumo: pasižiūrėti į tarpukario „kosmopolitą“ ar „antistalinistą“; tretieji – norėdami pavartyti Vakarų meno knygas, pasiklausyti paskutinių pasaulio muzikos kūrinių; ketvirtieji – dėl sąmojingų, originalių pokalbių; penktieji – buvo nuoširdūs draugai, o dar kiti – saugumo agentai²⁰⁶.

Panašiai grupėmis, kurios galėjo būti skaičiuojamos ne tik dešimtimis, bet šimtais, vykdavo žmonės iš visos Lietuvos pas tėvą Stanislovą Kun. A. M. Dobrovolskis paleistas iš tremties taip pat 1956 m. Jis buvo paskirtas atlikti pastoracinę tarnybą į įvairias atokias Lietuvos parapijas. Galiausiai 1966 m. jis ilgam laikui sustojo Paberžėje. Šioje parapijoje dėka savo subtilios religinės ir meninės pasaulėjautos, filosofinės pasaulėžiūros sukūrė ypač patrauklią aplinką įvairių vertybinių nuostatų ir išsilavinimo žmonėms: nuo narkomanų iki sostinės intelektualų. Pas jį atvykėliai lankydavosi ir šventadieniais, paslapčiomis prašydami krikšto, santuokos sakramentų, ir paprastomis dienomis – ieškodami genealaus kryždirbio Vinco Svirskio kryžių ar kun. Antano

²⁰³ A. Šukio interviu su Vyteniu Andriukaičiu, 2009-06-18; Politiką gimdo padarumo jausmas: A. Juozaičio pokalbis su Viktoru Kutorga // Juozaitis A., *Tarp žmonių: publicistiniai portretai*, Vilnius: Diena, 1993, p. 14-15.

²⁰⁴ Keliuotis J., *Mano autobiografija*, Vilnius, 2003; Tūtlytė R., Juozo Keliuočio antroji sekimo byla // J. Keliuotis, *Mano autobiografija*, p. 540-541; Juozaitis A., *Tarp žmonių...*, p. 94-107.

²⁰⁵ Juozaitis A., *Tarp žmonių...*; A. Jankausko ir J. Kavaliauskaitės interviu su V. Radžvilu, 2011-03-28; A. Šukio interviu su M. Laurinkumi, 2010-08-31.

²⁰⁶ Keliuotis J., *Mano...*, p. 11-12. Saugumo agentų galėjo būti iki 60, žr.: Tūtlytė R., *Juozo Keliuočio...*, p. 535.

Mackevičiaus pėdsakų. Būdavo, atvykdavo kai kurie visiškai nepranešę gražiomis vasaros ar žiemos naktimis. Tuomet jie kartu su nepaprastu vienuoliu dalyvaudavo neformaliose rekolekcijose, kurias sudarydavo naktinės meditacijos meniškai atnaujintose kapinėse, Rilės poezijos skaitymai ar laisvos diskusijos religinėmis, filosofinėmis temomis.

Pas tėvą Stanislovą buvo sukaupta gausi tiek tarpukario Lietuvos, tiek Vakarų kultūrinių, mokslinių leidinių kolekcija. Atvažiuodavo svečių ne tik iš Lietuvos, bet ir iš plačios Sovietų Sąjungos, kaimyninių Latvijos ir Estijos respublikų. Birutė Tiknevičiūtė liudija, jog dar prieš Paberžę, tiesa, kiek mažiau, važiuodavo pas jį svečiai pabendrauti, dvasiškai pailsėti, padiskutuoti egzistencinėmis temomis: „*Tarp tėvelio ir atvykėlių rusų iš Leningrado užsimezgė dialogas. Tėvelis pažeidė savo dienotvarkę ir diskutavo su jais iki trečios nakties... Klebonijoje tuo metu buvo ir daugiau svečių, regis trylika. Visi buvome apsėdę didelį stalą svetainės viduryje. Prietema, juodžiausi tarybų valdžios metai ir lyg niekur nieko kunigas diskutuoja su sekuliarizuotais jaunuoliais*“²⁰⁷. Vienas iš iškilėnių svečių buvo atvykęs rusų stačiatikių kunigas, žymus intelektualas Aleksandras Menis. Pas tėvą Stanislovą lankydavosi ir paveldosaugininkų grupės su Romualdu Budriu, menotyrininkai, dailininkai: P. Rimša, I. Kostkevičiūtė, A. Stasiulevičius, Z. Žemaitytė, G. Martinaitienė su poetu M. Martinaičiu, J. Trinkūnas, Gediminas Ilgūnas, A. Liobytė, filosofai Tomas Sodeika, Arvydas Šliogeris su žmona, Arvydas Juozaitis, medikas V. Andriukaitis ir daugelis kitų²⁰⁸.

Katalikai inteligentai, intelektualai buvo sukūrę iš tiesų daug židinių Lietuvoje, ypač jų netrūko Kaune. Vieni iš garsiausių buvo susitelkę Povilo Butkevičiaus²⁰⁹ ir Juozo Brazausko²¹⁰ namuose. Rinkdavosi ir diskutuodavo žygeivių „Ramuvos“ vakaronių metu. Tačiau neretai katalikų inteligentų grupės nebuvo prisirišusios prie vienos vietos (gal labiausiai dėl to, jog katalikiška veikla už bažnyčios sienų iš kart saugumo buvo vertinama kaip nelegali). Tokią ryškesnę mobilią savišvietos grupę, kurioje buvo diskutuojama įvairiais pasaulėžiūriniais, kultūros ir politikos klausimais, mini filosofas Vytautas Ališauskas. Jai taip pat priklausė vertėjas, redaktorius, tekstologas Petras Kimbrys, A. Saudargas, A. Patackas, filologas Kanstantas Lukėnas, Paulius Martinaitis, kartais prisijungdavo T. Sodeika ir kiti²¹¹. P. Kimbrys taip nusako tokių būrelių reikšmę: „*Mes mokėmės mąstyti, kalbėti, svarstyti, analizuoti tokias temas ir tokiais kampais, kokiais mes nerasdavome knygoje, radijuje ar televizijoje, ar spaudoje. Užtat, kai jau buvo galima*

²⁰⁷ Juozaitis A., *Tėvas Stanislovas: pasakojimų knyga*, p. 114.

²⁰⁸ *Ten pat.*

²⁰⁹ Jurkuvienė J. (sud.), *Gydytojas: atsiminimai apie Povilą Butkevičių, laiški, dienoraščiai*, Kaunas: Caritas, 1996.

²¹⁰ Juozas Brazauskas – gyvosios dvasios žmogus // Valiušaitis V. (sud.), *Žygio draugams: lietuviška publicistika*, Kaunas: Garsas, 1996, p. 383-386.

²¹¹ V. Klumbio interviu su V. Ališausku, 2003-09-12.

apie tai viešai prabilti, mums gal buvo lengviau, mes jau buvome treniravęsi apie tai kalbėti. Kitiems žmonėms buvo sunku.“²¹².

Per P. Kimbrio pažintį su kunigu marijonu Vaclovu Aliuliu, beveik visi šie paminėti žmonės buvo įtraukti į KKŽ leidybą. Šis kalendorius buvo leidžiamas nuo 1982 m. ir atliko ne tik formalią bažnytinio kalendoriaus, nekrologo ar bažnytinių vienetų statistinio sąvado funkciją, bet ilgaainiui tapo, legaliai finansuojamu religinės minties almanachu, kuriame buvo spausdinami įvairūs Katalikų Bažnyčios dokumentai, pristatomos iškilės katalikų asmenybės (S. Šalkauskis, arkivyskupas Jurgis Matulaitis), dvasiniai pamąstymai, leidžiami ir gilesni filosofiniai tekstai teologijos, religijos, filosofijos temomis²¹³. Minėtos grupelės nariai neoficialiai bendradarbiaudavo versdami užsienio autorių straipsnius, rašydami komentarus, redaguodami tekstus. Nuo 1985 m. KKŽ faktišku redaktoriumi tapo V. Ališauskas. Atstačius nepriklausomybę šios grupelės intelektualų branduolys atkūrė Lietuvoje tarpukariu leistą žurnalą „Židinys“.

„Kultūros barai“ buvo taip pat įdomus reiškinys sovietinėje spaudoje, skirtoje kultūrai ir menui. Nenagrinėjant šio žurnalo straipsnių turinio, kuris atskirais atvejais siekdavo legalumo ribas, įspūdį palieka redakcijos darbas²¹⁴. Jos nariais buvo: R. Ozolas, Algimantas Patašius, Irena Mikšytė, Bronys Savukynas, Laima Pučkoriūtė, Marija Katiliūtė, Antanas Staponkus, A. Gudelis, redaktorius Aleksas Baltrūnas. G. ir M. Martinaičiai, R. Ozolas pabrėžia redakcijoje dirbusių žmonių bendruomeniškumą, nuolatinį bandymą apeiti sovietinio mąstymo klišes ir dirbti Lietuvos kultūrai²¹⁵. Žinoma ir tai, kad leidžiant šį žurnalą redaktorius nuolat šnairuodavo į tarpukariuėjusį leidinį „Naujoji Romuva“²¹⁶. *Kultūra*, kaip minėta, buvo lyg ir legalus žodis, legali veikimo erdvė, kuri galėjo iš dalies pavaduoti tautos, Lietuvos sąvokas. Todėl rinkti tam tikrą medžiagą, domėtis ar net rūpintis įvairiais Lietuvos kultūrinio gyvenimo sovietiniu laikotarpiu įvykiais buvo laikoma patriotiniu darbu. Tokiu būdu buvo galima rengti straipsnius ir apie dievdirbius, ir apie architektūrinės vertybes, lietuvių kultūros, Lietuvos istoriją, pristatyti teatro naujienas, dailės modernistinius, religinio turinio paveikslus be sovietinių klišių (nors buvo daug ir privalomų straipsnių sovietinei ideologijai).

Ne visada tokie bandymai galėjo patikti cenzūrai (nuo pirmo numerio jis buvo svarstomas, viešai kritikuojamas „Tiesos“ redakcijos ir CK skyriuose), bet gyvavęs socialinis žmonių tinklas ir pasitikėjimą skatinantys tarpusavio santykiai leido rizikuoti nesibaiminant Kultūros ministerijos ar

²¹² A. Šukio interviu su P. Kimbriu, 2009-05-30.

²¹³ Plačiau apie KKŽ ir jo pavertimo almanachu subtilybes žr.: Šepetys N., Katalikų kalendorius-žinynas sovietmečiu, *Naujasis Židinys*, 1998, nr. 11-12, p. 455-467.

²¹⁴ Plačiau apie „Kultūros barų“ atsiradimo istoriją ir redakcijos darbą žr.: Jakelaitis V., Kaip atsirado „Kultūros barai“, *Tarp knygų*, 2000, nr. 12, p. 28-33; Martinaitis M., Baras Kultūros valakuose, *Kultūros barai*, 1995, nr. 1, p. 66-67; Baltrūnas A., Pinčiuko kaukės šešėlyje, *Kultūros barai*, 1995, nr. 1, p. 67-70; Mikulėnaitė E., Pradžios laikai, *Kultūros barai*, 1995, nr. 1, p. 71-72.

²¹⁵ A. Šukio interviu su G. Martinaitiene, 2009-10-12.

²¹⁶ A. Šukio interviu su R. Ozolu, 2008-03-17.

Glavlito²¹⁷. Redakcijoje visuomet veikė apskritieji stalai, kur kiekvieną savaitę ateidavo skaityti paskaitėles, diskutuoti ne vienas VVU filosofas, kultūrologas ar atviresnis partinis veikėjas. Nors 1965–1972 m. redaktoriumi dirbęs Aleksas Baltrūnas turėjo silpnybę ir oficialiajai ideologijai, ir degtinės buteliui, tačiau iš savo darbuotojų reikalavė profesionalumo ir išklausęs darbuotojų argumentus leisdavo spausdinti įvairesnius straipsnius Lietuvos kultūros klausimais²¹⁸. 1987 m. žurnalo apskritasis stalas pasidarė klubu, kuriam vadovavo filosofas K. Stoškus. Jis ilgaainiui persikėlė į Menininkų rūmus: „*Atsimenu, važinėjau į Lenkiją. Sužinojau, kad bus toks renginys Menininkų rūmuose. Tema – Adomas Mickevičius ir abu Miloszai. Tokios temos jau buvo kapitalinės. Daug jaunų žmonių sužinodavo, ko niekad nežinoję, o kiti, jau šį tą žinantys, diskutavo, svarstė. Aš Varšuvoje iškaulijau ir parvežiau juostą, kur Czeslovas Miloszas skaito savo poeziją, kad mes nors klubiniu lygmeniu galėtume išgirst.*”²¹⁹. Šiose intelektualų diskusijose be kitų pusiau legalių temų buvo keliami kūrėjo atsakomybės problema ir buvo galima drąsiau viešai pasisakyti, kritikuoti atitinkamus valdžios sprendimus²²⁰. Juose aktyviai dalyvaudavo įvairūs meno, filosofijos, literatūros ir kitų sričių profesionalai: Juozas Antanavičius, Osvaldas Balakauskas, Rimantas Gučas, Onė Baliukonytė, B. Genzelis, E. Jansonas, Vidmantė Jasukaitytė, Donatas Katkus, I. Kostkevičiūtė, V. Kubilius, Kuzmickas, Lukšienė, V. Paukštelytė, K. Saja, Laima Tupikienė, Irena Veisaitė, Eduardas Vilkas, Zaborskaitė, Albertas Zalatorius, V. Kelertienė ir kiti²²¹.

Panašių neformalių ratelių būta ir kituose žurnaluose, kaip, pavyzdžiui, Kauno „Nemune“, kur 1972 m. buvo publikuotas didelę nepasitenkinimo reakciją sukėlęs V. Kubiliaus straipsnis „Talento mįslės“. Savo liberalumą spausdinamų straipsnių atžvilgiu demonstravo ir „Literatūra ir menas“, „Pergalė“, kartais ir „Komjaunimo tiesa“. Taip pat galima pastebėti, kad ta alternatyvi vieša erdvė, kuri susidarydavo dėl susibūrusių žmonių atitinkamų nuostatų, galėjo atsirasti ir netradicinėse vietose, kaip kad garsioji „Neringa“, kur rinkdavosi chemiko prof. Kazio Daukšos grupė. Pastarosios branduolį daugiausiai sudarė tarpukario intelektualai, inteligentai: ekonomistas Domas Cesevičius, vertėjas, poetas Aleksys Churginas, grafikas Mečislovas Bulaka, kompozitorius Benjaminas Gorbulskis, rašytojas Julius Butėnas, miškininkas Algirdas Končius, pedagogas ir filosofas Kazys Dausa, geografas Pelikšas Šinkūnas, psichiatras Jakovas Kaščenevskis, chirurgas Vytautas Čaplikas. Nuolatiniai dalyviai buvo ir jaunesnės kartos atstovai: lituanistas B. Savukynas, fizikas Jonas Batariūnas, chemikas Vidmantas Kapočius ir kiti. Atvykęs į Lietuvą „profesorių stalą“ aplankydavo semiotikas A. J. Greimas, kalbininkas Antanas Salys, „Akiračių“ redaktorius

²¹⁷ *Ten pat*; A. Šukio interviu su G. Martinaitiene, 2009-10-12.

²¹⁸ *Ten pat*.

²¹⁹ A. Ramonaitės, J. Kavaliauskaitės, V. Ivanausko interviu su Vytautu Landsbergiu, 2011-02-23.

²²⁰ B. Genzelis, *Sąjūdis: priešistorė...*, p. 60-61; *Sąjūdis, valdžios atsiribojimas, visuomenės viltys*: Dalia Rasteniene kalbina Krescencijų Stoškų, *Liaudies kultūra*, 2008, nr. 3, p. 2.

²²¹ *Ten pat*.

Liūtas Mockūnas²²². Tačiau šį ilgą sąrašą dar būtų galima pratęsti daugelio kitų vėlyvojo sovietmečio kultūrinio elito pavardžių, kurie susikurdavo savo bendravimo aplinkas, keisdavosi naujienomis, diskutuodavo ir pramogaudavo. Šiame restorane egzistavo panaši nuotaika, kaip kad anksčiau aprašytame Leningrado „Saigone“. Dėl to čia taip puikiai jautėsi apsilankęs poetas J. Brodskis. Kaune tokios paskirties kuklesnė vieta susirinkti pokalbiams buvo Mykolo Žilinsko galerijos kavinė, kavinė „Tulpė“. Nors tokia neformalia bendravimo vieta galėjo būti ne tik kavinė, bet ir parkas, paprasčiausia gatvė, kuomet kurioje nors erdvioje vietoje, atsiribojant nuo svetimų žmonių, užsimegzdavo pokalbis.

Dar kita neformalių ir formalizuotų grupelių rūšis apima daugiau pilietiškumo srityje veikusias asmenis. Tai yra G. ir M. Martinaičių ratelis, „Lietuvos–Indijos“ bičiulių draugija, „Ramuvos“ judėjimas, žygeiviai. Apie juos ir jų veiklą bus plačiau rašoma vėlesniame skyriuje²²³.

Su inteligentais, intelektualais siejami ir kiti vėlyvajame sovietmetyje veikę klubai: Mažvydo bibliofilų klubas Vilniuje, „Po Zodiaku“ VVU, „Kultūra ir istorija“ ir daugelį kitų meninės, kultūrinės krypties Vilniuje, Kaune, įvairiuose Lietuvos miestuose susikūrusių draugijų, taip pat susiję su paminklosauga ir aplinkosauga, pradėję savo veiklą 9-ojo dešimtmečio antroje pusėje, judėjimai.

2.1.3. Filosofų grupės ir jų veikla neformalioje ir oficialioje erdvėje

Prisimenant vieną iš pirmųjų filosofų Sokrato gyvenimą ir veiklą, Platono akademiją ar Aristotelio licėjų, galima teigti, jog filosofų veikloje bendravimas, diskusijos grupelėse yra ne tiek šalutinė, kiek būtina sąlyga, siekiant gilesnio filosofinio pažinimo ir šios „žinios“ perdavimo kitiems mąstantiems žmonėms. Gal dėl to neatsitiktinai ir Lietuvoje vienu sunkiausiu istoriniu laikotarpiu, kada ne tik laisva mintis, bet ir laisvas bendravimas buvo suvaržytas, filosofai ar filosofuojantys žmonės Lietuvoje vis dėlto sugebėdavo išdrįsti mesti iššūkį sistemai ir vienaip arba kitaip neutralizuoti oficialius suvaržymus, organizuodamiesi į formalius ir neformalius ratelius, dėstydami savo mintis oficialioje erdvėje universitete, ar kurdami rašytinį diskursą oficialiuose leidiniuose. Susipažįstant su Lietuvos filosofų biografijomis, tinklaveika, veiklos būdais ir rezultatais, apima nuostaba, kiek buvo galima daug nuveikti ir kaip ši intelektualų grupė stipriai prisidėjo prie alternatyvios visuomenės, minties plėtojimo, gyvenant sunkiomis totalitarinio režimo sąlygomis. Nors, iš tikrųjų, daug įtakos turėjo ir suformuota stipri Vakarų filosofijos tradicija XIX a. pab. – XX a. pirmoje pusėje bei subrendusi stipri filosofų bendruomenė su Ramūnu Bytautu,

²²² Mačionis Z., *Profesorius Kazys Daukšas*, Vilnius: Pradai, 2000, p. 471-485. Taip pat žr.: *Savukyno V. interviu su Savukynu B ...*, p. 1, 4-6, 12.

²²³ Žr.: 3.2.1 ir 3.2.2 darbo skyrius.

Stasiu Šalkauskiu, Pranu Dovydaičiu, Pranu Kuraičiu, Vosyliumi Sezemanu, Juozu Girniumi, Antanu Maceina ir kitais mąstytojais priešakyje. Pokario metais čia buvo likęs tik Vosylius Sezemanas bei Levas Karsavinas. Vėliau V. Sezemanas ir L. Karsavinas suimamas, o marksistines-leninines paskaitas vesti kviečiami dėstytojai iš Sovietų Sąjungos.

2.1.3.1. Filosofų neformalios grupės oficialiose institucijose

Laisvesnė filosofinė mintis buvo įmanoma tada, kai nuo 1953 m. Filosofijos katedros vadovu tampa neindoktrinuoto mąstymo marksistas E. Meškauskas, ir kai iš tremties sugrįžęs V. Sezemanas gauna teisę dėstyti VVU 1958 m. Pastarojo etikos, estetikos, filosofijos istorijos paskaitos ir seminarai tampa laisvo mąstymo proveržiu tikros filosofijos siekiantiems studentams. Pirmuoju atveju, nepaslaptis, jog E. Meškausko autoritetas bei intelektualinė drąsa buvo sutvirtinta jo ir jo šeimos asmeniniais ryšiais su sovietine nomenklatūra. Tačiau savo socialinius ryšius ir turimą simbolinį kapitalą jis naudodavo ir savo katedros, ir kitų katedrų kolegų neideologizuotoms nuostatoms viešojoje erdvėje apginti (galima priminti vien jo nedviprasmiškai atvirą laikyseną Lietuvių literatūros katedros svarstymo atveju²²⁴).

Kita vertus, svarbu pastebėti ir E. Meškausko sugebėjimą atskirti K. Markso teoriją nuo sovietinės jos realybės ar vulgarių dogmatinių dėstytojų interpretacijų²²⁵. Taip pat jo nedogmatinis, neideologizuotas metodologinis požiūris į marksistinę filosofiją, kaip į tam tikrą mokslo metodologiją, sukūrė tinkamas sąlygas jaunosios kartos mokslininkams domėtis ir tyrinėti apskritai bet kokią filosofiją ir formuoti sąlyginai laisvą filosofinį diskursą sovietų Lietuvoje: „*Pirmiausia turiu pasakyti, kad į socializmą aš pats žiūrėjau ne kaip į ideologiją, o kaip į teorinę konstrukciją. Taip socializmą pateikdavau ir savo klausytojams. Man buvo nepriimtinas jo teorijos siejimas su kova prieš išnaudojimą, su pridedamosios vertės teorija, taip pat jo tapatinimas su darbininkų klasės interesais. Tuo labiau, kad tos klasės interesai nėra empiriški, daiktiški, o tik suideologintas abstraktus principas.*“²²⁶. Katedros darbuotojų posėdžiuose vedėjas taip pat skatindavo kitus savo kolegas atsisakyti šabloniško, rutininio dėstymo, kvietė kelti problemas pagal savo mokslinių interesų galimybes, stengtis parodyti savo individualybę, atsisakant kartoti visiems žinomas tiesas²²⁷. Apie E. Meškausko marksistines metodologines nuostatas 1968–1974 m. A. Šliogeris prisimena taip: „*Vadinamąją materialistinę dialektiką E. Meškauskas pavertė kraštutinio skepticizmo ir reliatyvizmo organonu. Jo paskaitos buvo nuostabi sokratiško tipo ironijos mokykla.*

²²⁴ LKP CK kultūros mokslo ir mokyklos skyriaus pažyma apie padėtį Vilniaus universiteto lietuvių literatūros katedroje, 1959 m. kovo 23 d. // Bagušauskas J.R., Streikus A. (sud.), *Lietuvos kultūra ...*, p. 271.

²²⁵ Daugiau apie tai žr.: Stoškus K. A., *Represuojamo proto kritika*, t. 1, Vilnius, 2009, p. 7-34, 85-117.

²²⁶ Filosofija ir universitetas. Eugenijus Meškauskas: pokalbis su A. Juozaičiu // Juozaitis A., *Tarp žmonių ...*, p. 113.

²²⁷ VVU filosofijos katedros pirminės partinės organizacijos susirinkimo, vykusio 1975 balandžio 28d., protokolas nr. 10, LYA, f. 7017, ap. 2, b. 356, l. 3.

*Visos pamatinės, griežtai apibrėžtos ir fiksuotos tradicinės metafizikos kategorijos, Hegelio ir jo sovietinių mokinių dėka išlikusios dialektinio materializmo kanone (būtis, sąmonė, materija, esmė, reiškinys, forma, turinys, kokybė, kiekybė ir kt.) E. Meškausko interpretacijų horizonte netekdavo savo metafizinio apibrėžtumo, substancinės prasmės ir, dialektiniame žaisme persiliedamos viena į kita, prarasdavo bet kokį dogmatinį stabilumą, ir išnykdavo kaip dūmas.*²²⁸.

Nors toks kraštutinis skepticizmas, reliatyvizmas, nihilizmas, kaip pastebi N. Putinaitė, skatino atmesti ne tik ideologinius, bet ir bet kokius tikrovės prasmės ryšius, tačiau būtų šališka manyti, kad tokiu būdu visi filosofų dirbtuvėse kuriami kontekstai buvo iliuziniai²²⁹. Priešingai, ironijos ir abejonės būdu sutirpdžius sveiko proto ar gamtamokslinius prietarus buvo galima autentiškai prisiliesti prie filosofinių klausimų ir atsakymų sovietinės aukštosios mokyklos seminaruose, filosofų draugijos veikloje ar neformaliuose klubuose, nelyginant kokie žmonės tuose susirinkimuose dalyvaudavo ir kiek buvo drąsos privačioje, neformalioje ar viešoje erdvėje, vienokia ar kitokia forma tą suprastą filosofinę tiesą artikuliuoti²³⁰. E. Meškausko vadovaujamoje katedroje susiformavo panašaus marksistinio, tačiau atviro diskusijoms ir kritikai mąstymo dėstytojai: Jonas Repšys, Juozas Vytautas Vinciūnas, Albinas Lozuraitis, Vladimiras Rybakovas ir kiti. Šioje katedroje dirbo ir marksistinius principus savo mokslinėje veikloje atviriau ignoravę Krescencijus Stoškus, Ipolitas Ledas, arba vėliau įsijungę jaunieji filosofai: Evaldas Nekrašas, Arvydas Šliogeris, Tomas Sodeika, Vytautas Pivorius, Leonarda Jekentaitė ir kiti. Juos jungė bendras bruožas: stereotipinių formulių, schemų dekonstrukcija studentų galvosenoje ir kritiško, kūrybiško mąstymo pedagoginė paradigma, pasitelkiant arba improvizacinį, arba tradicinį akademinį diskursą²³¹.

Filosofijos katedroje posėdžių metu buvo įprasta paruošti ir perskaityti pranešimus. Pastarieji buvo ruošiami ne išpildyti formalius reikalavimus, bet sudaryti pagrindą atviroms diskusijoms. Vėliau jie pavirsdavo straipsniais „Problemų“ žurnale. R. Plečkaičio, kuris E. Meškausko katedroje dirbo 7 dešimt. pradžioje, liudijimu, jog jis viename tokių posėdžių buvo paruošęs pranešimą apie toleranciją, kuri nepriklausomybės metais virto solidžiomis studijomis ir išleista nauja knyga²³². Pozityviai katedros seminarus vertina ir kitas E. Meškausko katedros darbuotojas – T. Sodeika, joje dirbęs 8-ojo dešimt. viduryje ir 9 dešimt. pradžioje: „*Meškauskas buvo nusiteikęs prieš visą šitą biurokratinę dalį, o pagrindinė tų posėdžių dalis buvo teoriniai*

²²⁸ Šliogeris A., Lietuvos filosofinė mintis: tarp Rytų ir Vakarų // Šliogeris A., *Konservatoriaus išpažintys: 1988–1994 metų tekstai*, Vilnius: Pradai, 1995, p. 104.

²²⁹ Putinaitė N., *Nenutrūkusi styga...*, p. 186.

²³⁰ Tokius filosofinius apmąstymus arba metafizinius dienoraščius vesdavo R. Ozolas, A. Šliogeris. Žr.: Ozolas R., *Supratimai: parinktos 1956–2006 m. metafizinio dienoraščio mintys*, Vilnius: Naujoji Romuva, 2007; Šliogeris A., *Būtis ir pasaulis: tyliojo gyvenimo fragmentai*, Vilnius: Mintis, 1990.

²³¹ VVU filosofijos katedros pirminės partinės organizacijos susirinkimo, vykusio 1980 lapkričio 10 d., protokolas nr.: 2, LVA, f. 7017, ap. 3, b. 48, l. 30-31.

²³² „Tereikėjo įdėti šiek tiek pastangų“: Romaną Plečkaitį kalbina Aurimas Švedas, *Naujasis Židinys*, 2009, nr. 8-9, p. 325; Plečkaitis R., *Tolerancija: monografija*, Vilnius: Pradai, 1998.

seminarai, kuriuose buvo daromi pranešimai, paskui vykdavo diskusijos. Šią formą imant, tai ji pakankamai uždara, nors negali sakyti, kad čia kažkoks pagrindinis bendravimas vyksta. Anaiptol, viskas pakankamai oficialiai. Bet turinio požiūriu tai buvo tokios kalbos, kuriose tas oficialus momentas buvo praktiškai visiškai ignoruojamas. Buvo galima laisvai kalbėti apie tai, ką manai, pasakoti tai, ką pavyko perskaityti. Ir diskutuoti klausimais, kurie daugmaž visiems rūpėjo.”²³³.

Tuo tarpu gretimoje Filosofijos istorijos ir logikos (iki 1982 m. – Mokslinio ateizmo ir filosofijos istorijos katedra) katedroje darbavosi Juozas Barzdaitis, B. Genzelis, R. Plečkaitis, Rolandas Povilionis (jis tapo perfomuotos katedros vedėju), Kristina Rickevičiūtė, Nikodemus Juršėnas, Antanas Nesavas, Romualdas Ozolas, Antanas Rybelis bei kiti. Apie šios katedros dėstytojus V. Radžvilas taip prisimena: „*Genzelio, Plečkaičio, kitų dėstytojų paskaitose visada buvo menkai slepiama panieka esamai sistemai. Jie iš tikrųjų nebijojo galvoti ir sakyti, ką mąstė ir todėl ta Filosofijos istorijos katedra savotiškai išugdė laisvės dvasią. Mes vis dėlto kartais užsimiršdavome, kad esame anaiptol ne laisvoje šalyje.*“²³⁴. Galima teigti, jog abiejose katedrose vėlyvuju sovietmečiu pavykdavo išvengti supaprastinimo dėstomo dalyko atžvilgiu. Kita vertus, oficiali istorinio ir dialektinio materializmo, filosofijos istorijos paskaitų, seminarų, egzaminų programa turėjo atitikti ideologinius reikalavimus. Kadangi vėlyvuju sovietmečiu tų paskaitų, seminarų ar net ir egzaminų niekas netikrindavo, todėl tiek vienos, tiek kitos katedros dėstytojais juos vesdavo savo nuožiūra ir programoje dominuodavo Vakarų filosofijos XIX–XX a. autoriai ar filosofijos, logikos klasikais²³⁵.

Filosofijos istorijos katedros dėstytojais (B. Genzelis, K. Rickevičiūtė, N. Juršėnas, R. Ozolas) taip pat ir partiniuose susirinkimuose pabrėždavo, kad labai svarbu siekti, jog studentai kursų metu ugdytų savarankišką, argumentuotą mąstymą, vertinimą ir nesuvestų filosofinių problemų į schemas (t. y., galima suprasti, į marksistines-leninines schemas), kad turi būti keliamas dėstytojų akademinis lygis, o propaganda negali vesti prie supaprastinimo ir vulgarizavimo, ypač kalbant apie religiją ir jos istoriją²³⁶. „*Gerbiemieji, neišdrįskite atsakinėdami per egzaminą ar apskritai rašydami kokį nors rašto darbą, kaip šiandien pasakytume, pasakyti, kad koks nors Platonas ar Aristotelis ko nors nesuprato.*“ <...> *Jie [t.y. katedros dėstytojais] paprasčiausiai*

²³³ A. Šukio interviu su T. Sodeika, 2010-03-17.

²³⁴ A. Jankausko ir J. Kavaliauskaitės interviu su V. Radžvilu, 2011-03-28.

²³⁵ „Tereikėjo įdėti...“, p. 325, 326; A. Šukio interviu su B. Genzeliu, 2009-03-19; A. Šukio interviu su T. Sodeika, 2010-10-17; A. Šukio interviu su M. Laurinkumi, 2010-08-31. Tiesa, dėl tokio paviršutiniško požiūrio naudos turėjo ir ideologų pusė. Štai G. Zimanas buvo išgudrinęs savo vedamame kurse VVU nesilaikyti moksliniam diskursui keliamų reikalavimų, savo paskaitų kartais visai nevedsdavo arba nedalyvaudavo savo egzaminuose, nors už tai gaudavo atlyginimą. Galiausiai garsiojo komunizmo statytojo simuliuojamą pastebėjo VVU administracija ir 1974 m. G. Zimanas iš antraeilių pareigų buvo atleistas, žr.: V. Klumbio interviu su I. Ledu, 2002-10-01. G. Zimano atleidimą galėjo paskatinti ir nekvalifikuotų recenzijų „Komuniste“ spausdinimas, žr.: B. Genzelis, *Imperijai griūvant...*, p. 86.

²³⁶ Filosofijos istorijos ir ateizmo katedros partinio susirinkimo, vykusio 1974 m. gruodžio 23d., protokolas nr. 2, LYA, f. 7017, ap. 2, b. 335, l. 9.

*perdavė mums svarbiausią dalyką – pagarbą tikrai intelektualinei tradicijai.*²³⁷ – interviu metu prisiminė V. Radžvilas. Dėl oficialios ir realios programos perskyrimo pasitarndavo ne tik dėstytojų nuostatos, E. Meškausko autoritetas, bet ir kai kuriais atvejais susidvejinusios, korumpuotos sovietinės sistemos pobūdis, kuomet programų tikrintoją iš Maskvos, kad šis būtų malonesnis ar ko nors nepastebėtų, buvo galima pamaloninti poilsiu VVU viloje Palangoje²³⁸. Todėl ir egzaminų metu marksistinės-lenininės linijos klausimus, „mokslinio ateizmo“ referatus buvo galima ignoruoti²³⁹. Tiesa, pasitaikydavo ir kuriozinių situacijų, kuomet kiek kitaip nei oficialiose programose pateikiamuose seminaruose atsidurdavo ideologijos prižiūrėtojų artimi asmenys²⁴⁰. Iš kitos pusės, tai nereiškia, kad visi seminarai ar paskaitos, ar kad visi dėstytojai išvengdavo propagandinės marksistinės ar partinės retorikos²⁴¹. Taip pat sovietmečiu, kaip ir šiais laikais, egzistavo filosofinio diskurso receptijos problema iš studentų pusės. Tik dalis kurso dalyvių sugebėdavo iš tikrųjų įsigilinti ir suprasti filosofinio klausimo esmę, o dauguma klausytojų į Platono, Descartes‘o ir kitų filosofų keliamas klasikinės problemas žvelgdavo paviršutiniškai.

Prie filosofijos istorijos katedros, kaip ir prie kitų nuo 1968 m. veikė filosofijos istorijos ratelis, kurį kuravo K. Rickevičiūtė, B. Genzelis, taip pat prisidėdavo R. Plečkaitis, kiti dėstytojai²⁴². Pradžioje šiame būrelyje dalyvavo apie 20 studentų iš įvairių fakultetų, kurie skaitydavo ir ruošdavo pranešimus ne tik filosofijos istorijos, bet ir šiuolaikinės filosofijos temomis²⁴³. Kadangi apskritai egzistavavo Lietuvoje filosofinio raštingumo problema, tai šis ratelis sudarė sąlygas jauniems ieškantiems žmonėms formuoti filosofinį mąstymą, artikuliuoti filosofines problemas. Kadangi trūko filosofinės literatūros, ratelio nariams ją kartais skolindavo ir patys būrelio vedėjai. Vėliau iš šio ratelio iškilo tokie filosofai kaip tuometinis matematikas Tomas Sodeika, chemikas Arvydas Šliogeris, Arūnas Sverdiolas, Arvydas Degutis, A. Nesavas, vėliau – sportininkas,

²³⁷ A. Jankausko ir J. Kavaliauskaitės interviu su V. Radžvilu, 2011-03-28.

²³⁸ A. Šukio interviu su B. Genzeliu, 2009-03-19.

²³⁹ *Ten pat*; apie tai liudija ir J. Šalkauskis bei A. Raškinis, kurių krikščioniškų nuostatų sutuoktinės lankė B. Genzelio filosofijos istorijos paskaitas VVU, žr. A. Šukio interviu su A. Raškiniu, 2010-10-10; A. Šukio interviu su J. Šalkauskiu, 2009-01-10.

²⁴⁰ T. Sodeika liudija apie savo susidūrimą 9-ojo dešimt. pradžioje su VVU prorektoriumi Grigoniu dėl savo vedamų seminarų turinio: „<...> turėjau psichologijos specialybės studentams seminarą. Meškauskas skaitė paskaitas, o man atidavė vesti seminarus. Na ir ten savaip tuos seminarus ir vedžiau, kaip esu įpratęs: filosofijos istorijos kryptimi varydamas. Na ir vieną kartą universiteto koridoriuje mane susitiko prorektorius Grigonis, delikačiai pasilydėjo į šoną ir sako, kad čia ne visai gerai taip daryti, visgi yra programos, pagal kurias tie seminarai ir turi būti vedami. Man buvo toks lengvas šturpelis: ką tai galėtų reikšti? Paskui supratau, kame reikalas, nes toje grupėje buvo Grigonio duktė atsidūrusi. Ir ji, taip sprenžiant iš visko, tėvui pasiskundė, kad čia nevisai tai, ko reikia, daroma. Kita vertus, paties Grigonio elgesys mane šiek tiek maloniai nustebino, nes šitas delikatus pokalbio pobūdis (pats buvau klausęs jo paskaitų ir buvau kitokį vaizdą susidaręs, kaip apie tokį valdžios atstovą) lyg ir pakeitė mano nuomonę apie jį, nors taip ir liko daugelis dalykų neaišku, ką tai galėjo reikšti. Galiausiai tą semestrą man teko pakeisti man priimtinesnę seminarinę darbo formą – teko skaityti su studentais *Marksą, Engelsą ir Leniną*.”, žr.: A. Šukio interviu su T. Sodeika, 2010-10-17.

²⁴¹ Tokį skeptišką požiūrį atspindi J. Tumelis, žr.: Tumelis J., Laiškas redaktoriui: arba Marksizmo (“su lietuvišku veidu”) alchemija, *Naujasis Židinys-Aidai*, 1994, nr. 4, p. 1-3.

²⁴² Plg. su Lietuvių lietratūros katedros būreliu, žr.: 2.1.1. skyrių.

²⁴³ A. Šukio interviu su T. Sodeika, 2010-10-17.

ekonomistas Arvydas Juozaitis ir kiti. VVU nebuvo pirmos pakopos filosofijos specialybės, todėl ratelio nariai, išklausę kitus papildomus kursus šalia savo specialybės, turėjo sąlygas ruošti aspirantūros studijoms. Beje, steigiant šį būrelį buvo tikėtasi gauti iš Maskvos leidimą įsteigti ir pirmos pakopos filosofijos specialybę VVU, jo negavus, pasitenkinta būrelio veikla²⁴⁴. (Pati filosofijos specialybės idėja galėjo kilti taip pat P. Slavėno diskusijų klube.)²⁴⁵.

Dar vienas įdomus reiškinys filosofų gyvenime buvo įsisteigęs TSRS filosofijos draugijos Lietuvos skyrius prie Filosofijos, sociologijos ir teisės instituto 1977 m. Šios draugijos statusu pasinaudojo jaunųjų filosofų ratelis, kurį 8-ojo dešimtmečio pabaigoje sudarė Algirdas Degutis, Arūnas Sverdiolas, Tomas Sodeika, Mečys Laurinkus, Gražina Miniotaitė, Kęstutis Mašiulis, Arvydas Juozaitis ir kiti. Jaunieji filosofai kiekvieną savaitę organizuodavo diskusijas į kurias kviesdavosi VVU neideologizuoto mąstymo dėstytojus: B. Genzelį, J. Repšį, B. Kuzmicką, R. Ozolą, – institute vedavo filosofijos seminarus, kuriuose buvo skaitomas Aristotelis, Kantas, Husserlis, Heideggeris²⁴⁶. Įsteigus jaunųjų filosofų sekciją, jie nutarė pasinaudoti savo ryšiais ir pasikviesti tokius pačius atvirus mąstytojus ir iš Maskvos. Tokiu būdu buvo pradėtos organizuoti vasaros mokyklos, kuriuose 1980 m. paskaitas vedė Sergejus Avarincevas, o 1981 m. – Merabas Mamardašvilis.

Pastarojo vasaros seminarai tapo neeiliniu įvykiu Lietuvoje todėl, kad šis intelektualas buvo iš Maskvos disidentuojančių asmenų rato, o jo paskaitos buvo dar vienas autentiško filosofavimo atvejis Sovietų Sąjungoje. Kaip liudija šių kursų klausytojai, kurie buvo įvairių sričių inteligentai, intelektualai, dėmesį patraukė jo sugebėjimas laisvai kurti filosofinį diskursą auditorijos akivaizdoje Platono dialogo principu (pačiam iškeliant klausimą ir į jį atsakant), staigūs ekskursai, asociatyvūs intarpai, tarpdisciplininis žvilgsnis, išvalgios ir vaizdingos metaforos²⁴⁷. Bendravimas nenutrūkdavo ir po oficialios dalies, kada susibūrus neformalioje aplinkoje buvo kritikuojamas režimas, diskutuojama su svečiu apie Baltijos šalių ir Gruzijos nepriklausomybės galimybes²⁴⁸. Šia M. Mamardašvili vasaros mokykla buvo susidomėję KGB, kurie per instituto direktorių iš organizatorių pareikalavo paskaitų scenogramos. Scenograma buvo atiduota, tačiau prieš tai padaryta jos kopija vėliau spausdintinu būdu išplito tarp Vilniaus intelektualų²⁴⁹. M. Mamardašvili savo socialinės filosofijos paskaitose kritikavo totalitarinę sistemą ir „naujojo

²⁴⁴ Stoškus K., Represuojamo gyvenimo kūrybinis patyrimas ir šviečiamosios misijos priedermė // Stoškus K., *Represuojamo proto...*, p. 49.

²⁴⁵ Genzelis B., *Sąjūdis: priešistorė...*, p. 37.

²⁴⁶ Дегутис А., Воспоминания о вильнюсских лекциях Мераба Мамардашвили // Мамардашвили М., *Опыт физической метафизики: Вильнюсские лекции по социальной философии*, Москва: Азбука, 2009, p. 290-291.

²⁴⁷ *Ten pat*; A. Šukio interviu su M. Laurinkumi, 2010-09-01.

²⁴⁸ Дегутис А., Воспоминания о вильнюсских..., p. 292-293. Visų kursų medžiaga išleista knygoje: Мераб Мамардашвили, *Опыт физической метафизики: Вильнюсские лекции по социальной философии*, Москва: Азбука, 2009, p. 9-209.

²⁴⁹ A. Šukio interviu su T. Sodeika, 2010-03-17.

žmogaus“ inžineriją XX a.²⁵⁰. Kiekvienas klausytojas galėjo gauti savo tyrinėjimų srityje naujų įžvalgų, kurių nebuvo įmanoma rasti to meto prieinamose knygose.

2.1.3.2. Filosofų lyderiai ir jų suburtos neformalios grupės

Tyrinėjant atskirus asmenis, dėmesį patraukia ir Sezemano mokinė Kristina Rickevičiūtė. Ji jau besimokydama universitete, istorijos fakultete, Kaune 1944 m., kuris vėliau perkeltas į Vilnių, buvo studentų organizatorė, kurso seniūnė, taip pat pas ją bendrabutyje telkėsi grupė studentų. Tai buvo artimiausios draugės: Birutė Jurgelytė, vėliau tapusi Vilniaus Salomėjos Neries gimnazijos mokytoja, Aldona Čiudiškytė, vėliau Kauno politechnikumo dėstytoja, Elvyra Ražanauskienė, vėliau dirbusi Vilniaus Pedagoginiame universitete, Danutė Vailionytė. Apsilankydavo rašytojas Mykolas Sluckis, aktorė Galina Dauguvietytė, Jonas Umbrasas, medicinos studentų²⁵¹. Tapusi dėstytoja ji ir toliau sugebėdavo savo komunikabiliu, draugišku, atviru, organizuotu charakteriu pritraukti įvairius žmones: tiek artimesnius draugus, tiek įvairių specialybių kolegas. Jie rinkdavosi tiek K. Rickevičiūtės bute, tiek žygiams po Ignalinos nacionalinį parką, tiek filosofiniams pokalbiams, tiek kulinariniams gebėjimams išbandyti. Štai žygiuose dalyvaudavo filosofai Krescencijus Stoškus, Juozas Barzdaitis, Jonas Repšys, literatas Pikčilingis, Eleonora ir Vladas Žukai, Vanda ir Juozas Stoniai, Nijolė ir Merūnas Gerviai, Jovita ir Feliksas Juknos ir kiti²⁵². Daliai filosofų ypač patogi vieta buvo susitikti jos namuose. Šiame klube lankydavosi K. Stoškus, J. Barzdaitis, B. Genzelis, R. Ozolas, Ipolitas Ledas, A. Rybelis, J. Repšys, Juozas Vytautas Vinciūnas, Nikodemas Juršėnas. Susirinkusių bendraminčių pokalbių svarbiausios temos lietė filosofinių knygų, žurnalo „Problemos“ leidybą. Taip pat buvo aptariamose politinės aktualijos, rusifikacijos problema, istoriniai klausimai, susiję su Lietuvos istorija 1940 m., Lietuvos ir Lenkijos padalijimu ir pan.²⁵³. Kaip filosofijos istorijos ir logikos dėstytoja ji taip pat vertinama labai teigiamai, nes atliko tiems laikams svarbų neideologizuotą šviečiamąjį darbą, daugiausiai dėmesio skirdama Antikos ir klasikinei vokiečių filosofijai²⁵⁴.

Taip pat neabejotinas filosofų bendruomenės spiritus movens buvo įvairiuose šio tyrimo kontekstuose minimas B. Genzelis²⁵⁵. Šioje vietoje reiktų dar sykį priminti, jog jis sovietmečiu buvo tiek neformalių (I. Kostkevičiūtės, G. ir M. Martinaičių, K. Rickevičiūtės, V. Čepaičio, M. ir I.

²⁵⁰ Visų kursų medžiaga išleista knygoje: Мамардашвили М., *Опыт физической метафизики...*, p. 9-209.

²⁵¹ Vailionytė D., Mano draugė Kristina // „...visuomet yra galimybė nenusilenkti...“: Kristina Rickevičiūtė, Sud. G. Gustaitė ir G. Jurkūnaitė. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2011, p. 42-45.

²⁵² Gustaitė G., „O aš tavęs laukiau...“, *ten pat*, p. 38-39, Žukas V., Pažinta, bet neįminta, *ten pat*, p. 62.

²⁵³ Stoškus K., Represuojamo gyvenimo kūrybinis patyrimas ir šviečiamosios misijos priedermė. Žr.: K. Stoškus, *Represuojamo proto...*, p. 48.

²⁵⁴ *Ten pat*, p. 51-85, galima rasti ir K. Stoškaus išsamesnį Rickevičiūtės kursų ir tekstų pristatymą.

²⁵⁵ Daugiau medžiagos apie B. Genzelio veiklą sovietmečiu (be jo pačio parašytų knygų, kurios naudojamos ir šiame darbe) galima rasti: Šukys A., Lietuvos intelektualų broožai sovietmečiu, *Akiračiai*, 2009, nr. 2-3, p. 12, 16; Martinaitis M., Iki Sąjūdžio ir po jo, *ten pat*, p.13-14; Ozolas R., Atgimimo prielaidos, *ten pat*, p. 14.

Lukšų, V. Zaborskaitės), tiek oficialių draugijų („Balticum“, P. Slavėno diskusijų klubo prie „Žinijos“ draugijos, „Kultūros barų“ apskritojo stalo, „Istorija ir kultūra“, Tomo Mano seminarai Nidoje) iniciatorius arba dalyvis. Prof. B. Genzelis buvo vienas iš redakcijos filosofijos populiarinimo žurnalo „Problemos“ steigėjų, taip pat kitų leidinių – „Kultūros barai“, „Mokslas ir gyvenimas“, „Tarybinė moteris“, „Komjaunimo tiesa“ – bendradarbis. Jam kartu su kolegomis bičiuliais A. Rybeliu, R. Ozolu, K. Rickevičiūte ir kitais filosofijos istorijos katedros bei „Minties“ leidyklos darbuotojais pavyko išleisti ne vieną filosofijos istorijos, aktualių filosofinių tekstų seriją.

Šmaikščiai vertindamas tokį B. Genzelio veiklumą, filosofijos katedros vedėjas E. Meškauskas mėgdavo sakyti: „*Jeigu Genzelio nebūtų, jį reiktų išgalvoti*“²⁵⁶. Įsisiūbavus neformalių grupių veiklai įvairiose privačiose erdvėse, nuo 7-ojo dešimtmečio pabaigos iki Sąjūdžio pas B. Genzelį jo gimtadienio dienos, vasario 16-osios, proga visuomet rinkdavosi svečiai: I. Kostkevičūtė ir A. Stasiulevičius, G. ir M. Martinaičiai, „Tarybinės moters“ žurnalistė Birutė Mackonytė, „Komjaunimo tiesos“ redaktoriaus pavaduotojas, Lietuviškos tarybinės enciklopedijos redakcijos narys Kęstutis Dembskis, I. Lukšaitė, kolegos K. Rickevičiūtė, R. Ozolas, A. Rybelis, B. Kuzmickas ir Leonarda Jekentaite, Juozo Bulavo dukra Rita Bulavaitė²⁵⁷. Gimtadienis būdavo tik pretekstas susirinkti ir ištikrųjų pažymėti dar vieną svarbią šventę – Vasario 16-ąją. Todėl buvo giedamas Lietuvos himnas, diskutuojama opiomis Lietuvos istorijos, sovietų imperijos žlugimo ir Lietuvos nepriklausomybės idėjos temomis²⁵⁸. Taip pat jame buvo kalbama panašiais klausimais, kaip ir pas K. Rickevičiūtę: kaip išleisti norimas filosofines, kultūrinės knygas, kaip apeiti galimus cenzorius, kaip galima bendradarbiauti su atviresniais sovietiniais laikraščiais, diskutuojama aktualiomis politinėmis, socialinėmis temomis. Tiek susirinkimų eiga, tiek dalyvius iš tolo prižiūrėdavo saugumas²⁵⁹.

Panašus veiklumas buvo būdingas ir R. Ozolui. Jis buvo vienas „Kultūros barų“ steigėjų, vėliau dirbo Filosofijos katedroje, „Mintyje“, Sąjūdžio metais tapo „Atgimimo“ redaktoriumi. 1971 m. „Komjaunimo tiesoje“ taip pat ir jo rūpesčiu pasirodo filosofijos skyrelis „Jaunojo mąstytojo universitetas“. Daugmaž tie patys filosofai, kurie rinkdavosi pas B. Genzelį, kartais susitikdavo ir pas R. Ozolą, ir pas B. Kuzmicką²⁶⁰. Apie R. Ozolo sukaupto socialinio ir simbolinio kapitalo rezultatus Sąjūdžio metais liudija jo vestas dienoraštis 1987–1990 m.²⁶¹.

²⁵⁶ Stoškus K., *Represuojamo gyvenimo...*, p. 43.

²⁵⁷ Genzelis B., *Užverstas puslapis*, Vilnius: Versus aureus, 2009, p. 15; A. Šukio interviu su B. Genzeliu 2009-10-12.

²⁵⁸ A. Šukio interviu su K. Dembskiu, 2009-12-09.

²⁵⁹ A. Šukio interviu su G. Martinaitiene, 2009-10-12, Martinaitis M., *Iki Sąjūdžio ir...*, p. 479.

²⁶⁰ A. Jankausko interviu su B. Kuzmicku, 2010-05-03.

²⁶¹ Ozolas R., *Žvaigždės blėsta auštant: Sugyvenimai, arba 1987–1990 metų dienoraščių puslapiai*, Vilnius: Vaga, 2007.

2.1.3.3. Filosofinės literatūros leidyba: „Problemose“ ir „Mintyje“

Suformuoti neformalūs ryšiai ir vystoma neideologizuota filosofinė mintis katedros viešojoje erdvėje leido filosofams, neformalių grupių dalyviams, imtis didesnių planų ir išleisti Lietuvoje, pirmoje sovietinėje respublikoje, 2000 egz. filosofijos populiarinimo žurnalą „Problemose“. „Problemų“ idėja galėjo kilti arba K. Rickevičiūtės susirinkimuose²⁶², arba P. Slavėno vadovaujame „Diskusijų klube“ prie „Žinijos“ draugijos²⁶³. Bet kuriuo atveju pagrindinis šio leidinio iniciatorius buvo B. Genzelis ir jo komandą taip pat sudarė J. Barzdaitis, K. Rickevičiūtė, J. Repšys, I. Ledas. Ilgainiui į redakcijos darbą ar bendradarbių ratą įsijungė visi neformalių grupių dalyviai, kurie pritraukdavo ir kitų specialybių laisvos minties tyrinėtojus (pavyzdžiui, Meilę Lukšienę), kadangi žurnalas buvo skirtas ne tik filosofijai, bet ir Lietuvos kultūros istorijai.

Svarbu pažymėti, kad „pramušti“ tokį žurnalą, kuriame būtų plėtojama alternatyvi filosofinė mintis, pavyko tik suvienijus pastangas „iš apačios“. Tuomet, pasitelkus K. Rickevičiūtės asmeninius ryšius su ministru Henriku Zabuliu, „Minties“ leidyklos vyr. redaktoriumi Juozu Vaitkumi, iniciatyvinei grupei pasitarus su panašaus pobūdžio žurnalo „Baltistika“ įkūrėju lituanistu Jonu Kazlausku, vietoj mokslinio leidinio „Filosofija“ pavyko įsteigti periodinį žurnalą visiems žmonėms be SSKP CK leidimo²⁶⁴. Tiesa, į redakciją buvo įtraukti ir ideologinės linijos rašytojai: Justinas Lazauskas, Irmija Zaksas bei šios krypties bendradarbiai. Tačiau pirmą kartą sovietinės Lietuvos viešojoje erdvėje buvo skiriamas dėmesys Vakarų filosofijos autoriams: Sokratui, Imanueliui Kantui, Henri Bergsonui, Karlui Jaspersui, Pierre'ui Teilhardui De Chardinui, Albertui Camus; Lietuvos mąstytojams: Georgui Forsteriui, Žygimantui Liauksminui, Vydūnui, Adomui Dambrauskui-Jakštui ir kitiems.

Visas 1971 m. trečiasis numeris publikavo konferencijos, skirtos turtingam filosofijos palikimui Lietuvoje įvertinti, medžiagą (pagrindinis iniciatorius – Romanas Plečkaitis). G. Zimas ir jo padėjėjas neoficialiai šį leidinį pasmerkė jau nuo antro numerio, pavadindamas jį revizionistiniu ir nacionalistiniu²⁶⁵. Labiausiai jam nepatiko K. Rickevičiūtės teiginiai apie Sokratą²⁶⁶, J. Minkevičiaus apie socialistinės visuomenės prieštaravimus²⁶⁷, J. Ažubalio vulgaraus ateizmo kritika²⁶⁸. Galiausiai 1973 m. „Komuniste“ pasirodė Antano Gaidžio, Lazausko, V. Makarevičiaus ir Albino Steponavičiaus straipsnis, kuris viešai iš „marksistinių“ pozicijų

²⁶² Stoškus K., *Represuojamo gyvenimo...*, p. 44.

²⁶³ „Progos susitikti su filosofija sulaukiau...“: G. Mikelaičio interviu su A. Rybeliu, *Knygų aidai*, 2004, nr. 4, p. 4.

²⁶⁴ Genzelis B., Kristina // „... visuomet yra ...“, p. 31-32.

²⁶⁵ V. Klumbio interviu su I. Ledu, 2002-10-01.

²⁶⁶ Rickevičiūtė K., Sokratas ir asmenybės formavimo problema, *Problemos*, 1968, nr. 2, p. 49-62.

²⁶⁷ Minkevičius J., Apie kai kuriuos socialistinės visuomenės prieštaravimus, *Problemos*, 1968, nr. 2, p. 27-36.

²⁶⁸ Ažubalis J., Bažnyčios skelbiamos dorovės kritika Lietuvos ateistinėje 1940–1965 m. literatūroje, *Problemos*, 1968, nr. 2, p. 124-129.

daugiausiai kritikavo J. Repšio tekstus, kritika neaplenkė ir J. Ažubalio, M. Lukšienės, Gvidono Bartkaus, B. Genzelio²⁶⁹. Redakcija po šio straipsnio ir atitinkamų sprendimų buvo performuota. Šių įvykių liudininkai pasakoja, jog galiausiai šios viešos kritikos pasirodymą galėjo nulemti ne tik ideologiniai, bet ir asmeniškai veiksniai, kurie sovietinėse struktūrose neretai suvaidindavo ir lemiamą vaidmenį²⁷⁰. Vis tik, net ir po žurnalo redakcijos pakeitimo (buvo atleisti B. Genzelis, J. Repšys, I. Ledas, J. Minkevičius, A. Rybelis) neideologizuotos filosofijos tematika išliko. Didesnės pajėgos buvo sutelktos „Minties“ leidykloje, kur 1974 m. įsteigta atskira Filosofinės literatūros redakcija.

1977 m. Filosofinės literatūros vedėju tampa A. Rybelis, o 1980 m. „Minties“ vyr. redaktoriaus pavaduotoju – R. Ozolas. Taigi, tų pačių susibūrusių filosofų ryšiai ir įdirbis sudarė sąlygas gimti naujai idėjai – pradėta leisti filosofijos istorijos chrestomatijos serija ir kiti klasikiniai ar Vakarų filosofijos veikalai. Be jau minėtų leidinių, buvo išleisti „Etikos etiudai“ (1977 m.), „Estetinė kultūra“ (1981 m.), „Filosofijos istorijos baruose“ (1980 m.), „Pokalbiai apie filosofiją“ (1980 m.), „Filosofijos skaitiniai“ (1981 m.), „Grožio kontūrai“ (1980 m.), „Gėrio kontūrai“ (1989 m.). Per šiuos leidinius buvo legalizuojami režimui nepriimtini įvairūs užsienio ir lietuvių autoriai, kaip A. J. Greimas, M. Gimbutienė, L. Karsavinas, S. Šalkauskis²⁷¹. Spausdinant klasikinius tekstus, legalizuojant „buržuazinius“ autorius svarbų vaidmenį atliko „Minties“ leidyklos darbuotojų ir bendradarbių – A. Rybelio, J. Minkevičiaus, K. Rickevičiūtės, R. Ozolo, B. Genzelio, B. Kuzmicko, Juozo Tumelio ir kitų leidėjų, vertėjų, filosofų, – tiek neformalus, tiek formalus lankstus bendradarbiavimas. Tada vėl labai aiškiai suveikdavo „mūsų“ grupelių vidiniai bei išoriniai ryšiai.

Štai 1974 m. pasirodęs pirmas filosofijos istorijos chrestomatijos tomas, skirtas XIX ir XX a. Vakarų filosofijai, buvo pirmiausiai sumaniai paslėptas leidybos oficialiuose planuose nuo Maskvos prižiūrinčios institucijos biurokratų akių. Toliau, turėdami omeny karčią patirtį su „Komunisto“ cenzoriais ir „Problemų“ redakcijos performavimu, pasinaudojus B. Kuzmicko, B. Genzelio pažintimis nuo studijų laikų su Maskvoje leidžiamo žurnalo „Вопросы философии“ redakcijos nariais M. Mamardašvili, Anatolijumi Šarovu, buvo išspausdinta teigiama šio leidinio recenzija. Pastaroji padėjo įtikinti ideologijos sekretorių Antaną Barkauską, jog

²⁶⁹ Gaidys A., Lazauskas J., Makarevičius V., Steponavičius A., Leidiniui „Problemos“ – penkeri metai, *Komunistas*, 1973, nr. 8, p. 72-73.

²⁷⁰ Pirmaisiais „Problemų“ leidimo metais dėl lietuvių kalbos nemokėjimo iš savo pareigų buvo atleistas Zimano patikėtinis „Minties“ redaktorius M. Joffė. Jis taip pat cenzūrodavo ir „Problemų“ numerius bei ideologiškai įtartinus straipsnius perduodavo tiesiogiai „Tiesos“ redaktoriui. Šį atleidimą pastarasis priėmė kaip asmeninį įžaidimą. Daugiau žr.: Genzelis B., *Sąjūdis: priešistorė ir istorija*, Vilnius: Pradai, p. 38; Vaitkus J., *Likimo juodraščiai*, Vilnius: Gimtasis žodis, 2008, p. 236. Kiti asmeniškai „išpuoliai“ prieš ideologus buvo Repšio ir Genzelio. Pirmasis „Problemų“ svarstymo uždaro posėdžio metu išdrįso ironizuoti Lazauską (žr.: V. Klumbio interviu su I. Ledu 2002-10-01), tuo tarpu Genzelis A. Sniečkaus sekretorių viešai sukritikavo VVU auloje vieno susirinkimo metu („*Progos susitikti su...*“, p. 6).

²⁷¹ Apie tai plačiau žr.: Genzelis B. *Imperijai griūvant...*, p. 88-92.

„jupiterio“ reikia labiau klausytis nei „jaučių“, kadangi pastarieji vėl ruošė „kritinę“ recenziją²⁷². Tą kartą ideologijos „jaučiai“ pralaimėjo.

Tokiu pačiu būdu buvo legalizuotas Viduramžių filosofijos chrestomatijos tomas, daugiausiai skirtas krikščionių mąstytojams. UNESCO generaliniam direktoriui ir Maskvos „jupiteriams“ pagyrus šį tomą, išleistą su Ibn Sinos portretu, 1980 m. Bucharoje per tarptautinę konferenciją, skirtą filosofo 1000-mečiui, sovietų Lietuvos ideologiniai prižiūrėtojai turėjo patylėti²⁷³. Nors chrestomatijos tiražas siekė nuo 12 iki 30 tūkstančių, bet net ir tokiu atveju tiek chrestomatija, tiek kiti filosofijos leidiniai buvo prekiaunami knygynuose „iš po prekystalio“ kaip deficitinė prekė arba jų išvis nebuvo įmanoma gauti²⁷⁴. Kita vertus, būtina priminti, jog ši filosofinė literatūra galėjo būti spausdinama tik kartu leidžiant K. Markso ir V. I. Lenino raštus bei ateistinę literatūrą. Nors ateistinės literatūros spausdinimas ir buvo tam tikra priedanga dėl neideologizuotų filosofinių tekstų leidybos, verta pastebėti, jog iki A. Rybelio vadovavimo pradžios redakcija užsiėmė tik šios rūšies literatūros leidyba.

2.2. Intelektualų sukurtų grupių tinklaveika

Ankstesniuose skyriuose pristatėme įvairias intelektualų suburtas neformalias grupes, kurios susikurdavo kaip pirminės grupės savo artimų pažįstamų, šeimos narių, studijų laikų draugų, kolegų tarpe arba susiburdavo oficialiose aplinkose, kolektyvuose. Pastaruosius galima apibūdinti kaip antrines grupes, kuriuose sugebėta išsaugoti ar iš naujo įkurti savo pirminių grupių branduolius. Iš tikrųjų, stebina šių grupelių lyderių bei „paprastų“ narių sugebėjimas komunikuoti, praturtinti vienas kitą tokia informacija, kurios neturėdavo kiti nariai, pasidalyti slapta spauda, kartais išsikelti ir oficialioje aplinkoje siekti tokių tikslų, kurie buvo alternatyvūs oficialios politikos atžvilgiu. Dėl VVU Lietuvių literatūros, Filosofijos, Filosofijos istorijos katedrose, „Valstybinės grožinės literatūros leidyklos“, „Minties“, „Kultūros barų“ redakcijose ir kitose įstaigose dirbusių asmenų demokratinių, tautinių ir kitų vertybinių nuostatų, sukaupto socialinio ir simbolinio kapitalo buvo galima kalbėtis, spręsti ir net kai ką realizuoti daugiau nei nusprendavo Glavlitas ir CK linijos ideologai. Tokiu būdu sovietiniame gyvenime galėjo veikti tie patys žmonės, kurie skirtingomis aplinkybėmis turėjo panašius interesus ir gyveno opozicinėmis režimui nuotaikomis ir kartu prisitaikydami kūrė alternatyvas įvairiose gyvenimo srityse. Net ir

²⁷² A. Šukio interviu su B. Genzeliu, 2010-11-25; Genzelis B., *Imperijai griūvant...*, p. 86.

²⁷³ „Progos susitikti su...“, p. 7.

²⁷⁴ Toks tyrimas buvo atliktas Vilniaus Antakalnio, Lazdynų, Žirmūnų, Centriname ir „Minties“ knygynuose, žr.: K. Trečiakausko pranešimas „Minties“ leidyklos pirminės partinės organizacijos atvirame partiniame susirinkime 1978 birželio 22 d., *LYA*, f. 3388, ap. 1, b. 19, l. 64-65.

„Neringoje“ sutikti intelektualai galėjo duoti daugiau negu „Vilniaus valstybinis V. Kapsuko“ universitetas ar kita kultūrinė, aukštojo mokslo institucija²⁷⁵.

Neretais atvejais nemažai reikšdavo ir atsitiktinumas, ir įvairios racionalios strategijos, tačiau intelektualų suburtų pirminių ir antrinių grupių lankstus bendradarbiavimas sudarydavo sąlygas anksčiau ar vėliau pasiekti savo užsibrėžtą tikslą. J. S. Colemanas, kalbėdamas apie socialinį kapitalą, pastebėjo, jog ta pati grupė dėl pakankamo socialinio kapitalo gali labai lengvai pereiti nuo vieno tikslo prie kito²⁷⁶. Antai, kada K. Rickevičiūtės, B. Genzelio įtakojama filosofų grupė pradėjo leisti „Problemas“ ir ilgaainiui, dėl „revizionistinių“ ir „nacionalistinių“ straipsnių bei asmeninių interesų jie buvo ideologų sukritikuoti ir redkolegija pakeista, jie gana greitai susiorientavo pasikeitusioje situacijoje ir, pasinaudodami kitais šalutiniais santykiais su „Minties“ leidykla, žurnalo „Вопросы философии“ redakcija, pradėjo leisti filosofijos istorijos chrestomatijos seriją bei kitas filosofines knygas šioje leidykloje. Taip pat, kaip pabrėžė B. Genzelis, šioje veikloje (netgi skirtingai nei ji dabar vykdoma laisvoje šalyje) buvo labai stiprus ir savitarpio pasitikėjimas, ir išipareigojimo principas, pradėtą darbą dirbti ir užbaigti laiku²⁷⁷. Tokiu būdu į filosofinės minties leidybą buvo įtrauktas ir R. Ozolas, kuris pradžioje dirbo „Kultūros baruose“ ir čia sukaupęs leidybinės patirties, žmogiškojo kapitalo, vėliau tapo bendradarbiu, o nuo 9-ojo dešimt. pradžios ir „Minties“ leidyklos administracijos nariu. Kaip jie abu teigė, 8 –ojo dešimtmečio pradžioje buvo galimybė pradėti leisti pagrindinę spaudą, tačiau galutinai buvo apsispręsta likti prie oficialios nesovietinių tekstų leidybos; taip pat, jų nuomone, jau buvo susiformavęs gausus disidentinės, pagrindinės spaudos baras bei dalyvavimas šioje spaudoje anksčiau ar vėliau galėjo užkirsti kelią veikti oficialioje erdvėje²⁷⁸. Dar viena priežastis, kodėl toks darbas buvo įmanomas – jau minėtas abiejų lyderių turėtas socialinis ir simbolinis kapitalas, suformuotas tankaus intelektualų ir jų aplinkos tinklo (žr. *į aptarto intelektualų sukurto tinklo schemą nr. 1.*).

Tinklaveika yra pagrįsta silpnų socialinių ryšių tinklo funkcionavimu²⁷⁹. Šie ryšiai tarp įvairių formalių ir neformalių grupių (pastarosios schemoje pažymėtos pilka spalva) bei jų skirtingų rūšių (pirminių bei antrinių) nustatyti tų pačių asmenų naryste skirtingose grupėse tuo pačiu metu. Pavyzdžiui, jeigu M. Lukšienė, V. Zaborskaitė, I. Kostkevičiūtė, J. Lebedys ir kiti asmenys vieną ar daugiau kartų dalyvavo neformaliuose literatūriniuose seminaruose V. Mykolaičio-Putino namuose bei tuo pačiu laikotarpiu dar būrė kiek kitokią ratą savo namuose, lankėsi kitų kolegų,

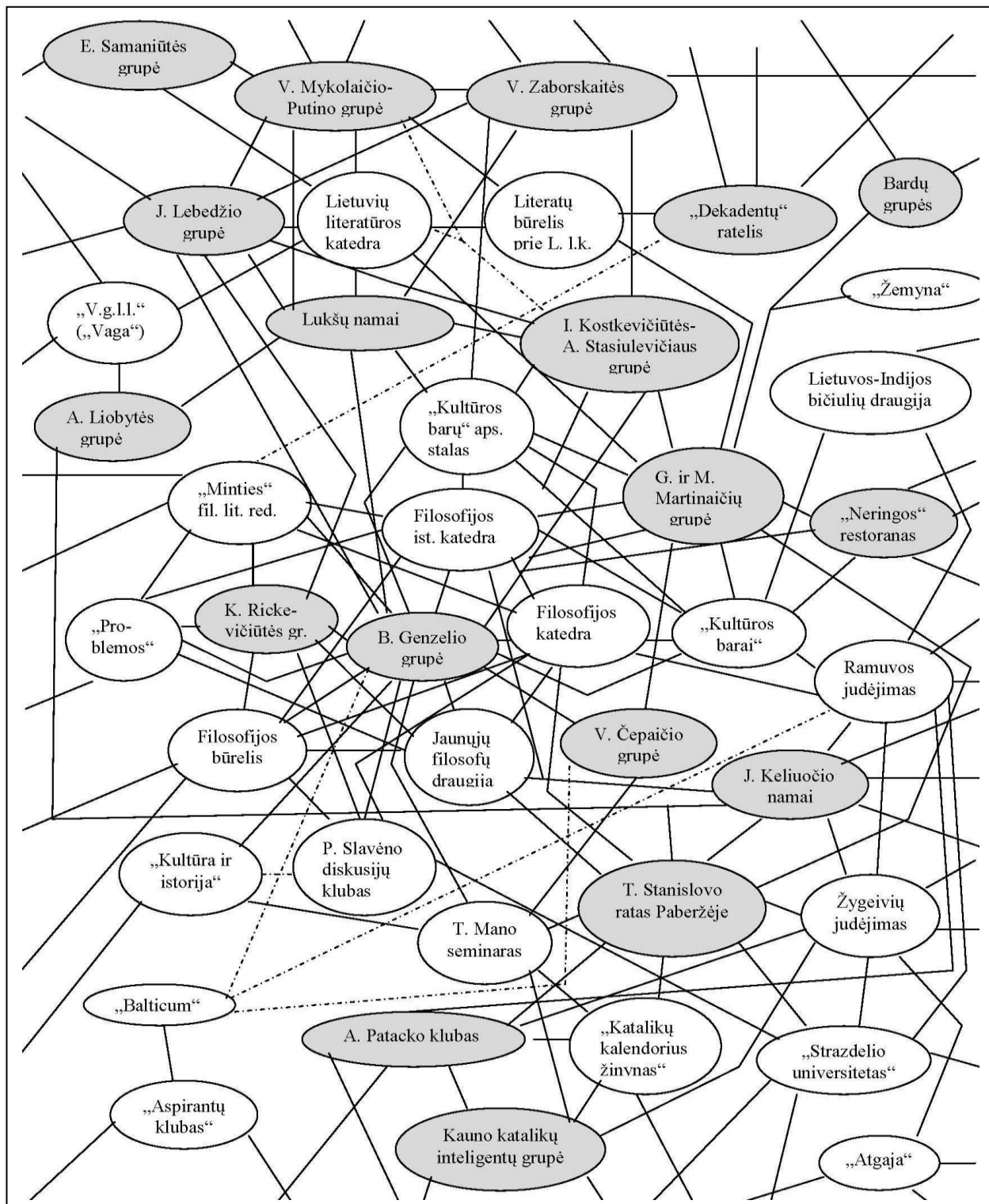
²⁷⁵ Savukyno V. interviu su Savukynu B..., p. 6.

²⁷⁶ Coleman J. S., *Socialinės teorijos...*, p. 278-279.

²⁷⁷ Genzelio B. pasisakymas simpoziume, skirtame jo 75-ojo gimtadienio jubiliejui tema „Sąjūdžio priešaušris: tarp kolaboravimo ir pasyviojo pasipriešinimo“ Vytauto Didžiojo universitete, 2009 m. vasario 20 d.. Simpoziumo fonograma saugoma A. Šukio archyve.

²⁷⁸ A. Šukio interviu su R. Ozolu 2008-03-17, A. Šukio interviu su B. Genzeliu 2009-12-28.

²⁷⁹ Macionis J. J., *Sociology...*, p. 170.

Schema nr. 1. Intelektualų grupių tinklaveika

draugų ar pažįstamų sukurtuose grupėse, o taip pat kartu dirbo ir suformavo pirminės ar antrinės grupės branduolį Lietuvių literatūros katedroje, tuomet tarp tų visų grupių yra nustatomos jungtys. Šios jungtys sudarė sąlygas platinti įvairią literatūrą, dalintis sunkiau prieinama informacija, labiau įtvirtinti alternatyvias, bet savas vertybes. Kaip nurodo tyrinėtojai, šios jungtys gali egzistuoti net ir tada, kai žmonės tiesiogiai nesusitinka, o tik palaiko ryšį telefonu ar laiškais. Taip pat tinklaveika gali apimti ir dar labiau nutolusius žmones, su kuriais bendraujama labai retai arba iš viso tiesiogiai nebendraujama, bet apie juos žinoma ir jie žino apie kitus įsivaizduojamo tinklo narius²⁸⁰. Tačiau, esant reikalui, šie visi tolimi ir artimi ryšiai gali būti mobilizuojami ginti grupės interesus, vertybes, išsikeltą tikslą. Kaip pavyzdys minėtinas Lietuvių literatūros katedros bylos atvejis 6-ojo dešimtmečio pabaigoje ir 7-ojo pradžioje. Panašiai elgėsi ir šios grupės nariai, kuomet KGB siekė atleisti iš darbo K. Rickevičiūtę dėl jos ryšių su disidentu A. Statkevičiumi²⁸¹. Punktyrine linija sujungtos grupės reiškia tai, jog jose veikė vienas ar daugiau tų pačių asmenų. Tačiau šios grupės ar rateliai funkcionavo skirtingu laikotarpiu ir ankstesnėse grupėse užmegzti ryšiai galėjo tiesiogiai prisidėti prie tų pačių asmenų kitų grupių susidarymo.

Dažniausiai intensyvius ir galingus socialinius tinklus sukuria jauni žmonės, kurie yra išsilavinę ir gyvena didžiuosiuose miestuose²⁸². Analizuodami šią intelektualų sukurtų grupių tinklaveiką pastebėsime, kad visi šių grupių pagrindiniai lyderiai pradėjo organizuoti įvairias grupes dar lankydami mokyklą ar studijuodami universitete. Vėliau, nors pradinės grupės dėl pakeistos gyvenamos vietos iširdavo ar pats organizatorius iš jų pasitraukdavo, tačiau sukauptas socialinis kapitalas išlikdavo. Drauge su juo didėjančios kitos kapitalo rūšys sudarydavo pakankamą pagrindą pasitelkti arba dalį tų pačių žmonių, kurie priklausė ankstesnei grupei, arba viską pradėti iš naujo kitoje gyvenamoje vietoje, darbovietėje ar formalioje organizacijoje. Dėl to ir patys intelektualai, puikiai suprasdami šį savo potencialą, atitinkamai planavo savo veiklą į ateitį. Šiuo požiūriu ypač sąmoningai veikė ir optimistiškai nusiteikęs, bet saugumo pastebėtas ir vėliau sustabdytas, R. Grigas, vienas iš „Balticum“ ir Aspirantų klubo įkūrėjų. Tokią pačią patirtį, tik žymiai sėkmingesnę negu R. Grigas, fiksuoja „Ažuolo“ žygeivis, pagrindinės organizacijos vadovas Vidmantas Povilonis: *„Tas judėjimas buvo labai idealistinis. Išeidavom kauniečiai, iš kažkur ateidavo vilniečiai – susirenkam, pasikalbam, pašokam. Tarpusavio santykiai buvo broliški, seseriški, jokio alkoholio – net minties tokios nebūdavo. Iš to rato, baigę studijas, mūsiškiai pagal paskyrimus plito po visą Lietuvą, sudarydami tarsi dvasinę bendruomenę, nes bet kuriuo paros metu, bet kurioje Lietuvos vietoje galėjai rasti savo žmogų ir kreiptis į jį bet kokios pagalbos ar paramos. Su jais*

²⁸⁰ Ten pat.

²⁸¹ Genzelis B., *Kristina...*, p. 32-33; Stoškus K. A., *Kristina Rickevičiūtė*, p. 19-20.

²⁸² Macionis J. J., *Sociology...*, p. 171.

*plito mūsų dainos, šokiai, mūsų tarpusavio santykiai. Tie žmonės vėliau tapo folkloro ansamblių kūrėjais ar aktyviais kultūrinio gyvenimo provincijoje veikėjais.*²⁸³

Labai įdomų pavyzdį galima rasti B. Genzelio biografijoje, kuomet jo ir Gyčio Vaitkūno užmegztas ryšys su kitu Maskvos valstybinio universiteto studentu, islandu Arnoru Hannibalsonu 1954 m., vėliau išplėtotu su kitais Lietuvos intelektualais bėgant metams tiesiogiai prisidėjo prie Lietuvos nepriklausomybės įtvirtinimo lemtingaisiais 1990–1991m.²⁸⁴ Suprantama, kad tiek suplanuoti negalėjo nė vienas šios bičiulystės dalyvis, tačiau šis atvejis patvirtina išpūdingą socialinio kapitalo, vaikystėje ar jaunystėje sukurtų pirminių grupių santykių tvirtumą ir jų veikimo galią ilgalaikėje perspektyvoje. Verta atkreipti dėmesį į išpūdingą B. Genzelio socialinį kapitalą: remiantis turimais šaltiniais galima nustatyti mažiausiai 18 grupių, kuriose dalyvavo šis kultūros ir visuomenės veikėjas.

Pateiktoje tinklaveikos analizėje labiau apsiribota filosofų sukurtomis ar jų lankytomis grupėmis ir rateliais (nebuvo plačiau aptartos kitos mokslininkų, menininkų grupės: istorikų, ekonomistų, fizikų, muzikų, dailininkų, rašytojų²⁸⁵). Svarbu pastebėti, kad ši aprašyta intelektualų schema yra gana reta ir į ją dar turėtų būti įtrauktos visos tos pirminės ir antrinės grupės, kurios susiformuodavo atskirose klasėse, kursuose, lankant mokyklą, studijuojant universitete ar bendraujant su kaimynais savo gyvenamojoje vietovėje. Tačiau toks kiekybinis tyrimas, kaip jau minėta, reikalautų didesnio pasiruošimo ir vykdytojų skaičiaus. Todėl neatmestina ir kita prielaida, jog ir atsitiktinai užsimezgusių pažinčių, veiklos formų tinklas galėjo prisidėti prie jau gerai žinomų ir formaliai ar neformaliai funkcionuojančių grupių, ratelių tikslų. Tyrinėjant tokią grupių socialinių tinklų kristalizaciją, kuri yra inspiruojama ne totalitarinės sistemos, bet atskirų visuomenės lyderių, besivadovaujančių opozicinėmis, alternatyviomis nuostatomis, galima teigti savaimios, alternatyvios visuomenės (tiesa, gerokai suskaldytos ir silpnos, lyginant su komunistinių Lenkijos, Vengrijos ar Čekoslovakijos visuomenėmis) egzistavimą sovietų Lietuvoje²⁸⁶.

2.3. Neformalių grupių kolektyvinė tapatybė, santykis su kitų grupių žmonėmis:

„mes“, „jie“ ir „kiti“

Visi tyrimo respondentai pasakojo apie išskirtinį pasitikėjimą, vyravusį tarp neformalių grupių narių. I. Lukšaitė, prisimindama savo patirtį etnografinėse Lietuvių literatūros katedros organizuotose ekspedicijose studijų metais, akcentavo išskirtinį artimą ryšį, kuris užsimegdavo

²⁸³ Kraštotyriminkų byla: Matulevičienė S. kalbina V. Povilionį, *Liaudies kultūra*, 2007, nr. 6, p. 49.

²⁸⁴ Genzelis B., *Imperijai griūvant...*, p. 62-74.

²⁸⁵ Su šių grupių tinklaveika galima susipažinti V. Ivanausko parengtuose straipsniuose, žr.: V. Ivanauskas, *Menininkų rateliai...*, p. 98-131; V. Ivanauskas, *Tinklaveika mokslininkų aplinkoje...*, p. 132-159.

²⁸⁶ Plačiau apie tai žr.: *Sajūdžio ištakų...*

tarp atskirų studentų, užrašinėjant dainas, jas kartu dainuojant, naktimis kalbantis apie gyvenimą²⁸⁷. Taip nutikdavo ir važinėjant į ekskursijas po Žemaitiją: beveik be pinigų, atvirame sunkvežimyje (pažeidžiant saugaus eismo taisykles), maistui naudojant kolūkio vadovo padovanotą miltų ar bulvių pusmaišį, kibirą pieno, miegant mokyklose ant grindų patiestų sportinių čiužinių ir pan.²⁸⁸. Atrodo, kad tokios „laukinės“ sąlygos jaunuosius tyrinėtojus dar labiau suvienydavo ne tik siekti užsibrėžtų tikslų, bet ir nesąmoningai formuoti neformalius pirminių grupių branduolius, kurie, kaip liudija pateikėja, išsilaikydavo dešimt ir daugiau metų. Tokias pirmines grupes aprašė sociologas Ch. H. Cooley: „*Psichologiškai intymaus bendravimo rezultatas yra toks individualybių ištirpimas visumoje, kad netgi kiekvieno unikalumas, skirtas daugybei tikslų, tampa kasdieniu grupės gyvenimu ir tikslu. Turbūt paprasčiausiai apibūdins šitą visumą pasakymas „mes“; jame išgirsime šiek tiek užuojautos, šiek tiek apipusio sutapimo, kuri natūraliai išreiškia žodis „mes“. Žmogus gyvena jausdamas visus, ir supranta, ko siekia jo paties valia per šį jausmą.*“²⁸⁹.

Taigi, vienas įdomiausių tokių susibūrusių jaunų intelektualų grupių veikimo bruožų buvo ne tik alternatyvaus diskurso oficialiosios ideologijos atžvilgiu formavimas ar su tuo susijusių konkrečių praktinių veiksmų įgyvendinimas, bet ir socialinių tarpusavio santykių kūrimas, grįstas pasitikėjimu ir režimui opozicinėmis – tautinėmis, kultūrinėmis ir kitomis alternatyviomis vertybėmis. Turint galvoje, kad sovietinėje sistemoje viešoji sfera buvo kontroliuojama režimo, Lietuvos kultūrinio elito nariams teko veikti šioje aplinkoje. Tad opozicinės, alternatyvios nuostatos, kurios susiformavo vaikystėje, jaunystėje ir buvo palaikomos neformaliuose susibūrimuose, intelektualus skatino vienaip ar kitaip ieškoti būdų kaip jas realizuoti. Dėl šios priežasties pastangos ieškoti būdų legalioje erdvėje išreikšti tai, kas sovietinių struktūrų galėjo būti atmesta, sukritikuota ar netgi susidorota su iniciatoriais, turėjo būti grįstos ne tik opozicinėmis vertybėmis, bet ir sukurto alternatyvaus socialinio tinklo ryšiais bei stipria pirminių grupių kolektyvine tapatybe, kurią geriausiai išreiškia įvardis *mes*.

Šalia stiprių *mes* grupelių ryšių, pateikėjų nuomone, veikė aiški *mes* ir *jie* grupių riba. *Mes* – tie, kurie galime pasitikėti vieni kitais, saugumo, ideologų puolimo atveju palaikyti vieni kitus ir atsilaikyti, neišduoti vienas kito arba apskritai sugebėti kurti alternatyvias erdves, egzistuojančias šalia režimo. Tokio ratelio nariai lavindavo savo gebėjimus, talentus, plėsdavo erudiciją arba tiesiog siekė kultūringai praleisti savo laiką su bendraminčiais. Kaip jau minėta, *mūsų* grupių pasitikėjimo ryšiai susiformuodavo daugiausia dėl veiklos dalijantis pagrindine, savilaidos literatūra, dirbant toje pačioje darbovietėje, besimokant studijų metais tame pačiame universitete,

²⁸⁷ A. Šukio interviu su I. Lukšaitė, 2008-04-19.

²⁸⁸ *Ten pat.*

²⁸⁹ Broom L., Bonjean Ch. M., Broom D. H., *Sociologija...*, p. 119.

dėl atpažįstamų ezopine kalba²⁹⁰, kuria būdavo išreikštos *mūsų* vertybės, užšifruotų teiginių išleistose knygose arba diskutuojant aktualiais klausimais, tokiais kaip Čekoslovakijos įvykiai 1968 m. ar Romo Kalantos susideginimas 1972 m.²⁹¹. Tai sukurdavo jau anksčiau minėtą bendraprasmiškumo matmenį, kuris įgalindavo nustatyti, ar žmogus priklauso *mūsų* grupei ir yra *savas* ar iš tikrųjų jis yra *svetimas*²⁹².

Tyrinėdami grupes sociologai pastebi, jog dėl skirtingų prasmių, *savo* ir *svetimų* grupių atžvilgiu, dėl egzistuojančių įvairių kultūrinių, rasinių skirtumų susidaro *mūsų* ir *jų* grupelės, kurias jie pavadino *vidinėmis* (in-groups) ir *išorinėmis* grupėmis (out-groups)²⁹³. Vidinė grupė yra tokia grupė, kuriai, žmonės mano, kad priklauso. Pastaroji grindžiama savo narių pagarba ir lojalumu. Ja gali būti tiek pirminė grupė, pavyzdžiui šeima, tiek visa visuomenė. Toks vidinės grupės egzistavimas implicistiškai reiškia, kad egzistuoja ir jai priešinga, svetima grupė. Todėl išorinė grupė yra tokia socialinė grupė, kurios atžvilgiu yra jaučiama opozicija ir konkurencija²⁹⁴. Dažnai vidinės grupės yra daug geresnės nuomonės apie save ir priskiria negatyvius stereotipus išorinėms grupėms, kaip kad buvo ir išlieka įtampa tarp baltųjų ir juodųjų rasių arba Lietuvos istorijoje tai pastebima lietuvių ir rusų, lietuvių ir lenkų santykiuose.

Pastarasis aspektas turėtų būti mažiau būdingas intelektualams, nes jų mąstymo, elgsenos būdas siekdavo atsiriboti nuo bet kokių stereotipų. Tačiau kolektyvinės tapatybės formavimas santykiyje su nomenklatūra, kuri buvo ne tik *svetima*, t. y. kolaboracinė lietuvių tautinės visuomenės atžvilgiu, bet ir realizavo totalitarinės sistemos kontrolės mechanizmus tiek kasdieninėje, tiek teorinėje srityje, buvo akivaizdus jų neformalių grupių bruožas. Antai A. Yurchak, analizuodamas neformalių grupių alternatyvias deterituorizuoto gyvenimo nuostatas Rusijoje, pastebėjo, jog šių grupių dalyvių nariai neturėjo supriešinimo nomenklatūros atžvilgiu ir kartu nepriskyrė savęs antisisisteminei disidentų grupei, nes egzistavo *šalia* (*vnye*) bet kokių binarinių nuostatų, ir formavo *savo* (*svoy*) tapatybę²⁹⁵. Ieškodami taip vadinamų

²⁹⁰ I. Lukšaitė mini, kad ji stengdavosi rašyti tekstus taip, kad, suskaidžius mintį, nebūtų galima apkaltinti „antitarybine“ veikla. Pavyzdžiui, faktai apie lietuviškų pamokslų sakymą XVII a. 46-iose reformatų bažnyčiose pateikti taip, kad skaitytojas pats pasidarytų išvadą, jog lietuvių kalbos vartojimas padėjo valstiečiams ir miestiečiams susiburti į bendruomenes, kad ši kalba jiems buvo vertybė. Interviu su I. Lukšaitė 2008-04-19. Daugiau žr.: Švedas A., *Matricos nelaisvėje...*, p. 189-194.

²⁹¹ B. Kuzmickas pažymi, kad diskusijos tokiomis temomis buvo savotiškas lakmuso popierėlis, leidęs perprasti pašnekovo pamatines vertybes. Žr.: A. Šukio interviu su B. Kuzmicku, 2008-04-26.

²⁹² Šią bendraprasmiškumo elementą nuolat tikrindavo ir partizanai, demaskuodami į savo būrius patekusius smogikus. Į partizanų būrį siekiančiam infiltruoties agentui pavykdavo išoriškai užsimaskuoti: jie turėdavo tokias pačias uniformas, nemažai informacijos apie kitus partizanus. Kai kurie jų mokėdavo partizaniškų dainų, tačiau dažnai suklysdavo prasmių vartosenoje ar kasdieninėje elgsenoje: vyresnę moterį vadindavo „ponia“ (partizanai ją vadindavo „motinėle“), su savimi neturėdavo buitinės priežiūros reikmenų ar nemokėdavo jais naudotis ir pan., žr.: J. Ohmano dokumentinis filmas, *Smogikai*, Lietuva, 2008.

²⁹³ Schaefer R. T. *Sociology...*, p. 168; Macionis J.J., *Sociology...*, p. 146-147.

²⁹⁴ *Ten pat.*

²⁹⁵ Yurchak A., *Everything was ...*, p. 102-157.

„amžinųjų“ vertybių muzikoje, literatūroje, moksle, filosofijoje, jie ignoruodavo trumpalaikes vertybes, kurias sugebėjo labiau kontroliuoti režimas.

Tai buvo būdinga ir lietuviškoms vidinėms grupelėms. Tačiau gyvenimo *šalia* sistemos nuostata buvo realizuojama ne tik „amžinųjų“ vertybių paieškomis, bet ir labai konkrečiai buitiniame lygmenyje, ignoruojant, ironizuojant *juos* ir visą sistemą. Leningrade tokio elgesio etalonas buvo J. Brodskis, kuris „buvo įsitikinęs“, kad Feliksas Dzeržinskis vis dar gyvas, o „Kominternas“ yra muzikos grupė²⁹⁶. Tai buvo tokia elgsena, lyg *jū* ir visos totalitarinės sistemos toje šalyje ar toje vietoje visai nebūtų. Štai M. Martinaitis mini, kad jie su R. Ozolu juokdavosi iš saugumo darbuotojų, kurie juos, grįžtančius naktį iš B. Genzelio gimtadienio, saugiai lydėdavo savo mašina beveik iki jų namų²⁹⁷: „Kartais mus „lydėdavo“ taip, kad būtų pastebimi, norėdami mus išgąsdinti. Bet tų slapukų jau nelabai paisydavome, kartais iš jų pasityčiodavome. Per lietu prie durų budinčiam išnešdavome lietsargį, o iš mano buto tuometinėje Dzeržinskio (dabar Kalvarijų) gatvėje viešint išeiviams iš Amerikos po balkonu ant budinčio slapuko galvos supylėme visą kibirą vandens“²⁹⁸. „Neringos“ „profesorių stalo“ lankytojai, norėdami parodyti, kad jie nelabai bijo kokių nors agentų, juokais belsdavo į stalą ir ironiškai liepdavo Vankai išjunki slaptą mikrofoną²⁹⁹. Panašiai elgdavosi A. Skučo aplinkos jauni žmonės, kurie norėdami atsikratyti KGB pasiųstų asmenų, viešose vietose atvirai pradėdavo skelbti apie verbavimo ypatumus, tuo išgąsdindami savo prižiūrėtojus³⁰⁰. J. Keliuotis konclageryje, nors neturėdavo normalių drabužių, avalynės, dėvėdavo skrybėlę ir nepatenkintam prižiūrėtojui dėl tokios laikysenos, atsakydavo, kad skrybėlė reikalinga tam, kad nešaltų kojos³⁰¹.

Laikui bėgant, į grupes ateidavo naujų žmonių, pasitikėjimas jais būdavo sąmoningai ar nesąmoningai patikrinamas per tam tikras užduotis. Šalia *mes* grupelių, kurias būtų galima pavadinti pirminiais branduoliais, buvo formuojami kiti ratai, kur ne tiek daug atvirauta, bet atsiradusias pažintis buvo galima panaudoti siekiant užsibrėžtų opozicinių, alternatyvių tikslų³⁰². Tokiu būdu antrinės neformalios grupės pasiekdavo oficialius asmenis, oficialias organizacijas. Į šį antrą pasitikėjimo ratą galėdavo patekti ir labai aukštų nomenklatūros, partijos CK žmonių (ne tik

²⁹⁶ *Ten pat*, p. 127.

²⁹⁷ Martinaitis M., Iki Sąjūdžio ir po jo, // Gudaitis R., A. Rybelis A., Rupšytė A. (sud.), *Sąjūdis ateina iš toli*, p. 479.

²⁹⁸ *Ten pat*, p. 480.

²⁹⁹ *Savukyno V. interviu su Savukynu B. ...*, p. 5.

³⁰⁰ A. Šukio interviu su A. Skuču, 2010-05.

³⁰¹ A. Jankausko, J. Kavaliauskaitės interviu su V. Radžvilu, 2011-03-28.

³⁰² G. Martinaitienė mini, kad įdarbinus A. Brazausko dukterį Laimą Brazauskaitę LSSR istorijos ir kultūros paminklų sąvado rengimo grupėje buvo stengtasi šiuo ryšiu pasinaudoti ginant Vilniaus senamiestį nuo naujų daugiaaukščių arba stabdant istorinių paminklų griovimą. Pasak jos, pradėjus perdavinėti tokius protesto raštus per L. Brazauskaitę ir A. Brazauską, P. Griškevičiui vieną kart grandinė nutrūko, nes pastarasis pareikalavo A. Brazausko pasiaiškinti, iš kur tasai gauna raštus. G. Martinaitienė spėja, kad tai įvyko tuomet, kai į jų ratą įsipainiojo V. Čepaitis su savo kinų virtuvėmis ir kuriam buvo taip pat papasakota, kaip greitai ir paprastai P. Griškevičius gauna paminklo saugos peticijas. Partijos sekretoriui sužinojus peticijų patekimo ant jo stalo būdą ir pareikalavus A. Brazauską pasiaiškinti, pastarasis nenurodęs tikrųjų autorių, bet sukūręs savo versiją, kad peticiją gatvėje įteikė milicininkas. Tokiu būdu peticijos autoriai nenukentėjo. Žr.: A. Šukio interviu su G. Martinaitiene, 2009-10-12.

iš Lietuvos, bet ir Maskvos³⁰³), taigi *ju*, kurie buvo susiję giminystės ryšiais, darbo, laisvalaikio ir kitais viešais ar privačiais interesais. Paprastai *jie* buvo tie žmonės, kurie tiesiogiai tarnavo režimui arba kurie negynė, negyveno pagal *mūsų* vertybes. Tačiau kai kurie iš *ju*, susiklosčius sudėtingoms sąlygoms, galėjo dėl įvairiausių motyvų (privačių ar viešų) *mus* palaikyti, pasižymėjo erudicija, kritiniu mąstymu³⁰⁴. Kalbant apie pažintis, užmegztas su įtakingais Sovietų Sąjungos kultūros, mokslo žmonėmis, atskiriems intelektualams studijuojant Maskvoje, dažnai pagelbėdavo principas: „kas leidžiama Jupiteriui, tas neleidžiama jaučiui“. Kartais Maskvos „jupiteriai“ padėdavo panaikinti Lietuvos „jupiterių“ ar „jaučių“ suvaržymus ir kritiką.

Dar vienas *svetimumo* kriterijus buvo aklas biurokratizmas, korumpuotas elgesys ir karjerizmas. *Jų* tarpe veikė nerašytos taisyklės: siekti užimti vis geresnę poziciją nomenklatūros aparate, dėl to ignoruoti ne tik naujas geras idėjas, bet ir elementarų padorumą, kuris galėtų sutrukdyti sovietiniams biurokratams, karjeristams pasiekti savų tikslų³⁰⁵. Dėl to vėlyvuosiu sovietmečiu pasireiškęs ideologinis cinizmas, kuomet buvo išplaunamas realus jos turinys ir laikomasi tik išorinės praktikos, buvo puiki aplinka, leidusi klestėti *jų* savivalei ne tik ideologinėje, bet ir kultūrinėje, ūkinėje, buitinėje terpėje.

Buvo ir tokių neformalių intelektualų grupės dalyvių, kurie buvo *mūsų* žmonės, bet gyveno *jų* vertybių aplinkoje. Vienas tokių – Justo Paleckio žentas Laimonas Noreika: „*Laimoną mes baisiai mylėjome, jis ateidavo čia guostis. <...>. Ateidavo kartais aiškintis: „Marcelijau, kodėl tu šitaip parašei?“ Mylėjom, gerbėm, džiaugiamės, kad jis būdamas tokios šeimos narys irgi turi tą kultūros reikalingumo ir prasmingumo jausmą. Ir jam tai visiškai nekludė daryti tuos darbus, kur Paleckiui nepatikdavo. Kita vertus vėl, Paleckis buvo žavingas didas. Bet visą laiką būdavo su juo kalbi ir visą laiką pasąmonėje: „O jo parašas tai ten yra“ (turima omeny, Lietuvos įtraukimo į SSRS dokumentą – aut. past.) Ir esame buvę keliuose pobūviuose: labai žavingai elgėsi Paleckis, na vis tiek... Mums... mes į jį žiūrėdavome su tokiu: „Labai tu fainas žmogus, bet tavo rankos vis tiek kruvinos“³⁰⁶.*

Iš citatos matyti, kad ir neformalioje erdvėje tekdavo bendrauti su *jų* tipo žmonėmis kaip J. Paleckis. Tačiau tas bendravimas nebuvo iki galo besąlygiškas, išlaikantis tam tikrą distanciją dėl

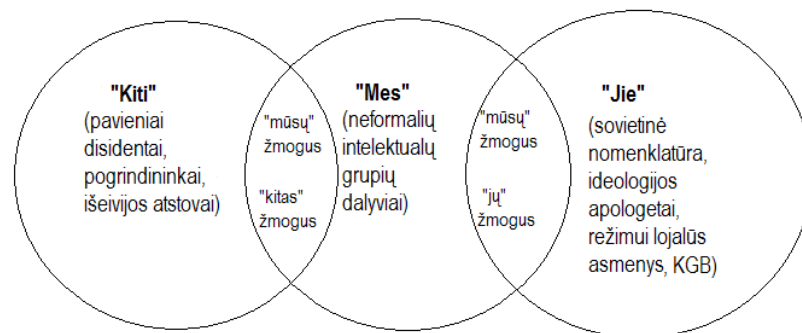
³⁰³ Savo prisiminimuose ir interviu prof. B. Genzelis atskleidžia ilgalaikius draugiškus ryšius su moksliniu vadovu prof. P. Škurinovu, Vyriausiosios atestacinės komisijos prie SSRS Ministrų Tarybos Filosofijos krypties ekspertų komisijos pirmininku. Lygiai tokiais pačiais ryšiais buvo naudojama legalizuojant filosofijos chrestomatijos leidybą (pagelbėjo B. Genzelio kurso draugas A. Šarovas, išspausdinęs teigiamą recenziją Maskvos filosofijos žurnale „Filosofijos klausimai“ 1974 m.) ir 1971 m. prašant N. Semionkiną, Visuomeninių mokslų instituto prie SSKP CK, mokslinį darbuotoją, paruošti straipsnį ir pranešimą apie N. Karsaviną, kad jo raštai būtų legalizuoti sovietų Lietuvos mokslinėse publikacijose, žr.: Genzelis B., *Imperijai griūvant...*, p. 82-90.

³⁰⁴ VVU Literatūros katedros byloje vienintelis, kuris viešai užstojo kritikuojamas dėstytojas, buvo filosofijos katedros vedėjas E. Meškauskas, žr.: LKP CK kultūros mokslo ir mokyklos skyriaus pažyma apie padėtį Vilniaus universiteto lietuvių literatūros katedroje, 1959 m. kovo 23 d. // Bagušauskas J. R., Streikus A. (sud.), *Lietuvos kultūra ...*, p. 271.

³⁰⁵ Martinaitis M., *Tylintys tekstai: užrašai iš raudonojo sąsiuvinio. 1971–2001*, p. 84-85, 110-111.

³⁰⁶ A. Šukio interviu su G. Martinaitiene 2009-10-12.

priešingų vertybių, nors ir kaip *jis* neformalioje aplinkoje galėjo stengtis pasirodyti patrauklus ir patikimas. B. Genzelio tikinimu, su *jais* buvo siekiama neturėti tiesioginių ryšių, viešai nediskutuoti spaudoje ar kaip nors kitaip „atvesti į doros kelią“³⁰⁷. Kita vertus, svarbu paminėti, kad *mūsų* ratui galėjo nepriklausyti vėliau žinomam disidentu tapęs Tomas Venclova³⁰⁸, „Balticum“, Aspirantų klubo Maskvoje įkūrėjas R. Grigas ar vėliau į filosofijos aspirantūrą įstojęs demokratiškas fizikas Kęstutis Masiulis. T. Venclovos ar tarp filosofų K. Masiulio atvirai oficialiuose bendruose susirinkimuose reikšta nuomonė vertinta kaip pavojingas elgesys neformalių grupių dalyvių atžvilgiu (buvo manoma, kad T. Venclovai kritiškiau kalbėti oficialioje erdvėje leido tėvo padėtis, K. Masiuliui – veikė devintojo dešimtmečio antros pusės liberalėjančios sąlygos sovietų valstybėje, kaip ir jo charakterio bruožai)³⁰⁹.

Schema nr. 2. Intelektualų vidinių ir išorinių grupių kolektyvinė tapatybės bei jų veikimo laukų konfiguracija.

Ši schema vaizduoja *mūsų* ryšių specifiką. Ji leidžia suprasti, kad absoliučios priešstatos *jų* atžvilgiu negalėjo būti, nes buvo veikama toje pačioje viešoje erdvėje su *jais* pagal tas pačias sovietinio gyvenimo taisykles. Reikia priminti, kad ir *jų* interesų grupėms reikėdavo žaisti pagal tam tikras nerašytas taisykles tam, kad išsilaikytų savo poste, kad įgyvendintų sau, partijai naudingus sprendimus. Ir jeigu *jie* galėjo beatodairiškai naudoti jėgą Stalino laikotarpiu tam, kad kuo greičiau tie sprendimai būtų įgyvendinti, tai vėliau, L. Brežnevo ir ypač M. Gorbačiovo valdymo metais, taikyta rafinuotesnė strategija: nuo prievartinio uždarymo į psichiatrinę ligoninę iki materialinių sankcijų ar vilionių, retorinių pagrūmojimų. Kitaip tariant, *jie* turėjo „*mokėti dirbti*

³⁰⁷ A. Šukio interviu su B. Genzeliu 2009-12-23.

³⁰⁸ Pats T. Venclova mano, kad kai kuriems tuometinės Lietuvos inteligentams jo kiek kitoks tautinis nusiteikimas, simpatijos rusų kultūrai, atrodė nepriimtinos, žr.: Venclova T., *Nerašysiu ir nesakysiu to ...*, p. 31.

³⁰⁹ Interviu su B. Genzeliu 2009-12-23. Tuo tarpu Grigo atžvilgiu, labai neįprastas turėjo būti jo elgesys, kai pastarasis, – kaip galima suprasti iš interviu, – nesilaikė atitinkamo atstumo *jų* atžvilgiu tiek viešoje, tiek neformalioje aplinkoje. Pavyzdžiui, bendraudamas su nomenklatūros, KGB atstovais, nevengdavo su jais socializuotis sovietmečiu įprastais būdais: mokydavo KGB generolus prie kavos puodelio „Žinijos“ draugijos aplinkoje, kaip jie turėtų iš tikrųjų suprasti inteligentijos vaidmenį sovietų visuomenėje; nevengdavo „padaryti butelį“, padedant saugumo darbuotojui pasiruošti marksistinės-lenininės filosofijos egzaminui, aiškindavosi, kas ir kodėl gali būti sekamas ir pan., žr.: A.Šukio interviu su R. Grigu, 2010-03-03.

su *inteligentija*“³¹⁰. Kartais žmonės, priklausę *mes* grupei, žiūrėjo į santykį su *jais*, siekdami bendradarbiauti (intelektualams rūpėjo savi alternatyvūs, visuomeniniai tikslai, *jiems* – arba privatūs, arba vieši politiniai ir ideologiniai) sau naudinga kryptimi arba neturėti jokių ryšių, išvengti bereikalingos konfrontacijos. *Mūsų*, kaip pirminių grupių intelektualų branduoliams, *jie* yra visiškai svetimi, iš dalies svetimi išlikdavo ir *kitų* kategorijos žmonės, tačiau tiek vieni, tiek kiti galėjo būti naudingi antrinių grupių veikloje.

Vertinga ir L. Mockūno pastaba, jog, nepaisant dalies intelektualų drąsos atvirai kalbėti, eksponuoti savo vertybes neformaliame bendravime, užsiimti opozicine ar alternatyvia veikla, tarp atskirų grupių dalyvių egzistavo baimė. Pastaroji nebuvo visiškai nepagrįsta, jog vienas ar kitas grupės narys gali būti informatorius, gali vienaip ar kitaip pakenkti. Tačiau ta baimė kartais buvo ir hipertrofuota ir ji turėjo labiau reikštis antrinėse grupelėse: „*Anais laikais Vilniaus intelektualų uždaruose rateliuose skrajojo įvairiausi gandai apie gausybę žmonių, dirbusių „jiems“*. *Tie gandai siekė paranojos ribą ir greičiausiai buvo skatinami saugumo, besistengiančio tarp kūrybinės inteligentijos palaikyti tarpusavio nepasitikėjimo jausmą.* <...> *Jeigu būtum kreipęs dėmesį į visas Vilniuje kursuojančias kalbas ir gandas – sėdėtum drebedamas iš baimės „Lietuvos“ viešbutyje ir bijotum su bet kuo susitikti.*“³¹¹. Aišku, kad autorius pats hipertrofuoja šį savo atsiminimą, nes jo organizuotas slaptas knygų gabenimas vis tik sėkmingai vyko sovietų Lietuvoje ir tai nebūtų buvę įmanoma, jei tokia baimė būtų egzistavusi intelektualų tarpe kaip dominuojantis faktorius.

Kitų kategorijai priskirtini pavieniai išėivijos atstovai, disidentai, pagrindininkai, inteligentai, kurie teikdavo objektyvią informaciją, pagelbėdavo gauti ar perduoti kai kuriuos dokumentus. Artimiausiai bendradarbiavę asmenys galėtų būti išskirti kaip *mūsų* žmonės. Tačiau viešoje erdvėje nuo jų dalies (disidentų, pagrindininkų, kai kurių intelektualų) buvo atsiribojama ir bendravimas su *jais* (jeigu būdavo) vykdavo tik neformaliai. Kai kurie šios grupės asmenys buvo ignoruojami dėl kitokios pasaulėžiūros (pavyzdžiui, kairiųjų ar liberalių pažiūrų intelektualai, buvo atsiriboję nuo katalikų disidentų ar jų aplinkos žmonių) ar dėl per didelio atvirumo, socialinės padėties, kitų priežasčių (minėti T. Venclovos, R. Grigo, K. Masiulio ir kiti panašūs atvejai). Todėl juos būtų galima pavadinti neutraliai – *kiti*. Ši socialinė kategorija nebuvo visiškai svetima *mūsų* grupelėms, bet dėl užimtos skirtingos socialinės, politinės, geopolitinės pozicijos jie negalėjo būti visiškai artimi. Verta paminėti, jog Sąjūdžio metais, kada buvo garantuota tam tikra viešumo laisvė, riba tarp *kitų* ir *mūsų* viešoje erdvėje taip ir liko. Tačiau buvo intensyviai bendradarbiaujama, koordinuojami abiejų pusių veiksmai neformalioje terpėje. Kaip pavyzdys pateiktini Antano

³¹⁰ Šepetytys L., *Neprarastoji karta: siluetai ir spalvos, atsiminimai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 124. Ši frazė buvo taikoma tiems aukštiems partijos, nomenklatūros nariams, kurie sugebėdavo atsižvelgti į inteligentijos lūkesčius, bet kartu diegti partijos direktyvas. Ypač tokiu „lankstumu“ tarp partijos ir inteligentų interesų pasižymėjo šios knygos autorius, vėlyvojo sovietmečio kultūros ministras, dar vėliau – sekretorius ideologijai.

³¹¹ Mockūnas L., *Knygų keliai į Lietuvą, Metai*, 1992, nr. 12, p. 100.

Terlecko įkurtos Lietuvos Laisvės Lygos ir intelektualų įsteigto Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio santykiai.

Kaip parodė šio darbo autoriaus ir kitų tyrinėtojų interviu metodu atlikti intelektualų ir sovietmečio visuomenės tyrimai, realiai egzistavo ne tik atskiros *mes* grupelės, bet visas jų tinklas, kurie ir sudarė vadinamą vidinę grupę. Dėl to šią vidinę grupę, priešinamą sovietinei valdžiai ir viešojo erdvėje atsiribojusią nuo disidentų ir formavusią visiškai alternatyvią gyvenimo *šalia* tapatybę, galima apibūdinti kaip savotišką alternatyvią, paralelinę visuomenę. Būtent šiame *mūsų* grupelių tinkle ji galėjo formuotis ir sudaryti tam tikrą alternatyvą oficialiajai sovietinei kultūrai ir visuomenei, kur buvo kuriamas *naujasis žmogus*. Ainė Ramonaitė ir jos suburtas lietuvių mokslininkų kolektyvas šią paralelinę visuomenę yra linkę vadinti dar ir „savaimia visuomene“, nes jos saviorganizacinės formos kyla „iš apačios“, nes ji siekia „gyventi savaip“, atsiriboti nuo totalitarinės valstybės mechanizmų bei kuri nebūtinai pereina į politinę veiklos sritį³¹².

³¹² *Sąjūdžio ištakų beiškant...*, p. 24, 33-58.

III. NESISTEMINIO PILIETIŠKUMO APRAIŠKOS INTELEKTUALŲ TARPE

Pilietiškumo tema dabartinėje Lietuvos valstybėje yra dažnas tyrinėjimų ir diskusijų objektas. Dažnai pastebima, kad jei nebūtų buvusios sovietinės okupacijos, Lietuva būtų buvusi demokratiškesnė, pilietiškesnė, taigi, ir laimingesnė. Nagrinėdami pilietiškumą posovietiniame kontekste, dalis tyrinėtojų supriešina jį su totalitarinės valstybės, pavergusios kitas tautas, valdymo modeliu. Totalitaristinės pakraipos tyrinėtojai remiasi prielaida, kad Sovietų Sąjungoje egzistavo absoliuti visų gyvenimo sričių kontrolė, o visuomenė buvo perdėm atomizuota – jos nariai slėpė savo mintis, pasaulėžiūrą ir buvo apskritai linkę atsisakyti savo tapatybės³¹³. Kai kurie revizionistinės pakraipos autoriai skiria didelį dėmesį pasipriešinimo istorijai: pokario rezistencijai, disidentinei, pogrindinei veiklai³¹⁴. Jų manymu, sovietinė visuomenė nebuvo vienalytė, nevalinga visuma, bet buvo susiskirsčiusi į skirtingas grupes. Todėl tam tikrų grupių atvirų ar bekompromisinių priešstatų totalitariniam režimui istorijose slypėjo labai aiškios antisovietinės nuostatos ir vienintelė siekiamybė normaliai gyventi buvo gyventi laisvai: laisvoje šalyje turėti savo valdžią, savo įstatymus, savo organizacijas.

Pokario partizanų kovos, Lietuvos Laisvės Lygos, Helsinkio grupės veikla, LKKB, pavienių disidentų darbai ar spontaniški, atvirai mesti iššūkiai sovietinei sistemai (Vėlinių minėjimo Kaune ir Vilniuje, R. Kalantos susideginimo proga) buvo ryški kitokios, nepalaužtos visuomenės valios išraiška. Visa tai suponuoja interesą ištirti, ar be atviro, bekompromisinio priešinosi sovietinėje Lietuvoje nebuvo kitų galimų pilietiškumo apraiškų, kurios savo esme galėjo ir nebūti susijusios su lojalumu sovietinei valstybei, komunistinei ideologijai bei reikštis legalioje arba pusiau legalioje sovietų erdvėje. Tarp įvairių sovietų valdomos visuomenės grupių buvo nemažai ir tokių, kurios galėjo rinktis ne priešstatos ir kolaboravimo, bet alternatyvios kultūros, visuomeninio veikimo kelią. Manytina, kad tokiomis gyvenimo sąlygomis, buvo galima rinktis tai, kas nebūtų buvę tiesioginė priešprieša sistemai, bet tam tikra socialinė ar galimai pilietinė alternatyva sovietinėje erdvėje. Pagaliau ir Sąjūdis, atnešęs Lietuvai politinę nepriklausomybę, atsirado ne iš tiesioginės, atviros opozicijos režimui, bet būtent iš alternatyvų, nesisteminį visuomeninį bei profesinį veikimą pasirinkusių inteligentų ir jiems pritarusios Lietuvos gyventojų daugumos. Tokia tyrinėjimo nuostata turėtų atitikti postrevizionistinę poziciją, kuri ne tik aprėpia politinius ir oficialius darinius, bet ir tyrinėja kasdienybės istoriją bei, pasitelkdama socialinės antropologijos įrankius, bando nagrinėti tapatybės formavimosi mechanizmus.

³¹³ Marcinkevičienė D., *Sovietmečio istoriografija...*, p. 91-94.

³¹⁴ *Ten pat*, p. 96-98.

3.1. Vakarų pilietiškumo modelis ir jo raiškos galimybės sovietų Lietuvoje

Siekdami identifikuoti pilietiškumo apraiškas sovietinėje erdvėje detaliau aprašysime pilietiškumo modelį. Vakarų politologai ir sociologai, apibrėždami pilietiškumą, pilietinę visuomenę, pateikia dvi interpretacijas: *liberaliąją* ir *komunitarinę (respublikoniškąją)*³¹⁵. Pirmasis požiūris labiau akcentuoja piliečių teises ir pareigas, individualizmą. Šiuo atveju, teisės ir pareigos piliečiui suteikia tam tikrą legalų statusą valstybėje (tai bendrai sutelpa į *pilietybės* sąvokos rėmus). Antruoju atveju, minėtina Davido Millerio komunitarinė pilietiškumo samprata, pabrėžianti žmogaus vaidmenį kuriant ir palaikant įvairias bendruomeniškumo formas, pačią visuomenę ir ginant kiekvieno visuomenės nario, piliečio teises viešumoje³¹⁶. Tokioje pilietiškumo interpretacijoje ir šio reiškinio funkcionavime (kai pabrėžiamas kiekvieno žmogaus dalyvavimas, piliečio aktyvus vaidmuo sprendžiant įvairias politines ir socialines problemas) yra svarbiausia ne pirmam ateiti balsuoti, laiku sumokėti mokesčius ar kitais būdais parodyti įprastą oficialų dalyvavimą legalioje politinėje sferoje, bet savarankiškai organizuotis, savanoriauti, tvarkyti savo aplinką, savo ateitį – suburti grupę išsaugoti istorinį paminklą, diskutuoti apie šeimos vertybių išsaugojimą, padėti gatvėje parkritusiam žmogui arba apginamasai jį nuo užpuolikų, etc.³¹⁷. Dalyvavimas bendruomeniniame gyvenime, sekimas respublikoniškąja samprata skatina žmones būti atsakingus už savo ateitį – ateiti į rinkimus ir išsirinkti savo atstovus aukščiausioje valdžioje. Šiame kontekste pilietiškumas žmogaus veiksmuose pasireiškia kaip dorybė, *virtus*, kurią iškelė ir puoselėjo dar senovės graikai, romėnai, ir kuri yra realizuojama kaip savidisciplina, patriotizmas bei privačių interesų paaukojimas vardan bendrojo gėrio³¹⁸. Toks pilietiškumas yra bendras visiems žmonėms, gyvenantiems tiek nacionalinėje, tiek totalitarinėje valstybėje. D. Milleris taip pat pabrėžia tautiškumo svarbą pilietinės visuomenės formavimesi, nes susvetimėjusioje industrinėje valstybėje nacionalizmas padeda sukurti reikiamą solidarumą visuomenėje (to negali padaryti giminystės ryšiai ar tarpasmeninis bendravimas)³¹⁹.

Remdamasis respublikoniška teorine prieiga (teigiančia, jog pilietinės dorybės neturinčių piliečių srauto augimas yra proporcingas sėkmingų visuomenės galimybių funkcionavimui) išsamų empirinį Italijos pilietinės visuomenės tyrimą atliko, Robertas D. Putnam³²⁰. Jis išskyrė keletą

³¹⁵ Lipset S. M. (ed.), *The Encyclopedia...*, p. 217-221.

³¹⁶ Miller D., *Citizenship...*, p. 82.

³¹⁷ *Ten pat*, p. 83. Mathews D., *Pilietinės visuomenės samprata...*, p. 24.

³¹⁸ Lipset S. M. (ed.), *The Encyclopedia...* Taip pat žr.: Putnam R. D., *Kad demokratija veiktų...*, p. 120; Miller D., *Citizenship and ...*, p. 82.

³¹⁹ Miller D., *Citizenship...*, p. 32. Apie nacionalizmo svarbą pilietinės visuomenės formavimesi rašo daug autorių, pvz.: Keane J., *Civil Society*, p. 86. Remeikis kalba apie institucinį nacionalizmą, žr.: Remeikis T., *Opposition...*

³²⁰ Putnam R. D., *Kad demokratija ...*, p. 120.

svarbiausių pilietinės bendruomenės bruožų: (1) pilietinį angažuotumą (bendro gėrio principą), (2) politinę lygybę, bendruomenės narių tarpe būdingiems tarpusavio (3) solidarumo, pasitikėjimo ir tolerancijos santykiams bei (4) savanoriškas organizacijas³²¹. R. D. Putnam teigė, jog tvirtų asociacijų sukūrimo pagrindas yra besivystantis žmonių tarpusavio solidarumas ir pasitikėjimas. Pastarosios ne tik realizuoja bendrus narių siekius, bet ir suponuoja veiksmingesnę institucijų darbą. Šiuo atveju savanoriškumas kyla iš žmonių noro vienas kitam padėti, įgyti įgūdžius, socializuotis arba dėl religinių motyvų – nepriklausančių nuo valstybinio režimo sąlygų³²².

E. Durkheimas, pabrėždamas savanoriškų antrinių grupių reikšmę, nurodė, jog tauta gali išlikti tik tuomet, jeigu tarp valstybės ir individo įsiterpia tam tikras skaičius antrinių, arba šalutinių grupių, sugebančių juos nukreipti pagrindine socialinio gyvenimo kryptimi³²³. Taigi, pilietinei visuomenei ir visoms pilietiškumo apraiškoms būdingas veikimas tarp visuomenės ir valstybės. Pastarasis apima bendruomeniškumą, pilietišką iniciatyvą, bendro gėrio siekimą („pilietinį altruizmą“) ir viešumą. Pastebėtina, kad šis aspektas yra nevisuomet susijęs su aukščiausia politine veikla, tačiau gali apimti daug žemesnius visuomenės organizavimosi lygmenis. Panašiai viešosios erdvės, nuomonės atsiradimą supranta ir Jurgenas Habermasas, kuris viešąją erdvę kildina iš privataus sektoriaus, formuojančio opoziciją oficialios valstybės valdžiai ir jos sukurtam viešumui³²⁴.

Pagrindinis šio tyrimo dalies klausimas – ar galima ieškoti pilietinės visuomenės, pilietiškumo apraiškų totalitarinėje valstybėje, sovietų Lietuvoje? Ir, jeigu galima, tai kokios pilietiškumo, pilietinės visuomenės apraiškos egzistuoja?

Kai kurie lietuvių tyrinėtojai teigia, jog sovietinėje Lietuvoje būta stiprių pilietinės visuomenės užuomazgų „nepaklusniojoje zonoje“: Sąjūdis negalėjo rasti tuščioje vietoje ir greitai mobilizuotis be jau iš anksto suformuotų socialinių tinklų. A. Ramonaitė esminės pilietinės visuomenės formavimosi sovietinėje Lietuvoje sąlyga laiko žmonių pastangas susikurti sąlyginai pakenčiamą autonomiją sovietinėje sistemoje bei sugebėjimą savarankiškai veikti, organizuotis remiantis šia autonomija, o ne valstybės primestoje ideologinėje schemoje „iš viršaus“³²⁵. S. Šiliauskas kalba apie opoziciją režimui praktiškose gyvenimo ir kūrybos srityse, privačioje erdvėje. Šio mokslininko nuomone, „mikropilietinių“ visuomenės apraiškų galima išvėgti dėl sovietinio institucinio vienalytiškumo nesugebėjimo aklinau užgožti individų savivoką³²⁶. Tad atsitraukimo

³²¹ *Ten pat*, p. 120-122.

³²² Broom L., Bonjean Ch. M., Broom D. H., *Sociologija ...*, p. 120-121.

³²³ *Ten pat*.

³²⁴ Habermas J., *The Structural Transformation...*, p. 27-56.

³²⁵ Ramonaitė A., *Pilietinė visuomenė...*, p. 252-257.

³²⁶ Šiliauskas S., *Pilietinės visuomenės išvalga Lietuvoje // Šiliauskas S. (sud.), Pilietinė visuomenė: politikos įpilietinimo projekcijos*, 2006, p. 132-133.

nuo komunizmo principų koncepcija, nors ne visada buvusi viešas ir sistemingas veiksmas, galėjo kurti „tyliosios visuomenės“, abejingos režimui, veikimo strategijas.

Minėtina istoriko V. Klumbio suformuota privačios–neformalios–viešos–galios sferų funkcionavimo schema sovietinėje Lietuvoje³²⁷. Šiuo atveju svarbi tampa viena detalė, kurią autorius realiai pripažįsta, nors tai neatspindi jo išvesta schema: viešumo – tiek oficialaus, tiek neoficialaus – formavimosi prielaida yra ne sterili terpė, o valstybės galios ir visuomenės oficialiosios ir neformaliosios erdvės³²⁸. V. Klumbio išvalgos liudytų, jog jau XIX a. lietuvių visuomenėje buvo susiformavusi stipri neformali, neoficiali erdvė, kurioje reikėsi carinei, o vėliau smetoninei ir sovietinei valdžiai nepaklusnioji visuomenės dalis, kūrusi arba įtakojusi viešąją nuomonę. Anot šio istoriko, sovietiniais laikais viešoji (oficialioji) erdvė buvo kontroliuojama režimo, tad tik intelektualai galėdavo išreikšti alternatyvaus diskurso vertybes oficialioje viešumoje, perkeldami jas iš neoficialios viešos erdvės³²⁹.

Greta to, svarbu paminėti Sąjūdžio ištakas tyrusių mokslininkų grupę, kuri naudodama interviu, socialinės tinklaveikos metodologijas, nustatė ir aprašė vėlyvojo sovietmečio *savaimios visuomenės* veikimo mastą ir kokybines apibrėžtis³³⁰. Tiesa, pastarieji, siekdami atsiriboti nuo pilietinės visuomenės modelio, visiškai nevartojo ir *pilietiškumo* sąvokos, iškeisdami ją į platesnį *savaimios visuomenės* apibrėžimą. Jų nuomone, savaimumas, saviorganizacija neperžengia visuomeniškumo ribų ir nevirsta politiniu projektu; kartu *savaimi* nuo *pilietinės visuomenės* skiriasi tuo, jog neturi pozityvaus normatyvinio turinio su totalitarine valstybe ir siekia kuo labiau atsiriboti nuo trukdymų, draudimų „gyventi savaip“³³¹. Tačiau lieka neaišku, kodėl kolegos nedrįso įvardinti tai, ką patys aprašė atskiruose išleistos knygos straipsniuose, aptardami kultūrinio elito, intelektualų neformalių grupių veikimą oficialioje erdvėje, t. y., šių grupių asmenų ir pavienių individų siekį ne tik atsiriboti, bet ir įtakoti valstybinę politiką atskirose srityse. Būtent toks *savaimios visuomenės* veikimas valstybinėje erdvėje neišvengiamai pateikia apčiuopiamų pilietiškumo apraiškų.

Apibendrinami užsienio autorių samprotavimus apie pilietinę bendruomenę, pilietiškumą ir lietuvių tyrinėtojų pastebėjimus apie tokio pilietinio veikimo galimybes sovietinėje Lietuvoje galime išvesti tokią schemą:

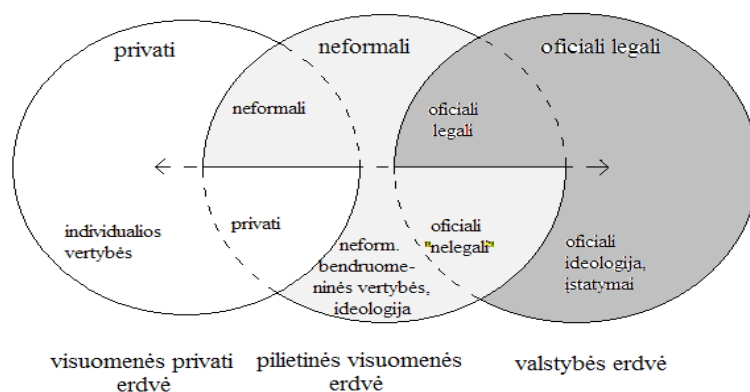
³²⁷ Klumbys V., *Lietuvos kultūrinio elito...*

³²⁸ „Nepriklausydama nei viešajai, nei privačiajai sferoms, visuomeninė erdvė buvo tarp jų, įgijusi abiejų bruožų. Santykiškai visuomeninėje erdvėje, kaip ir daugelis neformalių ryšių, panašūs į privačius ir labai tarpiai su jais susiję.“, žr.: *ten pat*. Sekant J. Habermas, reiktų dar sykį pabrėžti, jog visuomeninė neformali erdvė neišvengiamai kyla iš, – o taip pat bet kada gali sugrįžti, – į privačių interesų sritį. Taigi, būtų netikslu ją itin griežtai atriboti nuo privačios ar nuo viešosios sferos, kurioje, peržengus privačius interesus, vyksta diskusijos ir viešos visuomeninės veiklos planavimas.

³²⁹ Klumbys V., *Visuomenės nuomonės...*, p. 124-137.

³³⁰ *Sąjūdžio ištakų beiškant...*

³³¹ *Ten pat*, p. 24.

Schema nr. 3. Pilietinės visuomenės erdvė santykiyje su privačiu ir valstybės sektoriumi.

Schemoje pažymėtos trys erdvės: visuomenės, privati-pilietinės visuomenės (kurioje susikerta privati, neformali ir oficiali erdvė) ir valstybės erdvė. Jose atitinkamai susiformuoja trys sferos – privati-neformali-oficiali legali – bei yra puoselėjamos atitinkamos vertybės, artikuluojamos ideologijos. Šios sferos yra vaizduojamos persikeičiančios, kadangi tie patys arba skirtingi asmenys, grupės, institucijos veikdamos jose siekia įvairių tikslų, besiremdamos skirtingose sferose egzistuojančiomis vertybėmis ar taisyklėmis. Todėl įdomiausias mūsų nagrinėjamame kontekste būtų tos veiklos, kurios apima skirtingas sritis: privačią ir neformalią, neformalią bei oficialiai (ne)legalią neformalioje terpėje. Neretai neformalios organizacijos ar neformalus veikimas sovietmečiu peržengdavo privataus pobūvio ribas tokiu būdu sukurdamas viešumą ne tik oficialioje terpėje, bet ir neformalioje. Neformali viešoji erdvė, kuri susikurdavo tiek privačiose aplinkose, tiek kavinėse, pažymėta šviesiai pilka, o oficiali valstybės viešoji erdvė, į kurią įsiterpia ir visuomenės oficialiosios organizacijos, pažymėta tamsiai pilka spalva³³².

Oficiali „nelegali“ erdvė ir veikimas joje žymi tuos veiksmus, kurie realiai prieštaravo sovietinei ideologijai. Dėl įvairių neformalių grupių, tiek pirminių, tiek antrinių, dalyvių veiksmų, žmogiškojo faktoriaus, sistemos netobulo funkcionavimo, atsirasdavo tokie rezultatai, kurie kūrė alternatyvią arba opozicinę erdvę ir veikimo strategiją oficialioje viešumoje (pvz., Viduramžių filosofijos chrestomatijos išleidimas su krikščioniškų autoritetų tekstais, S. Šalkauskio, L. Karsavino straipsnių publikavimas, žygeivių ir ramuviečių pasiekti rezultatai autentiško tautiškumo srityje ir pan.). Tai galima vadinti legalia nesisteminė erdve³³³. Vidurinė rodyklė parodo vertybių, ideologijos ir veiksmų sąveiką iš privačios terpės į oficialią ir atvirkščiai galimybes. Pavyzdžiui, kalbėdami apie ne intelektualų, bet ir viso kultūrinio elito veikimą sovietmečiu, pastebėsime, kad

³³² J. Habermas viešąją erdvę kildina iš privataus sektoriaus, kuris pateiktoje schemoje atitiktų neformalią erdvę, persipynusią su privačia, žr.: Habermas J., *The Structural Transformation...*, p. 30. Sociologas Olegas Vite taip pat išskiria Sovietų sąjungoje dvi viešumas: privatų ir įprastą viešumą, žr.: Yurchak A., *Everything was forever ...*, p. 118.

³³³ Ramonaitė A., Kavaliauskaitė J., Jankauskas A., Dementavičius J., *Nepažinta Sąjūdžio pramotė...*, p. 274, 278-279.

pastarieji galėjo daryti ne tik alternatyvią įtaką sovietinėje oficialioje aplinkoje, bet ir sovietizuoti neformalią ar privačią sritį.

Kitaip tariant, šioje vietoje fiksuojama problema, ar vienintelė oficiali sovietinė sistema manipuliavo visuomene ir joje veikiančiomis grupėmis, ar būdavo ir tokių atvejų, kada visuomenės nariai, intelektualai, pasinaudodami savo socialiniu, simboliniu, žmogiškuoju kapitalu, sugebėdavo manipuluoti sistema siekdami alternatyvių tikslų. Manytina, jog tokios nesisteminio pilietiškumo apraiškos galėjo laiduoti ir sovietinės valdžios legitimaciją bei išoriškai sutapti su prosisteminiu aktyvizmu. Kita vertus, pasikartojantys neformalių grupelių veiksmai, kuriais buvo siekiama opozicinių arba nesisteminių, t. y. su sovietine sistema tiesiogiai nesusijusių tikslų, galėjo būti repeticija ir suformuoti savitą socialinį *habitus*, kolektyvinį įprotį, vėliau pravertusį Lietuvos visuomenei atgaunant oficialaus viešo veikimo laisvę, išsikovoti nepriklausomybę ir demokratinę santvarką šalyje.

Tokiame tyrimo kontekste keliant klausimą, ar buvo pilietinė visuomenė Lietuvoje, atsakymas būtų neigiamas. Vienas iš argumentų būtų maksimaliai kontroliuojama viešoji erdvė (o per ją stengiamasi kontroliuoti ir privačią) bei taikomos represijos apčiuopiamesnėms anti- bei nesisteminėms apraiškoms ar bent jau sėkminga jų neutralizacija. Iš tikrųjų sovietmečiu visuomenėje buvo sutraukta dauguma viešoje ir neformalioje erdvėje matomų horizontalių socialinių ryšių. Daugeliu atvejų, jeigu ir veikė viešos asociacijos, draugijos ir kitokie visuomeniniai rateliai, jų veikimas buvo padiktuotas „iš viršaus“. Tačiau, tuo pačiu metu, tai buvo nedidelis, bet vis dėlto savanoriškai egzistuojantis įkurtų atskirų anti-/ nesisteminių grupių (jos veikdavo neformalioje ir oficialioje aplinkoje; o jų veikai buvo būdingi daugelis pilietinės visuomenės elementų – solidarumas, angažuotumas, bendro gėrio siekimas, pasitikėjimas), tinklas bei alternatyvios viešos erdvės formavimas³³⁴. Skirtingu laikotarpiu, neretai pavieniais atvejais neformalios grupės, dažniausiai inteligentų, intelektualų aplinkoje sukurtos, prisidengdavo oficialiai egzistuojančiomis ir valdžios sankcionuotomis organizacijomis (pvz., „Ramuvos“ judėjimas, žygeivių klubai, „Strazdelio universitetas“, Sigmos, „Žinijos“ dikusių klubas, filosofų, meninkų draugijos ir neformalūs rateliai ir pan.) Tačiau daugeliu atvejų Lietuvos visuomenė buvo atomizmuota ir tokie tautiškumo, pilietiškumo proveržiai negalėjo pasiekti plačių masių kaip Lenkijoje, Čekoslovakijoje, Vengrijoje, kur lyginant su Sovietų Sąjunga totalitarinės kontrolės mastai buvo silpnesni.

Taipogi svarbu nubrėžti skirtumą tarp *pilietinės visuomenės* ir *pilietiško*. Pirmuoju atveju suprantama visuomenė, veikianti pagal šiame skyriuje aprašytus principus. Antruoju atveju –

³³⁴ A. Yurchak, aprašydamas neformalius rusų intelektualų ratelius, vartoja „deteritorizuoto viešumo“ sąvoką, norėdamas, skirtingai nei J. Habermas, pabrėžti, jog jo aprašomos neformalios grupės suformuodavo ne opozicinį, o alternatyvų arba buvimo „šalia“ viešumą, kuris taip pat išplaukdavo iš privačios erdvės; žr.: Yurchak A., *Everything was forever...*, p. 117-118, 145.

tokio veikimo atskiros apraiškos, kurios gali vesti į arba iš pilietinės visuomenės modelio. Galima prisiminti ir F. Saussiuo išskirtą sinchroninį bei diachroninį sistemos vystymosi modelį³³⁵. Nors sinchroninis aspektas akcentuoja sistemos rezultatą, statinę jos būseną, o diachroninis – sistemos procesinius, evoliucinius ypatumus, tačiau jie abu yra to paties reiškinių neatsiejamos dalys. Tokiame kontekste, pilietiškumas būtų diachroninis, o pilietinė visuomenė sinchroninis tos pačios socialinės visumos aspektas. Taigi, paryškinant skirtumą tarp pilietiškumo principus naudojančio socialinio veikimo, kaip tam tikrą procesą nuo šio proceso suformuoto rezultato – pilietinės visuomenės, galima teigti, jog sovietų Lietuvoje egzistavo pilietiškumo reiškinys, priskirtinas atskiroms šios visuomenės grupėms ir jų tinklams su realia galimybe ateityje pereiti į pilietinės visuomenės statusą. Dar kitaip šią visuomenės dalį, kurią kiti tyrinėtojai vadina „savaimia“, galima vadinti „pilietiška“ visuomene, turint omenyje, jog šioje visuomenėje buvo aptinkamos pilietiškumo apraiškos, kurios nebuvo pakankamos ir oficialiai silpnai įtvirtintos. Tačiau susiklosčius palankioms sąlygoms M. Gorbačiovo valdymo metais, t. y. garantavus visiškai laisvą viešumą, ši visuomenės dalis parodė visą savo jėgą.

Vis dėlto, lyginant pilietiškumo apraiškas Vakaruose ir sovietų Lietuvoje esminiu skirtumu tampa politinės ir visuomeninės laisvės kriterijus bei piliečių dalyvavimas valstybės gyvenime aukščiausiu lygiu. Todėl tikrai vakarietiška pilietinei visuomenei rasti reikėjo laisvų rinkimų ir demokratiškai išrinktos, legalios valdžios. Kad ir kokios pilietinės iniciatyvos galėtų kilti „iš apačios“ normaliomis sąlygomis jos turėtų turėti ryšį ne su svetimos valstybės karine galia įtvirtinta valdžia, bet su savo išrinktais politikais. Taipogi normaliomis demokratinėmis sąlygomis negalėtų būti saugumo policijos apribojimų ir taikomų represinių priemonių savarankiškam, bendruomeniniam ir viešam veikimui, siekiančiam įtakoti politinius procesus šalyje. Taigi, atrodytų, jog tikrasis pilietiškumas totalitarinėje valstybėje galėjo reikštis tik per viešą tokios valdžios ir jos naudojamų galių atmetimą ar kritiką, kas buvo būdinga antisisteminiam veikimui pagrindžio ar disidentų grupėse. Atsižvelgdami į šį aspektą, apie kitas pilietiškumo formas galime kalbėti tik sąlyginai. Tačiau vieši protestai ir pergalės prieš sovietinės biurokratijos sprendimus „žemesnio lygio“ viešojoje veikloje – paveldosaugos, kraštotyros, etnokultūros, švietimo, pedagogikos, mokslo ir kitose gyvenimo srityse – demonstravo sovietinio pilietiškumo nesistemines apraiškas.

3.2. Pilietiškumo alternatyvos sovietinėje Lietuvoje

Oficiali sovietinė valdžia galėjo toleruoti tik vieną – sovietinį pilietiškumą, kuris galėjo reikštis per „naujojo žmogaus“, „naujojo rytojaus“ ir „naujosios visuomenės“ kūrimą. Keliant

³³⁵ Фердинанд де С., *Курс общей...*

klausimą, ką reiškia būti sovietiniu, kas konstruoja sovietinę tapatybę, galima pastebėti du aspektus: lojalumą komunistų partijai, jos valdymo mechanizmui ir tam tikro laipsnio tikėjimą oficialia ideologija.³³⁶ Aišku, toliau, priklausomai nuo laikotarpio ir visuomenės grupės, būtų galima kalbėti ir apie tokio identiteto transformavimosi apraiškas bei iškreiptas sovietiško praktikas: įvairaus lygio bei rūšies veidmainystę ir konformizmą, – kas gyvenant totalitarinio režimo sąlygomis didesnei daliai visuomenės buvo sunkiai išvengiama. Būtų naivu tikėtis rasti tikruosius sovietinės visuomenės ir valstybės veikimo, identiteto principus konstitucijoje, kuri egzistavo tik oficialiuose dokumentuose. Ten užrašyti įstatymai iš dalies atitiko kitų demokratinių santvarkų principus, žmogaus teises. Tačiau bet kuriam sovietinėje valstybėje gyvenusiam piliečiui buvo aišku, kad įvairios žmogaus ir piliečio teisės: susirinkimo, žodžio, sąžinės, demonstracijų, įsitikinimų, rinkimų ir pan., – neegzistavo³³⁷.

Sovietinis pilietiškumas pirmiausiai buvo konstruojamas grynai pilietybės pagrindu: visi Sovietų Sąjungoje gyvenę asmenys privalėjo priimti sovietinę pilietybę, nes gyveno ir veikė tos valstybės teritorijoje. Tačiau tik dalis³³⁸ šių piliečių buvo lojalūs partijai ir jos sukurtai valdžios sistemai ar buvo įtikėję komunizmo idėja bei pagal tai veikė viešojo erdvėje (pvz., komjaunuoliai aktyvistai, dalis ideologiškai angažuotų pionieriškų, švietimo organizacijų narių, savo iniciatyva ir organizuotumu išpildydami valstybines direktyvas, suteikiantys efektyvumo oficialių institucijų darbui). Būtent jų veikimą ir galėjo toleruoti sovietų valdžia, „remdamasi“ konstitucija. Tai galima vadinti tikru tarybiniu arba prosisteminiu aktyvumu. Kadangi šios rūšies aktyvumui daugeliu atvejų nebuvo būdingi bruožai, aprašyti ankstesniame skyriuje ir yra priskiriami pilietiniam aktyvumui, tai šiame darbe jis ir bus laikomas prosisteminiu aktyvizmu; nebent būtų atliktas kruopštus tyrimas, kuris tokio prosisteminio pilietiškumo apraiškas atrastų „atšilimo“ ar stagnacijos laikotarpiu.

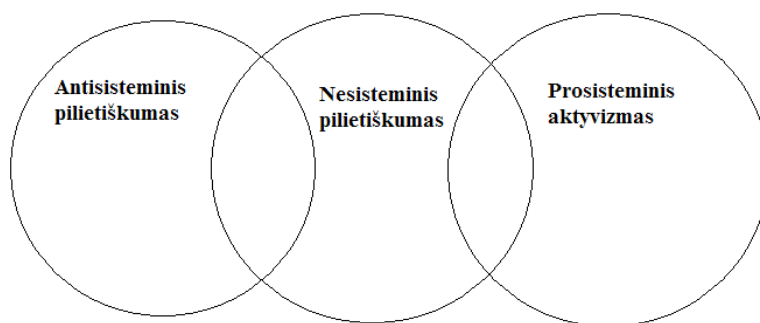
Disidentai, pagrindžio veikėjai, nors ir neretai apeliuodami į sovietinę konstituciją ir žmogaus teises, viešai ir neformaliame lygmenyje demonstravo priešišumą sovietiniam režimui, kuris nepripažino nelojalių asmenų. Todėl disidentų, pagrindininkų veikimą būtų galima vadinti antisisteminiu. Atsižvelgiant į tai, jog pastarieji veikė sovietų valstybės erdvėje, kur gindami žmogaus, tautos teises visuomet apeliuodavo į „gerus“ SSRS įstatymus, jų veikimą reiktų kategorizuoti kaip sovietų Lietuvos antisisteminių pilietiškumą. Šiame kontekste neišvengiamai iškyla intelektualai, bei, apskritai, sistemos atžvilgiu kritiškai ar alternatyviai nusiteikę ir tai savo veiksmis įvairiuose lygiuose išreiškiantys asmenys bei jų grupės. Pastarieji nebuvo lojalūs sistemai, nei tikėjo komunizmo idėja, nors toleravo vienokio ar kitokio lygio prisitaikymą, nes

³³⁶ Walicki A., *Marksizmas ir šuolis...*, p. 536-551. Taip pat žr.: Norkus Z., *Kokia demokratija...*, p. 224.

³³⁷ Stasiukaitis B., TSRS – „demokratiškiausia šalis pasaulyje, arba tos šalies konstitucija jos piliečio požiūriu // *Perspektyvos. Lietuvos pagrindžio periodinis leidinys 1978–1981 metai*, p. 783-808.

³³⁸ Kokia tai buvo dalis – sunku nustatyti, tam reiktų specialių tyrimų. Pavyzdžiui, A. Štomas 1977 m. teigė, kad tam tikra prasme visi Sovietų valstybės gyventojai buvo politiniai kaliniai, žr.: Štomas A., *Opozicija Tarybų Sąjungoje* // Štomas A., *Laisvės horizontai...*, p. 36.

patys dirbo ir veikė oficialioje erdvėje. Šios grupės dažnai naudodavosi sovietinės sistemos klaidomis, politiniu nepastovumu, nors pačios sistemos, kaip tokios, viešai nekritikuodavo³³⁹. Taigi, šių grupių nariai viešojoje erdvėje sugebėdavo spausdinti tekstus, leisti knygas, organizuoti įvairias akcijas, kurios neatitikdavo oficialios linijos ir sistemą iš esmės silpnino. Šias tris sovietų Lietuvos visuomeninių grupių rūšis ir jų galimą veikimą iliustruoja ketvirtoji schema:

Schema nr. 4. Pilietiškumo alternatyvos sovietų Lietuvoje.

Šioje schemoje pavaizduotos dvi pilietiškumo ir prosisteminio aktyvizmo alternatyvos persipina. Kartais tie patys nesisteminių grupių asmenų veiksmai galėjo išoriškai būti interpretuojami kaip naudingi (propagandos Vakarų šalių atžvilgiu) ar nekenkiantys sistemai, bet kartu pateikiantys kultūrinės, mokslo alternatyvas sovietų kontroliuojamoje visuomenėje, pavyzdžiui, organizuojant įvairius renginius, konferencijas, akcijas. Arba tie patys nesisteminiai veiksmai galėjo būti interpretuojami ir kaip tiesioginė opozicija, pasipriešinimas režimui. Pavyzdžiui, „Ramuvos“ sąjūdis, žygeiviai buvo ne tik etnografinio, kraštotyrinio pobūdžio, bet ir inspiravo autentiško lietuviškumo paieškas ir tapatybės formavimą, o šio judėjimo neformaliuose susibūrimuose buvo keliami ir politiniai klausimai, veikimo planai, kurie buvo ilgainiui pradėti realizuoti³⁴⁰. Taipogi buvo žmonių, kurie pereidavo keletą pilietinio angažuotumo, aktyvumo formų. Šiuo atveju, tokie galėtų būti laikomi jaunystėje sovietų valdžiai lojalūs, bet vėliau perėję į opozicines intelektualų grupes, o dar vėliau į atvirą sistemos kritiką ir kūrę disidentų organizacijas bei jose dalyvavę A. Štromas ir T. Venclova.

Apibendrinami pastebėsime, jog nepaisant minėtų trijų alternatyvų galimų sąsajų, visos jos išlaikė labai aiškius skirtumus. Pirmoji tiek neformaliame, tiek oficialiame lygyje įrodinėjo sovietinės sistemos Lietuvoje nelegalumą ir siekė ją civilizuotomis priemonėmis pakeisti. Antroji pozicija sistemos kaip nors keisti neketino, tačiau įvairiais veiksmais tam tikromis progomis sukūrė

³³⁹ Jeigu kritika ir buvo išsakoma, tai rafinuota, užslėpta – ezopine kalba. Dažniausiai šios grupės užsiimdavo atskirų sovietinio gyvenimo reiškinių kritika, kurią iš dalies toleravo sovietinė sistema.

³⁴⁰ Vienas tokių pavyzdžių buvo „Jaunosios Lietuvos sąjunga“, žr.: *Kraštotyrininkų byla...*, p. 46.

tokius įvykius, kurie sistemą galėjo silpninti bei viena ar kita forma galėjo jai oponuoti. Trečioji pozicija vienareišmiškai visuose veikimo lygiuose demonstravo įsitikinimą, jog sovietinis socializmas yra vienintelė visuomenei teisinga politinė, ekonominė ar ideologinė sistema bei atitinkamai siekė padaryti ją gyvybingesnę ir efektyvesnę.

3.2.1. Saugojant kultūrinį paveldą Vilniuje

Šalia oficialios politikos sovietinėje Lietuvoje egzistavo ir alternatyvi visuomeninė nuomonė³⁴¹, kuri dažnai pasireikšdavo per minėtas neformalias arba pusiau oficialias grupes. Nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos Lietuvoje (gal netgi labiau nei tarpukariu) kultūrinis paveldas buvo aktuali tema ir dėl savo materialios autentikos, ir dėl jos subjektyvizacijos ar suteikiamų verčių klausimų. Nenuostabu, kad neformalios intelektualų grupelės šiuos klausimus taip pat aktyviai svarstydavo bei ieškodavo tam tikrų sprendimų. Stiprioji šių grupelių pusė buvo ne tik tai, kad jos nariai užėmė tam tikras pozicijas oficialiame mokslo, kultūros pasaulyje, bet ir savo tarpe turėjo specialistų, kurie galėjo padėti suformuluoti tinkamus argumentus dėl vieno ar kito paveldo objekto ir daryti profesionalią įtaką priimant sprendimus.

Kultūros paveldo srityje 8-ojo dešimtmečio pabaigoje išskirtinos dvi intelektualų grupelės, kurios rinkdavosi literatūrologės, menotyrininkės Irenos Kostkevičiūtės, „Kultūros barų“ darbuotojos Gražinos ir poeto Marcelijaus Martinaičių butuose. Pirmoji grupelė buvo aprašyta ankstesniame darbo skyriuje³⁴². Antroji grupelė dažnai rinkdavosi balandžio 1-ąją, M. Martinaičio gimtadienio dieną, o taip pat naujų knygų pasirodymo, parodų atidarymo, išėivijos atstovo atvykimo progomis. Šioje aplinkoje dalyvaudavo: B. Genzelis, I. Kostkevičiūtė, I. Lukšaitė, gydytoja Stasė Mičelytė, architektai Algimantas ir Vytautas Nasvyčiai, muzikologas Vytautas Landsbergis, S. Geda, muzikantas ir muzikologas Donatas Katkus, P. Repšys, J. Aputis, J. Vaičiūnaitė, V. Zaborskaitė, L. Noreika, aktorius ir dainininkas Vytautas Kernagis, bardas Alfredas Kukaitis, A. Skučas, V. Petkus, L. Mockūnas, išėivijos literatūros kritikė Violeta Kelertienė, V. Čepaitis³⁴³. Pagrindinis abiejų grupelių dėmesys ir pokalbių ar veiklos temos būdavo susijusios su įvairiomis kultūros temomis. Tačiau neapsiribota vien tik teorinių problemų kėlimu, imtasi ir praktiniu jų sprendimu. Jau minėjome, kad I. Kostkevičiūtės grupelė susibūrė ir diskutuodavo daugiau apie V. Mykolaičio-Putino kūrybą ir iš jos kylančius klausimus³⁴⁴. Taipogi ne visi išvardinti asmenys sudarė šios grupelės branduolį, t. y. pirminę grupę, ir lankydavosi periodiškai ar buvo kitų narių besąlygiškai priimami. Pagal profesijas tai buvo labai įvairios asmenybės, taip pat

³⁴¹ Daugiau apie visuomeninės nuomonės veikimą sovietinėje Lietuvoje žr.: Klumbys V., *Visuomenės nuomonės ...*

³⁴² Žr.: 2.1.1. skyrių.

³⁴³ A. Šukio interviu su G. Martinaitiene, 2009-10-12.

³⁴⁴ Martinaitis M., *Iki Sąjūdžio ...*

kaip ir pagal savo veiklos barus. Intelektualų pirminis profesinis ar egzistencinis interesas buvo kultūra, tačiau pastarieji skyrėsi tuo, kad nebijodavo peržengti savo profesinių rėmų ir ieškoti neindoktrinuotų kultūros formų sovietų visuomenės gyvenime. Taip, pavyzdžiui, užgimė visiškai naujas Lietuvoje dainuojamosios poezijos projektas tarp M. Martinaičio, A. Kukaičio, V. Kernagio³⁴⁵. Arba L. Noreika ir M. Martinaitis pradėjo organizuoti poezijos vakarus, kuriuose buvo reiškiamos asmens kūrybinės laisvės, patriotizmo idėjos įvairiose Lietuvos vietose³⁴⁶.

Vis tik, tyrinėjant nesisteminę pilietiškumo apraiškas, labiausiai dėmesį patraukia 8-ojo dešimtmečio pabaigos ir vėlesnės pastangos sustabdyti Vilniaus miesto valdininkų bandymus pertvarkyti senamiestį sunaikinant daugiau ar mažiau vertingus kultūros paveldo objektus. Pirmasis, kuris pradėjo dėl to viešai piktintis ir siųsti atitinkamus protesto laiškus įvairioms instancijoms, įvairių miestų architektams, visuomeniškai nusiteikusiems inteligentams buvo Vytautas Žemkalnis, Vytauto Landsbergio tėvas³⁴⁷. V. Žemkalnis, užaugęs ir ilgą laiką gyvenęs laisvajame pasaulyje, matydamas sovietinės biurokratijos indiferentiškumą senamiečio, kurio dalies generalinį planą buvo pats parengęs, niokojimo atžvilgiu, buvo nusprendęs protestuoti ir atsisakyti sovietinio paso bei grįžti atgal į Australiją³⁴⁸. 1977 m. prie šios iniciatyvos prisijungė ir daugelis kitų kultūros darbuotojų, neformalių grupių intelektualų. I. Kostkevičiūtė, G. Martinaitienė ėmėsi iniciatyvos rinkti įvairių žmonių parašus siekdama išsaugoti Stiklių gatvėje Vilniuje atkastus gotikinius, Renesanso epochos rūsius, kurie būtų buvę visiškai sunaikinti, įrengiant ten automobilių garažus. Į šią kampaniją buvo įtraukti ne tik dalis minėtų grupelių dalyvių, bet ir gyvenamojo kvartalo gyventojai, kitų neformalių intelektualų grupių asmenys.

Tokia pilietinė veikla: parašų rinkimas, viešas protestas diskutuojant su atsakingais sovietiniais valdininkais, – nebuvo nelegali režimo atžvilgiu, nes sovietinė biurokratija, ideologai iki galo nebuvo apsisprendę dėl nesovietinio paveldo interpretacijos ir perėmimo³⁴⁹. Egzistavo „dviejų kultūrų“ teorija, selektyvus požiūris į praeities objektus. Bet praeities „valdančios klasės“, „buržuazijos“ palikimas nebuvo traktuojamas vienodai su proletariato kultūra³⁵⁰. Jeigu ir buvo restauruojami praeities paminklai, bažnyčios, dvarai, tai buvo pavieniai atvejai dažniausiai kaip turistinio maršruto dalis parodyti užsienio svečiams, arba kaip, Trakų pilies atveju, antivakarietiško veikimo pavyzdžiai lokaliajame kultūroje. Tokiu būdu sovietinė valdžia galėdavo labiau sustiprinti

³⁴⁵ A. Šukio interviu su G. Martinaitiene 2009-10-12; Oginskaitė R., *Nes nežinojau, kad tu nežinai: knyga apie Vytautą Kernagį*, Vilnius: Tyto alba, 2010, p. 275-286.

³⁴⁶ Noreika L., *Aktoriaus dienoraščiai*, Vilnius: Scena, 1999.

³⁴⁷ Landsbergis V., *Lūžis prie Baltijos...*, p. 34-35.

³⁴⁸ *Ten pat*; Merklys V., Ar statys garažus po Vilniaus katedra? (Vilniaus senamiesčio apsaugos problemos sovietiniais laikais), *Lietuvos istorijos metraštis*, 1998, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1999, p. 265.

³⁴⁹ Dokumentai Nr.: 63 ir 74 „LKP CK biuro nutarimas dėl kultūros paminklų apsaugos pagerinimo ir jų panaudojimo propagandos tikslams“, 1958 m. gegužės 12 d. ir „LKP CK biuro nutarimas dėl politinių klaidų vykdant architektūros paminklų apsaugą“, 1961 m. birželio 9 d. // Bagušauskas J. R., Streikus A., (sud.) *Lietuvos kultūra ...*, p. 259-263, 287-289.

³⁵⁰ Čepaitienė R., *Laikas ir akmenys: kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*, p. 149-154.

savo legalumo statusą visuomenės akyse. Net ir Lietuvoje įkurtas bei vienas iš Sovietų Sąjungos paveldosaugos pavyzdžių laikytas ICOMOS filialas Vilniuje neužtikrindavo (o tam tikrais atvejais, atrodo, ir sąmoningai nesiekta to daryti) apsaugos nuo technokratų paveldui destruktivių ūkinių sprendimų. Apie tokius biurokratų sprendimus savo dienoraštyje M. Martinaitis 1977 m. rašė: „*Pakilęs vadinamasis „gerbūvis“, tam tikrų sluoksnių materialinis sutvirtėjimas tampa griauančia jėga. Simboliška, jog pirmiausiai kėsinama į kultūrą, jos istorines vertybes, sakysime, į Vilniaus senamiestį. Materialinė galia siekia įteisinti save, kai ima veikti materialinės naudos dėsnis, jis pradeda viską užgožti, net svarbiausias kultūros vertybes. Tiek nesugriauna karai ir stichinės nelaimės, kiek sumaterialėjęs žmogus, kuriam jau negresia nei badas, nei mirtis.*“³⁵¹.

Vilniaus miesto vykdomojo komiteto sprendimas 8-ojo dešimtmečio pabaigoje statyti garažus Stiklių gatvėje be archeologinių kasinėjimų, darkant senamiesčio bendrą paveldą, ar bandymai per senamiestį išvesti automagistrales buvo tokio sovietinės biurokratijos aplaidumo, nepamatuoto pragmatizmo, o kartu ir ideologizuoto mąstymo pavyzdžiai³⁵², panašūs į bažnyčių pavertimą sandėliais, ateizmo muziejais. Tokiais atvejais valdžia leisdavo įsikišti ir visuomenei³⁵³. Įdomu, jog minėtų garažų atveju Vilniuje, kaip ir kitais panašiais kartais, suveikdavo neformalių grupelių tinklai, kurie, palaikydami vieni kitus, pasinaudodami savo įgytu socialiniu, simboliniu kapitalu, operuodami sistemai suprantamomis sovietinėmis frazėmis bei antrinių grupių ryšiais su aukščiausio rango sovietinės respublikos pareigūnais pasiekdavo savo tikslą. Apie tai liudijo G. Martinaitienė: „*Aš tada atsimenu, kad mes sugalvojome, kad reikia surinkti ir viso senamiesčio, centro žmonių parašus. Tai tada Marcelijus (Martinaitis – A. Š. past.) sėdėjo ir rašė AT raštą, kad negalima šito daryti (to rašto kopija yra). O tada aš su tokia viena restauratore vėl su tokiu raštu einame per butus. Ant tų raštų yra taukų dėmės: įėjome į vieną butą, moteriškė kepė blynus. Mes sakome: „Žiūrėkit, štai čia griaua, ar Jūs pasirašysit?“. Rašosi. Kitoje vietoje išeina saugumietis, dar kitoje vietoje mus išvijo. Bet parašų buvo surinkta daugybė. Ir tada: kaip tai sesijai įteikti, gi raštas rašytas Griškevičiui? Marcelijus skambina Mieželaičiui. <...> Ir jau kada sesija prasideda, mudu su Marcelijumi nešame tą popierių su taukuotais parašais prie filharmonijos. Išbėga Mieželaitis, mes tą raštą atiduodam ir Mieželaitis prezidiume įteikia raštą tiesiai Griškevičiui į rankas. Ir sako dalyviai, kurie ten dalyvavo: „Kaip pamėlynavo Glemža, kuris ten sėdėjo!“.* Ir

³⁵¹ Martinaitis M., *Tylintys tekstai...*, p. 91.

³⁵² J. Maniušis ir M. Kenevičius savo pranešime A. Sniečkui architektų priešinimąsi Lietuvos istorinio architektūros palikimo naikinimui laikė praeities idealizacija ir politine klaida žr.: J. Maniušio ir M. Kenevičiaus pranešimas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui apie LSSR architektų sąjungos antrojo suvažiavimo delegatų priešinimąsi Lietuvos istorinio architektūros palikimo naikinimui ir politinės kontrolės stiprinimą“, 1955 m. lapkričio 14 d. // Bažušauskas J.R., Streikus A. (sud.), *Lietuvos kultūra...*, p. 219-225.

³⁵³ Tokie intelektualų protestai vyko ir Maskvoje 1973 m., kuomet buvo išsaugota caro laikų miesto rotušė, istorijos muziejus, Stanislavskio teatras ir kt. vertingi pastatai. Panašių paminklosaugos iniciatyvų Rusijoje inteligentų tarpe buvo ir 7 dešimtmetyje, žr.: Smith H., *The Russians*, New York: Ballantine books, 1995, p. 576.

*paskui čia šitas klausimas svarstomas ir visa kita ir Griškevičius pasakė: „Viskas, kad garažų nebūtų!“ (rodos tvirtino ir CK biuras). Ir tada [iškastas duobes] užpylė.“*³⁵⁴.

Tokio pobūdžio pasipiktinimo laišakai buvo siunčiami paštu, bet jie nesulaukdavo didesnio atgarsio³⁵⁵. Todėl buvo veikama pasinaudojant pažintimis, tačiau siekiant bendro tautai, visuomenei naudingo tikslo. Pateiktoje citatoje matomas visas procesas nuo žemiausio lygmens iki aukščiausio LSSR vadovo. Tuo metu veikiant tokiomis priemonėmis buvo žinoma, kad, jei nėra gauta nurodymų iš Maskvos, P. Griškevičius gali būti perkalbėtas³⁵⁶. Tąkart mūšis su atsakingais asmenimis: Girčiu, Jonu Glemža ir kitais – buvo laimėtas pasinaudojus savais, t. y. „mūsų“, ryšiais, kuriais buvo galima pasiekti net patį aukščiausią LSSR vadovą. Be parašų rinkimo buvo taip pat pasiekta vieša akistata, diskusija su Vilniaus miesto vykdomojo komiteto nariais ir už senamiesčio saugojimą atsakingais valdininkais. Šioje diskusijoje kitą pusę atstovavo B. Genzelis, dailininkė Albina Makūnaitė, M. Martinaitis, grafikas Raimondas Miknevičius, V. Nasvytis, istorikas Vytautas Merkys, A. Stasiulevičius, dailininkas Algirdas Steponavičius, J. Tornau, dailininkė Sofija Veiverytė³⁵⁷.

Įsigilinus į išsakytus argumentus, galima matyti, kad tuo metu susidūrė siauras sovietinis, pragmatinis, vartotojiškas požiūris su kultūrą kaip moralinę vertybę pripažįstančiais intelektualais. Taip pat galima matyti, kaip profesionaliai pastarieji panaudoja sovietinį diskursą, apeliuodami į biurokratų žmogišką ir sovietizuotą tapatumą bei visuomenės nuomonę³⁵⁸. Reikia pridurti, kad 7-ame ir, 8-ame dešimtmečiuose kitas legalus būdas daryti įtaką kultūros paminklų išsaugojimo sferoje buvo sovietinė Lietuvos spauda: „Kultūros barai“, „Mokslas ir gyvenimas“, „Muziejai ir paminklai“, „Literatūra ir menas“ ir kt., kur vyko ne tik specialistų, bet ir įvairių visuomenės sluoksnių atstovų diskusijos³⁵⁹. Vis tik, nesiimant konkrečių veiksmų, tokios diskusijos likdavo tik žodžiais. Istorikas V. Merkys, kuris buvo išitraukęs ir instituciškai, ir savanoriškai į paveldosaugos problemas, teigė, jog panašiomis priemonėmis buvo stengtasi išsaugoti ir kitus objektus ar jų harmoningą architektūrinę aplinką: Rasų kapines, Senamiestį nuo dviejų magistralinių kelių³⁶⁰. G. Martinaitienė nuo 9-ojo dešimtmečio pradžios pradėjo vadovauti LSSR istorijos ir kultūros paminklų sąvado rengimo grupei prie Dailės instituto. Ši institucija, anot respondentės, veikė su UNESCO paraginimu ir Maskvos patvirtinimu, bet vėliau apsižiūrėta, kad Lietuvos paveldas turi

³⁵⁴ A. Šukio interviu su G. Martinaitiene, 2009-10-12.

³⁵⁵ Susirinkimo, įvykusio LKP Vilniaus miesto komitete 1978 m. sausio 16 d., protokolai, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1998, p. 267, 278.

³⁵⁶ A. Šukio interviu su B. Genzeliu, 2010-11-25.

³⁵⁷ Merkys V., Ar statys garažus po Vilniaus katedra? (Vilniaus senamiesčio apsaugos problemos sovietiniais laikais), *Lietuvos istorijos metraštis*, 1998, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1999, p. 265-278.

³⁵⁸ Susirinkimo, įvykusio LKP Vilniaus miesto komitete 1978 m. sausio 16 d., protokolai, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1998, p. 267-278.

³⁵⁹ Plačiau apie tai žr.: Čepaitienė R., *Laikas ir akmenys...*, p. 232-248.

³⁶⁰ Merkys V., *Atminties prošvaistės:atsiminimai*, Vilnius: Versus aureus, 2009, p. 242-245.

mažai ką bendra su „socialistine tikrove“, todėl jos veiklą imta riboti³⁶¹. Šios grupės darbuotojai kruopščiai registravo, aprašė religinius objektus, rengė konferencijas, spaudoje pasirodė pavienių straipsnių. Dėl šių pastangų institucija netapo vien formalia įstaiga, pateisinančia sovietinių biurokratų savivalę.

Apibendrinant, kodėl toks inteligentų ir kitų paprastų sovietų Lietuvos piliečių veikimas turi būti traktuojamas ne kaip sovietinio prosisteminiio aktyvizmo, bet nesisteminiio veikimo ir pilietiškumo pavyzdys, galima pateikti šiuos argumentus: 1) nors sovietų aukščiausioji valdžia ir leisdavo parodyti iniciatyvą visuomenei, ideologiškai nepriimtinas kultūros paveldas nebuvo dėmesio objektas, nebent tai tarnaudavo propagandos tikslams užsienio valstybių, išsivijojus atžvilgiu arba kaip valdžios legitimacijos priemonė, persmelkta nacionalinių sentimentų; 2) intelektualų ir aplink jų susibūrusių žmonių pastangos vėlyvuojū sovietmečiu apsaugoti kultūros objektus nebuvo vienkartinės ir pasireiškėdavo įvairiuose Lietuvos miestuose (pavyzdžiui, 1986–1987 m. Kėdainiuose, siekiant išsaugoti Radvilų ir kitų reformatų karstus miesto reformatų bažnyčioje³⁶², Klaipėdoje 9-tojo dešimtmečio pradžioje buvo keliamas senųjų kapinių apsaugos klausimas, taip pat šiuo laikotarpiu buvo sprendžiami Vilniaus arkikatedros rūsių tvarkymo ir paveldosaugos problemos); 3) autentiško paveldo saugojimas priminė sovietmečio visuomenei, jog iki sovietinės santvarkos, egzistavo kitokia Lietuvos socialinė, kultūrinė ir politinė praeitis; kultūringa aplinka Vilniuje ir visoje Lietuvoje kėlė savigarbos ir pasididžiavimo jausmus, stiprino nacionalinį identitetą (pavyzdžiui, gotikinė architektūra Rusijos visai nepasiekė)³⁶³, 4) paveldosaugos judėjime dalyvavo ne tik architektai, bet didžioji dalis kitų specialybių inteligentų ir platesni visuomenės sluoksniai. Taip pat ir tie inteligentai, kurie buvo susiję su neformalia kultūrinio paveldo apsaugos veikla, rizikavo būti pažeminti pareigose ar susilaukti kitokių priemonių dėl miesto valdžios kritikos, o jų demonstruojamas solidarumas, socialinių tinklų veikimas galėjo patraukti saugumo struktūrų dėmesį; 5) tokiaame pilietiniame veikime dar labiau formavosi nesisteminių intelektualų kolektyvinė tapatybė; jie neturėjo pakankamai drąsos ar motyvacijos pereiti į disidentinio veikimo formas, bet kartu nesusitapatindavo su lojaliais ar indoktrinuotais sovietinio elito veikėjais. Pastarasis atvejis dar yra įdomus tuo, kad čia labai ryškiai pasirodo „mūsų“ ir „jų“ priešstata; pergalė kultūrinio paveldo srityje ar „Ramuvos“ suorganizuotos etninės šventės leisdavo „mūsų“ grupių nariams labiau atskirti save nuo „jų“, kurie dėl įvairių

³⁶¹ A. Šukio interviu su G. Martinaitiene, 2009-10-12.

³⁶² A. Šukio interviu su I. Lukšaitė, 2008-04-19. Tuo metu Kėdainių reformatų bažnyčioje buvo norėta įrengti filharmonijos tualetus, padaryti kitus architektūrinis pakeitimus. Šiai mokslininkei teko keletą mėnesių skirti dokumentų paieškai apie konkrečių Kėdainiams ir Lietuvai svarbių žmonių palaikų: kaip J. Telega, Radvilos, – palaidojimo vietą. Galiausiai lemiamą pasipriešinimą parodė sveikos nuovokos ir pagarbos mirusiesiems nepraradę vietiniai darbininkai, ekskavatorininkai, kurie atsisakė vykdyti kasimo darbus. Jiems buvo grasinama atleidimu iš darbo.

³⁶³ Kulevičius S., *Lietuvos paveldosaugos idėjiniai modeliai ir jų raiška praktikoje sovietmečiu*, daktaro disertacija, Vilnius, 2010.

priežasčių buvo lojalūs režimui; 6) šiame įvykyje dalyvavusių žmonių, intelektualų sąmonėje kultūrinis paveldas nebuvo vien tik archeologinė vertybė, bet tam tikra metafora visos „mūsų“ kultūros, kurią kontroliavo sovietinė nomenklatūra ir kurios paprastai nebuvo galima viešai kritikuoti³⁶⁴; 7) šie 1977–1978 m. įvykiai tapo pagrindu tolimesnei paveldosauginei veiklai, kuri išibėgėjo devintojo dešimtmečio antroje pusėje. Dažnai intelektualai susitikdavo ir Virgilijaus Čepaičio bute³⁶⁵, kur 1986 m. „Dobužinskio namo“ gelbėjimo akcija buvo organizuota tokiu pačiu būdu, kaip ir gotikinių rūsių Stiklių gatvėje. Dar kitais metais Vilniuje susikūrė „Talkos“, Vilniaus miesto jaunimo paminklosaugos klubas, į kurį įsitraukė jaunesnės kartos inteligentai, Kaune įsikūrė „Atgaja“.

3.2.2. Lietuvos ir Indijos bičiulių draugija, „Ramuva“ ir žygeiviai

Kita pilietiškumo, visuomeninio veikimo banga legalioje erdvėje inteligentijos tarpe prasidėjo 7-ame dešimtmetyje. Tai galima sieti su opoziciniu judėjimu visoje Europoje, su Čekoslovakijos, Lenkijos įvykiais šio dešimtmečio pabaigoje ir bendrai su cenzūros sumažėjimu kultūriniame intelektualiniame pasaulyje. Svarbu pastebėti, jog tai buvo ne paprastų kaimiečių ar miesto gyventojų sugalvotas dalykas, bet vėlgi intelektualų projektas su pastangomis apsaugoti kai kurias kultūrinės, tautinio mentaliteto formas, kurios vėlyvuju sovietmečiu Lietuvoje (dar labiau ir modernioje Vakarų Europoje) rodė aiškius nykimo ženklus.

1967 m. Vilniaus universitete kaip oficialios organizacijos Kultūrinių ryšių su užsienio šalimis draugijos padalinys buvo įkurta Lietuvos–Indijos bičiulių draugija, kuri siekė domėtis Indijos kultūra, religija, filosofija. Tarp pagrindinių organizatorių buvo filosofas V. Bagdonavičius, filologas, filosofijos aspirantas Jonas Trinkūnas, literatas Antanas Gudelis, dailėtyrininkas A. Andriuškevičius, anglistas Antanas Danielius³⁶⁶. Iš pradžių ši veikla reiškesi filologų tarpe, buvo domimasi sanskritu, jo ryšiu su lietuvių kalba. Čia paskaitas skaitydavo profesoriai Mažiulis, Zigmas Zinkevičius, Ričardas Mironas³⁶⁷. Įtaką padarė ir atvažiavusios Marijos Gimbutienės paskaitos VVU 1968 m. apie senosios Europos kultūrą, jos santykį su krikščionybe³⁶⁸. Ilgainiui

³⁶⁴ Kulevičius S., Per praeities palikimą į ateitį: visuomeninio paveldosaugos judėjimo virsmai sąjūdžio išvakarėse, *Sąjūdžio ištakų beiškant...*, p. 188.

³⁶⁵ Pas V. Čepaitį rinkosi daugiaž tie patys asmenys: B. Kuzmickas, R. Ozolas, M. Martinaitis, G. Lukšas, B. Genzelis. Jis taip pat palaikė plačius ryšius ir su kitais inteligentais – apie tai žr.: Čepaitis V., *Su Sąjūdžiu už Lietuvą: nuo 1988-06-03 iki 1990-03-11*, Vilnius: Tvermė, 2007, p. 14-18.

³⁶⁶ Matulevičienė S., Iš Rasos šventės istorijos, *Liaudies kultūra*, 2007, nr. 3, p. 64-69.

³⁶⁷ A. Šukio pokalbis su V. Bagdonavičiumi, 2008-12-06.

³⁶⁸ Sakralumo paieškos: su A. Andriuškevičiumi kalbasi S. Matulevičienė, *Liaudies kultūra*, 2008, nr. 5, p. 57.

buvo nuspręsta labiau domėtis baltiškąja kultūra, o interesus indiškiosios kultūros atžvilgiu nuslopo³⁶⁹.

Verta paminėti, kad draugijos nariai užsiėmė ne tik akademinė veikla, rašė apie tai straipsnius spaudoje, bet ir pradėjo organizuoti masinius renginius Lietuvoje: nuo 1967 m. – Rasos šventes, 1968 m. – Vydūno minėjimą, kuris buvo taip pat susijęs su Indijos kultūros tyrinėjimais, 1969 m. iškeltas ir Gandis bei jo veikimo panašumai lyginant su Vydūnu. Galbūt dėl to Indijos bičiulių draugija daugiausiai ir pasitarnavo, sukurdamą oficialų precedentą įkurti dar vieną draugiją, kuri domėtųsi lietuvių etnine kultūra, organizuotų kraštotyrinį darbą, etnografines ekspedicijas. Todėl 1969 m. buvo įkurta oficiali Vilniaus miesto kraštotyrininkų „Ramuvos“ draugija. Šioje įkūrimo istorijoje vėl suveikė neformalių pažinčių ryšiai. A. Andriuškevičiui dirbant Kultūros paminklų apsaugos taryboje, pastarasis turėjo darbinis reikalus tvarkyti su Kultūros ministro pavaduotoju V. Jekelaičiu, kuris ir davė leidimą tokiam kraštotyrimui klubui atsirasti bei vėliau vizuodavo jų renginius, leidinį „Ramuva“³⁷⁰.

„Ramuvos“ tikslas – atgaivinti autentišką etnokultūrą, formuoti alternatyvą sovietiniam gyvenimui³⁷¹. Šiame judėjime galima buvo išvelgti antikrikščioniškumą ar antivakarietiškumą³⁷², tačiau, remiantis pagrindiniu vadovu J. Trinkūnu, „Ramuvos“, kuri dėjo pastangas atgaivinti ne tik etnokultūrą, bet ilgaainiui ir pagonišką pasaulėjautą, religiją, tikslas buvo labiau alternatyvus – sukurti tokią neopagonišką erdvę šalia krikščioniško, vakarietiško ar sovietinio pasaulio³⁷³. Tai irgi atitiktų gyvenimo „šalia“ sistemos laikyseną, pasirenkant visiškai naują (nors įsivaizduojant, kad tai sena pagoniška) vertybių sistemą. 1971 m. Vilniaus miesto „Ramuva“ buvo oficialiai uždaryta. Iki tol legaliai išleisti trys draugijos biuleteniai, suorganizuoti masiškesni ne vienų Vėlinių, Rasų ir kitų lietuviškų švenčių paminėjimai, surengtos konferencijos, seminarai, paskaitos, koncertai visoje Lietuvoje. Šio judėjimo susitikimuose dalyvaudavo ir pasisakydavo M. Martinaitis, S. Geda, R. Mironas, aktorius Tomas Vaisieta, žolininkė Eugenija Šimkūnaitė ir kiti³⁷⁴.

Skirtinguose miestuose, miesteliuose ir organizacijose veikė ramuviečių ar jiems prijaučiančių grupės. Tiek būsimus ramuviečius, tiek žygeivius nuo 7-ojo dešimtmečio pradžios į kompleksinius tyrimus įvairiuose Lietuvos vietose įtraukė populiarius etnografus N. Vėlius, vėliau –

³⁶⁹ A. Šukio pokalbis su V. Bagdonavičiumi, 2008-12-06; Laikas kaip vandenynas: pokalbis su Jonu Trinkūnu, *Liaudies kultūra*, 2009, nr. 1, p. 56.

³⁷⁰ Sakralumo paieškos: su A. Andriuškevičiumi kalbasi S. Matulevičienė, *Liaudies kultūra*, 2008, nr. 5, p. 56.

³⁷¹ A. Šukio interviu su V. Bagdonavičiumi, 2008-12-08. Tie patys teiginiai užfiksuoti ir KGB dokumentuose, kur cituojamas Kauno mokytojas Audėnas, tvirtinantis, kad „Romuvos“ judėjimas remiasi Vydūno, Gandžio idėjomis ir siekia sukurti idėjinę atsvarą sovietinei ideologijai. Žr.: Vaigauskas G. K., *Lietuvių nacionalistų ...*, p. 79.

³⁷² Sakralumo paieškos: su A. Andriuškevičiumi kalbasi S. Matulevičienė, *Liaudies kultūra*, 2008, nr. 5, p. 56-61.

³⁷³ Laikas kaip vandenynas: pokalbis su Jonu Trinkūnu, *Liaudies kultūra*, 2009, nr. 1, p. 62-64; Trinkūnas J., *Nuo Ramuvos iki Romuvos*, žr.: <http://gyvenimas.delfi.lt/stories/jtrinkunas--nuo-ramuvos-iki-romuvos.d?id=33802309> [žiūrėta 2011-10-07].

³⁷⁴ Rasos Kernavėje: pokalbiai su J. Trinkūnu, V. Bagdonavičiumi, A. Gudeliu, R. Matuliu, V. Daujotyte, *Liaudies kultūra*, 2007, nr. 6, p. 74-77.

kiti VVU mokslininkai³⁷⁵. 1970 m. įkuriama VVU kraštotyrininkų ramuva. Tai, kad ramuviečių renginiai pritraukdavo šimtus susidomėjusių jaunų žmonių ir galiausiai saugumo dėmesi, rodė, jog buvo ganėtinai stipriai peržengta oficiali leistinum riba ir tai davė pagrindo manyti, jog legalioje erdvėje formavosi organizacija, nepavaldi valžios kontrolės priemonėms. Tokiu būdu buvo galima išvelgti ir „politinį“ aspektą.³⁷⁶ Bet šiuo atveju politiškumas veikiau atitinka pilietiškumą ta prasme, kaip jis yra pateikiamas šiame darbe: neformali iniciatyva, kuri suburia grupelę žmonių ir kurios viešo veikimo eigoje dar labiau kristalizuojasi organizaciniai, ideologiniai aspektai, alternatyvūs ar opoziciniai oficialiajai kultūrinei politikai sovietų Lietuvoje ir kurios tikslas – išsaugoti autentišką etnokultūrą sovietizuotoje, mechaniškai modernizuotoje visuomenėje (nors vėliau ji ir įgauna ritualizuotų formų). Tai, kad šalia neopagonybės puoselėtojų „Ramuvos“ judėjime rasdavo savo vietą ir bendrą kalbą katalikiškų vertybių žmonės³⁷⁷, dar labiau pagrindžia judėjimo bendrą siekį, bendrą gėrį. Tokie patys neopagony, katalikai pagal savo pasaulėžiūrą arba tiesiog patriotai būrėsi ir po žygeivių vėliava³⁷⁸.

Legalumo/nelegalumo ribą lygiai taip pat ignoruodavo ir žygeiviai, kurie atsiribojo nuo sportinio turizmo, siekė pažinti Lietuvos kraštą, formuoti tautinę-kultūrinę tapatybę: „*Lietuvoje žygeivių tikslas buvo kitoks – atrasti, pažinti, išsaugoti iš gyvenimo besitraukiančią lietuvišką kultūrinę atmintį. Mokytis iš bendravimo su žmonėmis.*“³⁷⁹. Šio sąjūdžio pradžia yra sietina su „Punios sutartimi“, pasirašyta 1966 m. liepos 3 d., kurioje labai aiškiai keliami moraliniai, tautiniai, kultūriniai imperatyvai³⁸⁰. Taip pat žygeiviai rūpinosi paveldosauga: „*Žygių metu dažnai buvo rengiamos etnografinės vakaronės, paminklosauginės talkos, fiksuojami gamtos ir kultūros paminklų apsaugos pažeidimo faktai. Daugeliui žygių buvo „išleistos“ specialios knygutės su svarbiausių lankytinų vietų aprašymais, dainų tekstais.*“³⁸¹. Šalia žygiavimo buvo daug dainuojama: vienas pagrindinių judėjimų vadovų Rimantas Matulis su Birute Burauskaite 1971 m. Vilniaus universitete buvo įkūręs Liaudies dainų klubą. Dainavimas taip pat leisdavo atsiriboti nuo sovietizuoto gyvenimo ir susikurti savo alternatyvią, gyvenimo „šalia“ sistemos aplinką. Apskritai,

³⁷⁵ Daugiau apie tai galima rasti žr.: Seliukaitė I., Vitkuvienė P. (sud.), *Norbertas Vėlius*, Vilnius: Mintis, 1999; Mačiekus V., Vilniaus universiteto kraštotyrininkų ramuvos kompleksinės ekspedicijos: folkloro rinkimo ir tautiškumo ugdymo patirtys, *Tautosakos darbai*, 2009, nr. 37, p. 198-212. Manytina, jog „Ramuvos“ judėjimo atsiradimą Vilniaus mieste galima bendrai sieti tiek su N. Vėliaus organizuotomis ekspedicijomis, tiek Lietuvos-Indijos bičiulių draugija. Tačiau oficialią pradžią „Ramuvai“, kaip nurodo jos įkūrėjai V. Bagdonavičius, J. Trinkūnas, A. Andriuškevičius, sąlygojo Lietuvos-Indijos bičiulių draugija ir jos veikla, žr.: *Sakralumo paieškos...*, p. 58; *Laikas kaip vandenynas ...*, p. 56; *Rasos Kernavėje...*, p. 72, 73; A. Šukio pokalbis su V. Bagdonavičiumi, 2008-12-06.

³⁷⁶ Šliogeris A., Sąmonės laisvėjimo ištakų beeiskant, *Akiračiai*, 1993, nr. 2, p. 9.

³⁷⁷ Paulius Subačius kalbina Algirdą Patacką. Apie „Ramuvą“, tėvyniškumą ir neperžengiamas ribas, *Naujasis Židinys*, 1994, nr. 1, p. 43-50. Nors katalikiškasis sparnas nuo dalyvavimo oficialioje kultūroje, Patacko liudijimu, su tam tikromis išimtimis susilaikydavo. Žr.: *ten pat*, p. 46.

³⁷⁸ Be pramintų takų su prakitais druska: pokalbis su sovietmečio disidentu, žygeiviu Tadu Šidiškiu, *Šiaurės Atėnai*, 2000-04-01, nr. 13 (503), p. 10.

³⁷⁹ *Kraštotyrininkų byla...*, p. 49.

³⁸⁰ Punios sutartis, *Atbalsis*, 1994 m. rugsėjis, p. 5.

³⁸¹ Almonaitis V., Vilniaus universiteto istorijos fakulteto žygeivių bendrijos „Aitvaras“ istorijos bruožai, *Atbalsis*, 1996.

tyrinėjant žygeivių veiklą, galima matyti, kad 7-ajame dešimtmetyje ir 8-ojo pradžioje jų veikimas buvo glaudžiai persipynęs ir su ramuviečiais, kadangi tie patys žmonės organizavo ir šventė etnografinės šventes, dalyvaudavo ir kraštotyrinėse ekspedicijose. Dėl to ir KGB vienu metu, 1971 m., persekiojo ir uždraudė tiek Vilniaus miesto „Ramuvą“, tiek miesto žygeivių klubą. Ir panašiai, gal kiek mažiau nei ramuviečių atveju, žygeivių judėjime dalyvavo tie patys jaunieji intelektualai: J. Šalkauskis, M. Laurinkus, fizikė Birutė Burauskaitė, A. Patackas, vertėjas Antanas Gailius ir kiti.

Žygeivių judėjimas, išsikėlęs sau tikslą „Nė vieno žygio be konkretaus tikslo“, sugebėjo ne tik kalbomis, bet ir darbais paliudyti savo vertybes. Tai dar labiau paryškina šio judėjimo nesisteminio pilietiškumo pobūdį sovietų Lietuvoje. 1967 m. suorganizavo Vytauto Didžiojo pagerbimą Perlojoje. Tai buvo pirmas, bet nepaskutinis žygis, siekiant pagerbti Nepriklausomybės kovų savanorius³⁸². T. Šidiškis, vienas pagrindinių žygeivių organizatorių, liudija, jog lankydami lietuvių bendruomenes Baltarusijos teritorijoje užsakinėdavo jiems spaudą, organizuodavo vakarones, tarpininkaudavo, kad tenykščiai lietuvių vaikai būtų priimti mokytis Lietuvos mokykloje³⁸³. Taip pat, akademiko T. Ivanausko prašymu, buvo sudarytas lietuviškų „salų“ žemėlapis, kuris vėliau buvo šio mokslininko įteiktas A. Sniečkui dėl prašymo įsteigti lietuviškas mokyklas Baltarusijoje. Žygeiviai palaikė ryšius ir su kitais nepriklausomos Lietuvos intelektualais: J. Keliuočiu, Antanu Poška, V. Žemkalniu. Vilniaus miesto žygeivių sekcijoje paskaitas skaitydavo archeologė Rimutė Rimantienė, Č. Kudaba, E. Šimkūnaitė, Vytautas Urbonavičius, Kazys Ėringis, architektas Napoleonas Kitkauskas, Klemensas Čerbulėnas. 1969 m. buvo suorganizuota akcija, siekiant išsaugoti Stepono Dariaus giminės sodybą, įtraukiant ją į saugomų paminklų sąrašus, supiltas paminklas, įamžintas lakūnų skrydis. Tais pačiais metais buvo atnaujintas Lietuvos nepriklausomybės paminklas Vištytyje, 1970 m. surastas paminklas nepriklausomos Lietuvos savanoriams Červonkoje, Latvijoje. 1975–1976 m. buvo surengti žygių ciklai Simono Daukanto, Liudviko Rėzos, Jurgio Bielinio gyvenimo, kūrybos keliais. 9-ajame dešimtmety žygiais buvo pažymėti 600 LDK kunigaikščio Kęstučio mirties metinės, 600 m. krikščionybės jubiliejus, T. Ivanausko gyvenimas. Žygeiviams be Vilniaus miesto ir Vilniaus universiteto klubo priklausė šios formalios organizacijos: Kauno Politechnikos institute – „Ažuolas“, Lietuvos Žemės ūkio akademijoje – „Pilėnai“, 1983 m. VVU Istorijos fakultete Vytenio Almonaičio iniciatyva įsikūrė „Aitvaras“, po keleto metų ir jaunųjų žygeivių būrelis „Giliukas“ Kauno 27-oje vidurinėje mokykloje. VVU pulsuojančiai veikė ir Gamtos fakulteto sekcija „Gabija“. Taip pat atskiros žygeivių kuopelės veikė kituose Lietuvos miestuose: Panevėžyje, Jurbarko, Marijampolėje.

³⁸² Čeponis K., Lietuvos žygeivių judėjimo ištakos ir istorija, *Atbalsis*, 1994, rugsėjis, p. 4.

³⁸³ Šie ir kiti žygeivių veiklos faktai pateikiami remiantis vieno pagrindinio organizatoriaus T. Šidiškio liudijimais, žr.: Šidiškis T., Keturiasdešimt metų su žygeiviais, *Liaudies kultūra*, 2008, nr. 3, p. 58-62; Taip pat Čeponis K., Lietuvos žygeivių judėjimo ištakos ir istorija, *Atbalsis*, 1994, rugsėjis, 4-5.

Taigi, nors žygeivių judėjimo tikrai nebūtų galima vadinti intelektualų judėjimu, tačiau jų dalyvavimas ir palaikymas buvo ryškus. Taip pat šiame judėjime lyderiai buvo jei ne intelektualai, tai išsilavinimą įgiję asmenys, kurie sugebėdavo į žygius ir įvairius renginius naudojant pačias paprasčiausias komunikavimo priemones pritraukti nuo kelias dešimt iki kelių tūkstančių žmonių. Nors 1971–1973 m. žygeivių, kaip ir „Ramuvos“, judėjimas ir kai kurie jos lyderiai patyrė suvaržymus, tardymus, draudimus, tačiau jų veikimas išsilaiškė iki pat nepriklausomybės atgavimo. Tokį šios organizacijos gyvybingumą taip pat būtų galima paaiškinti vidinių ir išorinių grupių ryšių dinamika. Lygybė, vyraujantis pasitikėjimas pirminėse grupėse, angažavimasi konkrečioms tikslams, drąsa veikti ne tik atsiribojant nuo oficialios valdžios politikos, bet ir viešai, Lietuvos žmonėms demonstruojant savo vertybes tiek važiuojant traukiniais, tiek rengiant įvairius minėjimus ar vakarones, – visa tai buvo žygeivių, o kartu ir ramuviečių veikimo sėkmės ir nepalaužiamumo pagrindas: „*Saugumas tarpė įvairiomis formomis. Patyrėme tardymo, šantažo, grasinimų. Pavyzdžiui, mane gąsdino pasodinsią ketveriems metams. Keleriems metams buvo užrišę burną. Kai vienus užspausdavo, veikla plėtojosi per dar neįkliuvusius draugus. Renginys suorganizuotas ir vyksta, bet pats kaip vadovas ten nedalyvauji, todėl tiesiogiai nebegali prie tavęs prikibti. Rengi literatūrą, žemėlapius, sudarai scenarijų; visa tai realizuoja kiti.*“³⁸⁴. Šiandieninės vartotojiškos, karjeristinės santykių kultūros aplinkybėse toks veikimas būtų neįmanomas: atsirastų ydinga konkurencija tarp lyderių, nepasitikėjimas vieni kitais. Tuo tarpu gilūs alternatyvios ar opozicinės pasaulėžiūros įsitikinimai, atšiaurios sovietmečio sąlygos grūdino tiek etnokultūrinio, kraštotyriinio sąjūžio lyderius, tiek paprastus dalyvius peržengti savo „ego“ vardan bendro tikslo ir pasinaudojant socialinio kapitalo funkcionavimo ypatumais perleisti oficialų vadovavimą legaliems asmenims, kurie patys vieni galbūt to padaryti ir nenorėtų ar nesugebėtų. Tokiu būdu buvo galima ne tik suorganizuoti puikų eilinių renginių, ekspediciją KGB nepageidaujamiems organizacijos nariams, bet ir neutralizuoti į bendražygių ratą infiltruotus saugumo agentus³⁸⁵.

³⁸⁴ *Be pramintų takų...*, p. 3.

³⁸⁵ Apie tokius veiksmus N. Vėliaus organizuotose ekspedicijose liudija K. J. Ambrasas SJ, kuris Dubingiuose „iššifravęs“ vieną agentą, sudarė palankesnes sąlygas toliau tęsti pradėtus tyrinėjimus. Žr.: kun. Kazimieras J. Ambrasas, Pats degė ir kitus uždegė // Seliukaitė I., Vitkuvienė P. (sud.), *Norbertas Vėlius...*, p. 148-149.

IV. FILOSOFŲ DARBAI NEIDEOLOGIZUOTOS FILOSOFIJOS SRITYJE

Šioje darbo dalyje bus tyrinėjama intelektualų grupelių dalyvių – filosofų – darbai oficialioje kultūros erdvėje. Jeigu ankstesniuose skyriuose buvo analizuojami socialiniai tinklai, alternatyvios kolektyvinės tapatybės formavimasis, nesisteminio sovietinio pilietiškumo apraiškos, tai šioje tyrimo dalyje bus stengiamasi reflektuoti dalies intelektualų dalyvių, t. y. profesionalių filosofų, kurie subrendo savo profesiniame kelyje studijuodami ir tyrinėdami filosofiją VVU ar kitose sovietmečio aukštosiose mokyklose, darbus. Šioje tyrimo dalyje remiamasi prielaida, kad šie filosofai, kurie aktyviai įsitraukė į paralelinius socialinius tinklus ir profesinėje terpėje užsiėmė neideologizuotų knygų, straipsnių leidyba, kartu turėjo ir patys savo tekstuose atsiriboti nuo oficialios ideologijos – marksizmo ir leninizmo schemų. Būdami visuomeniškai aktyvūs nesisteminėje, neformalioje terpėje, jie taip pat turėjo siekti kurti alternatyvą oficialiajam diskursui ir atvirksčiai. O tai sovietmečiu galėjo būti arba Lietuvos ir pasaulio filosofijos istorija, arba tuometinė XX a. Vakarų filosofija.

Priminsime, jog ne tik instituciniu lygmeniu, bet ir dėl pačios filosofijos bei žmogaus prigimties specifinio pobūdžio buvo galima tikėtis palankesnių sąlygų nei kituose humanitariniuose moksluose filosofijai atsirasti ir vystytis. Tai sąlygojo tai, jog pati filosofija nepaklūsta jokiai išankstinei metodologijai ir prasideda nuo tam tikrų egzistencinių patirčių arba sąmonės nuostatų: nuostabos, abejonės, kančios, ironijos, absurdo. Dėl šių sąmonės nuostatų, dvasinių judesių, orientuotų į transteorinį lygmenį, filosofija gali prasidėti plynoje vietoje ir netapti nei individo, nei kolektyvo pasaulėžiūros, juo labiau ideologijos dalimi, o tiesiog *būti*. Pats filosofinio klausimo kėlimas: kas yra būtis?, kodėl kažkas yra, negu greičiau niekas?, kokios yra patirties galimybės sąlygos? kodėl egzistuoja kančia, absurdas? ir pan. – skatina atsisakyti bet kokių išankstinių sąlygų, prietarų, schemų ir pradėti apmąstyti save, tikrovę, pasaulį iš naujo. Gal todėl filosofijos istorijoje turime tiek daug skirtingų filosofinio mąstymo išeities taškų, atsiradusių racionaliai nenuspėjamomis aplinkybėmis: tai gali būti metafiziniai arba materialūs daiktai, tai gali būti jau anksčiau minėtos savimonės būsenos, paveikusios XVII–XX a. filosofijos kryptis, o taip pat ir socialiniai-mechaniniai dėsniai, kuriuos tarėsi atradę marksizmo teorijos kūrėjai. Tačiau tokių egzistencinių, savimonės patirčių negalėjo užgožti jokia totalitarinė sistema, o kai kuriais atvejais dar net gi labiau paskatinti ieškoti tiesos. Jau I. Kantas yra pastebėjęs, kad metafizika, egzistuoja jei ne kaip sistema, tai bent kaip natūralus žmogaus polinkis³⁸⁶. Ir vien todėl poreikis filosofuoti tiek profesionaliame, tiek kasdieniniame lygmenyje kyla ne dėl išorinių interesų, bet grynai dėl

³⁸⁶ Sodeika T., Sverdiolas A., Gyvenimas kolboje ir tuoj po to, *Metmenys: kūryba ir analizė*, 1991, nr. 60, p. 33.

žmogaus vidinio „dėsni“, kuris nėra pagrįstas jokia ideologine nuostata. Todėl sovietmečiu Lietuvoje taip pat tereikėjo laukti tam tikrų palankesnių sąlygų, neapribotų vidinių ar išorinių cenzorių, kurios leido tokiam natūraliam filosofiniam „interesui“ prasiveržti ir įgauti tam tikras formas.

Šiame tyrime buvo pasirinkti keletas filosofijos srityje dirbusių ir dabar besidarbuojančių autorių tekstai, rašyti sovietmečiu. Jau aprašydami nesisteminę veiklą, vystytą pasitelkiant neformalias grupeles, matėme, kad filosofams tikrai netrūko išmonės ir socialinių ryšių, kad galėtų pasiekti tikslų, kurie neatitiko oficialiosios linijos. Dabar galima patikrinti, ar ir jų pačių įprastinėje mokslinėje veikloje jiems pavykdavo išvengti ideologinio cenzorių diktato, ar vis dėlto tekdavo daryti tam tikrus kompromisus. Ir jeigu tekdavo, tai kiek tokie kompromisai atliko daugiau vadinamą „perkūnsargio“ funkciją, o kiek tai galbūt buvo ir autoriaus įsitikinimų dalis. Tam, kad būtų galima realizuoti šį uždavinį, bus tyrinėjami skirtingų kartų filosofų darbai, jų pasirinktos metodologijos ir teksto turinio atžvilgiu. Iš vyresniosios kartos: B. Genzelis, V. Bagdonavičius, B. Kuzmickas, – ir jaunesniosios: T. Sodeika ir A. Šliogeris. Pirmųjų pasirinkimas šiame darbe neturėtų kelti abejonės dėl ganėtinai plačios visuomeninės veiklos (tiek neformaliame, tiek oficialiame lygmenyje), tiek savo profesijos, tiek bendrai kultūros sovietinėje Lietuvos erdvėje. Apie tai buvo rašėme ankstesniuose šio darbo skyriuose. Profesinėje erdvėje pastarieji nesukūrė savo autentiškos filosofijos paradigmos, tačiau jų interesų objektas ir nuveiktų darbų mastas leidžia juos vertinti kaip labai naudingus puoselėjant alternatyvią kultūrą, filosofinį mąstymą sovietų Lietuvoje. T. Sodeika, savo ruožtu, taip pat dalyvavo oficialiose ir neformaliuose intelektualų būreliuose: kun. A. M. Dobrovolskio, Kauno katalikų intelektualų aplinkoje. Jis taip pat veikė filosofų studentų būrelyje, filosofų specialistų grupėje prie Filosofijos katedros VVU, filosofų draugijoje. Sąjūdžio metais T. Sodeika buvo įsijungęs į platesnę visuomeninę veiklą. Šiame tyrime yra taip pat svarbu, jog jis pasirinko alternatyvią filosofijos paradigmą, t.y. fenomenologiją, kuri padėjo jam atverti kelią į savarankišką filosofinį mąstymą. Transteorinis atvirumas ir autentiškos paradigmos paieška ir sukūrimas būdingas ir A. Šliogeriui. Tiesa, pastarasis buvo produktyvesnis ir sovietmečiu, ir vėlesniu laikotarpiu bei labiau visuomeniškai aktyvesnis pasirinktose organizacijose: „Ramuvos“, Vilniaus Sąjūdžio taryboje, – dalyvavo filosofų draugijoje. Pastebėtina, kad nors siaurą ir tikrą šia žodžio prasme filosofu galima laikyti tik tą mąstytoją, kuris sukuria savo autentišką mąstymo paradigmą (į juos pretenduotų pasirinkti jaunosios kartos atstovai), bet šiame tyrime filosofo vardas priskiriamas ir filosofijos istorijos tyrinėtojams.

4.1. Metodologinės prielaidos tyriant filosofijos istorijos diskursą

Norint giliau suprasti, su kokiais intelektualiais suvaržymais galėjo susidurti filosofai, priversti dirbti marksizmo-leninizmo paradigmos rėmuose, ir tuo pačiu metu ieškoti būdų išreikšti autentišką savo ar Vakarų autorių mąstymo paradigmą, verta susipažinti su visais galimais istorinio, filosofinio diskurso kūrimo būdais. Šiam tyrimui pasirinkta istoriko H. White'o istoriografinio diskurso konstravimo analizė, nes ypač vyresnės kartos analizuojamų lietuvių autorių tekstai pasižymėjo istoriškumu. Daugeliu atvejų marksizmo-leninizmo paradigmos prižiūrėtojai oficialiuose filosofų tekstuose ieškodavo ne tik citatų ar nuorodų į oficialiąją filosofiją, bet ir tam tikrų metodologinių veiksnių, kurie tyrimo duomenis paversdavo oficialiosios ideologijos dalimi. Šiuos ir kitus galimus metodologinius veiksmus H. White'as labai paprastai ir įtikinamai eksponuoja savo knygoje³⁸⁷.

H. White'as pateikia keturis galimus istorinio aiškinimo būdus: formistinį, organicistinį, mechanicistinį ir kontekstualistinį. Pirmuoju būdu stengiamasi aprašyti atskiro objekto/ų savybes, remiantis daugiau imanentine pasirinkto esinio analize. Tokiu būdu yra tipologizuojami atskirų savybių lygmenys, priskirtini arba individams, kolektyvams, konkrečioms esiniams arba įvairaus abstraktumo idėjoms³⁸⁸. Ši empirinės arba teorinės aplinkos objektų analizė turi skaidomąjį pobūdį ir tuo iš esmės skiriasi nuo kitų aiškinimo paradigmių. Organicistinio principo keliu einant atliekami, atvirkščiai, atskirų elementų derinimo, tarpusavio sąryšio paieškos veiksmai. Integravimo funkcija atliekama siekiant tam tikro tikslo³⁸⁹. Skirtingai nuo mechanicistinio aiškinimo, čia nepripažįstami gamtamoksliai būdingi priežastingumo dėsniai, o integracija atliekama, remiantis pasirinktomis idėjomis arba principais. Abstrakti operacija, kuri atliekama, norint sujungti įvairius įvykius ar reiškinius į vieną visumą, panašėja į redukcinių veiksmų, t. y. supaprastina nagrinėjamus objektus tam, kad būtų galima atrasti tam tikrus nekintamus dėsnius už istorinio lauko ribų. Jeigu kituose aiškinimo būduose yra toks integracijos veiksmas atliekamas, siekiant kiek galima labiau paaiškinti ar suprasti nagrinėjamus reiškinius jų pačių ar visumos kontekste, tai mechanicistiniame aiškinime būdinga primesti iš anksto pasirinktas schemas (pvz., marksizmo-leninizmo atveju bazės ir anstato schema).

Kontekstualizmo paradigmai būdinga matyti atskirus įvykius, istorijos veikėjus arba pačias teorijas tam tikrame kontekste³⁹⁰. Skirtingai negu kituose galimuose aiškinimuose, šio tipo tyrinėtojai nubrėžia gijas tarp analizuojamo tyrimo objekto ir visų kitų galimai susijusių elementų istoriniame, sociokultūriniame arba teoriniame lauke. Skirtingai nei mechanicizmo ar organicizmo

³⁸⁷ White H., *Metaistorija...*

³⁸⁸ *Ten pat*, p. 17.

³⁸⁹ *Ten pat*, p. 20.

³⁹⁰ *Ten pat*, p. 22.

atvejų, čia neieškoma amžinų dėsnių ar vienijančio tikslo, bet pateikiamos tam tikro laikotarpio procesų aiškinamosios kombinacijos, kad nustatytų bendrus apibrėžtose istorinių atsitikimų srityse esančių esinių bruožus³⁹¹. Tokia operacija vadinama istorine rekonstrukcija ir skyla į du porūšius, kuomet objektas yra susiejamas arba su teoriniais elementais, t. y. su kitomis teorijomis nagrinėjamo ar ankstesnio, vėlesnio laikmečio probleminėmis situacijomis, arba su neteoriniais, kai tyrimų objektas analizuojamas įvairių ekonominių, politinių, socialinių aplinkybių horizonte³⁹². Atitinkamai galima kalbėti apie vidinę ir išorinę filosofijos istoriją. Pastaroji grynąja forma būdinga kultūros istorijai³⁹³.

Remiantis pateiktu H. White'o istoriografinio aiškinimo paradigimų charakteristika galima duomenis apibendrinti šioje lentelėje:

<i>Aiškinimo paradigmos</i>	<i>Aiškinimo tipas</i>	<i>Aiškinimo tikslas</i>	<i>Metodologinis veiksmas</i>	<i>Dalies ir visumos santykis</i>	<i>Teorijos ir empirijos santykis</i>
1. Organicistinis	teleo- loginis	idėja/ principas	integravimas, abstrahavimas, redukavimas	visuma aukščiau dalies	teorija aukščiau empirijos
2. Mechanicistinis	deter- ministinis	dėsnis	abstrahavimas, redukavimas, integravimas	visuma aukščiau dalies	dėsniai aukščiau empirijos
3. Kontekstualistinis	„funkcio- nalistinis”	interpretacinė kombinacija / koligacija	integravimas ir analizė, rekonstrukcija	Svarbūs visi trys elementai	lygiavertis
4. Formistinis	analitinis	objekto unikalumas	analizė, rekonstrukcija	dalys aukščiau visumos	lygiavertis

Lentelėje keturios paradigmos tipologizuojamos pagal aiškinimo tikslą, metodologinį veiksma, dalies ir visumos bei teorijos ir empirijos santykį. Kaip jau buvo minėta, jog organicistinio ir mechanicistinio argumentavimo tikslai yra atitinkamai idėja ir dėsnis. Tuo tarpu reikia išskirti ir kitų dviejų aiškinimo būdų tikslus, kurie būtų kontekstualizmo atveju dalinė interpretacija arba kombinacija, kurioje idėja arba taisyklės naudojamos tik tam, kad būtų fiksuojami tam tikri tikslingumai, nepostuluojant jų kaip visagalių dėsnių ar principų³⁹⁴. Taip pat kontekstualizmo atveju atliekami dvejetainiai veiksmai: tiek analitiniai, tiek integruojamieji, – kurių pagalba rekonstruojamas pasirinktas elementas istoriniame laike. O formistiniame aiškinyje, tyrinėtojas, analizuodamas atskirus objektus, nesiekia tarp jų išvesti kokius nors ryšius, bet tiesiog

³⁹¹ Ten pat, p. 23.

³⁹² Kabelka G., *Lietuvos filosofijos...*, p. 32.

³⁹³ Ten pat.

³⁹⁴ White H., *Metaistorija...*, p. 23.

jais „gėrisi”, galima sakyti juos kontempliuoja. Jeigu ir yra atliekami komparatyvistiniai veiksmai tarp dviejų skirtingų objektų, tai jie yra paralelinio, bet ne kauzalinio pobūdžio.

Kauzalinis lyginimas būdingas kontekstualistiniui aiškinimui, kuomet ankstesnėmis teorijomis bandoma pagrįsti paaiškinti jaunesnės teorijos naujumą³⁹⁵. Skirtingai nei formizmo atveju, „kontekstualistas” nori pamatyti jungtis tarp jo matomų elementų ir rekonstruoti jų reikšmes remiantis išryškintais santykiais arba funkcijomis. Dėl to jam rūpi ne atskira dalis, ne visuma, kaip kituose trijuose aiškinimuose, bet jie abu, o dar svarbiau jam rūpi pats visumos ir dalies arba atskirų dalių santykis. Tuo tarpu du pirmieji aiškinimai savo objektus yra linke supaprastinti. Mechanicistas – dar labiau nei organicistas – tam, kad juose atpažintų išsikelto idėją arba „pritemptą“ prie iš anksto paruoštos schemas. Reikia pastebėti, kad organicistui, galioja formulė: atskirų dalių visuma yra daugiau nei suma. Tokiu būdu integruojant atsiranda nauja „kokybė“. Tačiau tokio tyrimo eigoje, stengiamasi išsaugoti objekto laisvę. Tuo tarpu mechanicistas, atradęs dėsnius, žengia kitą žingsnį: atlieka kitų faktų ar tarpinių apibendrinimų redukciją.

Jeigu nagrinėtume teorijos ir empirijos santykį, tai matytume pirmu atveju teorijos primatą. Šioje vietoje kaip pavyzdį galima pateikti turbūt ryškiausio organicistinės paradigmos kūrėjo Georgo Frydricho Hegelio legendinę ištarą, kuomet jis paklaustas savo paskaitoje: „Kas, jei faktas prieštarauja teorijai?“, – atsakęs: „Tuo blogiau faktui!“. Trečiu ir ketvirtu paradigmos atveju galima pastebėti daugmaž lygiareikšmių požiūrį tiek į teorinius, tiek į empirinius duomenis. Iš esmės problemiška atrodo antrasis atvejis. Viena vertus, mechanicistas lyg ir remiasi „mechaniniais“ gamtos judėjimo principais. Taigi, tuo pačiu jis teikia didelį dėmesį faktinei tikrovei. Kita vertus, nustatęs tam tikrus dėsningumus, jis pasitelkia redukcinius veiksmus, kurie turi tendenciją primesti savo interpretaciją iš viršaus visiems likusiems faktams, neatsižvelgiant į kitas galimas faktų interpretacijas arba dėsniams prieštaraujančius faktus. Todėl, šiuo atveju, jei turėsime galvoje marksizmo teiginius, galima manyti, kad bazė yra aukščiau anstato, tačiau pati bazės samprata yra išvestinė ir nebūtinai atitinka kitų empirinių mokslų rezultatų.

H. White‘as pastebi, kad tradiciniams istorijos diskursams yra būdingos kontekstualizmo ir formizmo paradigmos. Tuo tarpu organicizmas ir mechanicizmas labiau naudojamas abstrakčių teoretikų – istorijos filosofų. Tačiau savo tyrime jis atskleidžia, kad ir istorikai gali naudoti ir naudoja pastarųjų dviejų formų teorines galimybes. Taip pat ir atvirkščiai – filosofai ar filosofijos istorikai sėkmingai naudoja formistinio ir kontekstualistinio aiškinimo paradigmą³⁹⁶.

³⁹⁵ Kabelka G., *Lietuvos filosofijos...*, p. 113.

³⁹⁶ White H., *Metaistorija...*, p. 24-25.

4.2. Marksizmo-leninizmo pagrindiniai bruožai

SSRS oficialia doktrina buvo pripažinta marksizmas-leninizmas. Todėl jos principai turėjo tapti privaloma ne tik filosofijos, bet ir viso kultūrinio elito, visuomenės pasaulėžiūra ir mokslinė metodologija. Verta plačiau paanalizuoti marksistinio aiškinimo būdą, kurį H. White'as supranta kaip patį geriausią mechanicistinio požiūrio į istoriją, filosofiją pavyzdį. Taip pat bus aptarti keletas marksizmui V. I. Lenino priskirtų bruožų, kurie pabrėžė ar savaip interpretavo tam tikrus šios teorijos elementus.

Pagrindinė tema, kuri buvo susijusi su jaunojo K. Markso svarstymais ir kuri iš esmės pradėjo jo naujos filosofinės paradigmos apmąstymų buvo žmogaus susvetimėjimo problema. Apie tai daugiau rašoma šio vokiečių mąstytojo ankstyvuosiuose raštuose³⁹⁷. Jais remiantis galima teigti, jog būtent žmogaus nužmogėjimas, visuomenės susvetimėjimas sudarė pagrindą toliau gilintis mąstytojui į laisvės, privačios nuosavybės, gamybinių priemonių, specializacijos problemas ir galiausiai formuluoti komunizmo sampratą, kurioje ši susvetimėjimo ir laisvės problema turėtų būti išspręsta³⁹⁸. Tačiau skirtingai nei ankstyvuojū laikotarpiu, po „Komunistų manifesto“³⁹⁹ 1848 m. K. Marksas pasuko klasės, kolektyvo vaidmens, istorinių „dėsnių“ paieškų keliu ir tikrosios žmogaus problemos virto socialinių-ekonominių santykių visuma.

Viena svarbiausių marksizmo tezių yra materializmas: būtis yra materialinė, o dvasia, sąmonė yra materijos vystymosi padarinys⁴⁰⁰. Su tuo susijusi ir epistemologinė nuostata, jog materialūs objektai egzistuoja nepriklausomai nuo suvokimo, ir kad juslinis pasaulis yra tikras, o ne žmogaus sukurtas vaizdinys⁴⁰¹. Atsisakydami ankstesnio materializmo, kaip metafizinės substancijos principo bei pripažindami pasaulio materialiam judėjimui visas galimas formas, K. Marksas ir F. Engelsas materijai priskiria ir dialektinį judėjimo pobūdį, kas buvo visiškai nauja XIX a. filosofijos istorijoje. Tai buvo demetrialiai priešinga G. F. Hegelio dvasios dialektikai. G. F. Hegelio filosofiją „pastatydamas ant kojų“, K. Marksas objekto ir subjekto priešatai, transcendentinei subjekto sampratai pritaikė „žmonijos, kaip rūšinio subjekto, istoriškai besivystančio turtėjančio susvetimėjimo procese, koncepciją“⁴⁰². F. Engelsas, interpretuodamas savo mokytoją, žengė dar vieną žingsnį ir dialektika vadino ne tiek žmonijos vystymosi, bet visuminį procesą, kuris apibūdina gamtos, žmonių visuomenės ir mąstymo judėjimo ir vystymosi

³⁹⁷ Marksas K., Ekonominiai ir filosofiniai rankraščiai // Karlas Marksas, *Ankstyvieji filosofijos raštai*, Vilnius: Mintis, 1986, p. 311-468.

³⁹⁸ Šmulkštys J., Markso komunizmas, *Akiračiai*, 1975, nr. 5 (69), p. 4- 5, 16.

³⁹⁹ Marksas K., *Komunistų partijos manifestas*, Kaunas: LTSR valstybinė leidykla, 1941.

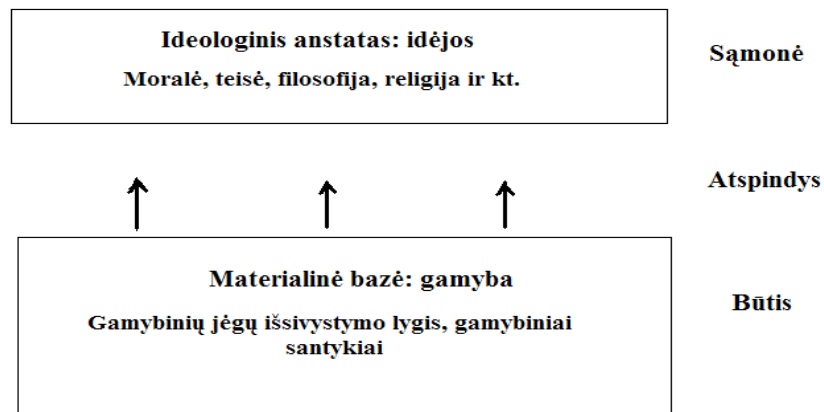
⁴⁰⁰ Tatarakiewicz W., *Filosofijos istorija*, t. 3, Vilnius, 2003, p. 56.

⁴⁰¹ *Ten pat*, p. 57.

⁴⁰² Walicki A., *Marksizmas ir šuolis...*, p. 208.

dėsnius⁴⁰³. Tokiu būdu F. Engelsas pabandė ieškoti istorijos vidinės prasmės, pažangos dėsnų, kurie kitų istorikų žvilgsniu, galėjo atrodyti, kaip tam tikros rūšies įvykiai arba atsitiktinumai.

Taigi, marksizmo naujai sukurta materialistinė teorija, kuriai vėliau didelį poveikį padarė autoriaus bičiulis F. Engelsas, ir buvo pavadinta dialektiniu materializmu. Remiantis šia teorija teigiama, jog gamtinį pasaulį sudaro susiję, sąlygojantys daiktai; jis nuolat vystosi dėl vidinių priešybių kovos ir dėl to sukuria sąlygas naujiems kokybiniais pokyčiams⁴⁰⁴. Ši teorija tapo svarbi ne tik filosofinės minties raidai, bet ir politinei ekonomijai, nes jos kūrėjai pasistengė dialektinio materializmo principus pritaikyti ir visuomenės raidai paaiškinti. Tokiu būdu buvo sukurtas istorinis materializmas, kurio esmę sudaro bazės ir anstato schema: „Taigi moralė, religija, metafizika ir kitos ideologijos atšakos bei jas atitinkančios sąmonės formos daugiau nebeatrodo esančios savarankiškos. Jos neturi istorijos, jos nesivysto: žmonės, vystantieji savo materialinę gamybą ir savo materialinį bendravimą, drauge su šia tikrove taip pat keičia ir savo mąstymą, ir savo mąstymo produktus. Ne sąmonė nulemia gyvenimą, bet gyvenimas nulemia sąmonę.“⁴⁰⁵. Apibendrinamas bazės ir anstato santykį, Arno Anzenbacheris pateikia šią schemą⁴⁰⁶:

Schema nr. 5. Bazės ir anstato schema marksizmo filosofijoje.

Taigi, filosofija marksizmo rėmuose tėra tik viena iš ideologijos formų, kuri nėra savarankiška, bet atlieka specifinės pasaulėžiūros formavimo funkciją, teoriškai pagrįsdama jos principus ir išvadas⁴⁰⁷. Dominuojanti ideologija kartu pateisina ir esamus tos visuomenės bazės: gamybinių jėgų išsivystymo ir gamybinių santykių būklę⁴⁰⁸. Nors ideologija, vyraujančios idėjos ir yra priklausomos nuo materialinių sąlygų, tačiau, K. Markso požiūriu, jų negalima redukuoti į

⁴⁰³ Ten pat.

⁴⁰⁴ Tatarikiewicz W., *Filosofijos istorija...*, p. 58.

⁴⁰⁵ K. Marksas ir F. Engelsas, *Vokiečių ideologija*, Vilnius: Mintis, 1974, p. 20-21.

⁴⁰⁶ Anzenbacher A., *Filosofijos įvadas...*, p. 34.

⁴⁰⁷ Konstantinovas F. ir kt., *Marksistinės-lenininės filosofijos pagrindai*, Vilnius: Mintis, 1973, p. 8.

⁴⁰⁸ Anzenbacher A., *Filosofijos įvadas...*, p. 33-34.

gamybinį procesą, nes jos atlieka pažangų vaidmenį istorijos procese veikdamos materialinę bazę nedeterministiniu būdu⁴⁰⁹. Be materialinių sąlygų ir idėjų sąveikos nebūtų ne tik istorinės pažangos, bet ir žmogiškos realybės, priimant būtiną prielaidą, jog tik gamybinės jėgos ir santykiai determinuoja ir pačių idėjų atsiradimą⁴¹⁰.

Keičiantis materialinei basei, keičiasi ir anstatas, bet ne atvirkščiai. Toks K. Markso istorinio materializmo dėsnis leidžia manyti, kad visuomenė savo istorijos eigoje priklausė tam tikram evoliuciniui tipui: pirmykštės bendruomenės, vergoviniam, feodaliniam, kapitalistiniam. Todėl pasikeitus gamybinių jėgų ir nuosavybės santykiui, kurioje panaudojama tam tikra gamybinių technologijų pažanga ir gamybos būdas, keičiasi ir visuomeninė sąmonė, o su ja ir filosofija, religija, teisė, rinka, valstybės santvarka. Tačiau išlieka įtampa tarp išnaudotojų ir išnaudojamųjų klasių. Tokiu būdu autorius daro dar vieną žingsnį ir pabando sumodeliuoti tolimesnio bazės ir anstato vystymosi eigą, pasiekus brandžiausią kapitalizmo stadiją. Jo manymu, tokioje stadijoje susiformavusi stipri socialinė jėga, darbininkų klasė, galinti ir turinti padaryti revoliuciją visame pasaulyje, kuri įtvirtintų socialistinę santvarką ir sudarytų sąlygas pereiti prie komunizmo – beklasės visuomenės⁴¹¹. Komunizmo stadijoje neturėtų būti nei prekinių mainų, nei privatinės nuosavybės ir galutinai turėtų būti sukurta nauja visuomenė ir naujas žmogus. Naujasis žmogus būtų tikras kolektyvistas, išlaisvintas iš melagingos ideologijos pančių. Kol beklasės visuomenės idealas būtų realizuojamas, jis gyventų pagal principą: „iš kiekvieno pagal sugebėjimus, kiekvienam pagal poreikius“.

Šis principas, nors ir neįvertina žmogaus prigimties nenusipėjamumo, egocentriškumo faktoriaus, yra paremtas altruistiniu įsitikinimu, kad naujasis žmogus nesieks kuo mažiau visuomenei duoti ir kuo daugiau gauti⁴¹². Tokia futuruloginė socializmo versija, kai kurių tyrinėtojų laikoma tiesiog pranašystėmis. Tuo tarpu jos kūrėjų buvo vadinama „moksliu socializmu“ (arba „moksliu komunizmu“), atibojant ją nuo ankstesnių „utopinių“ socialistinių modelių, daugiausiai plėtotų prancūzų filosofų XVIII a. Taigi, „mokslinio socializmo“ pagrindinis skirtumas ryškėja sureikšminant darbininkų vaidmenį siekiant sukilti ir išsilaisvinti visuomenę iš išnaudotojiškos padėties, skatinant įvykdyti perversmą esamoje kapitalistinėje santvarkoje, nelaukiant malonės iš tos pačios santvarkos valdančiųjų: „*Komunizmas mums nėra būklė, kuri turi būti nustatyta, ne idealas, prie kurio turi derintis tikrovė. Komunizmu mes vadiname tikrą judėjimą, kuris naikina*

⁴⁰⁹ Kain P., Marx's Theory of ideas, *History and Theory*, 1981, vol. 20, no. 4, p. 362.

⁴¹⁰ *Ten pat.*

⁴¹¹ Norkus Z., *Kokia demokratija...*, p. 189.

⁴¹² *Ten pat.*

*dabartinę būklę.*⁴¹³. Tai yra aktyvus tikrovės keitimas, aišku, pasirenkant bet kokias priemones tikslui pasiekti. O „teisinga filosofija“ turėjo būti teorinis ginklas pakeisti pasaulį⁴¹⁴.

Kaip žinia, V. I. Leninas pabandė pritaikyti K. Markso ir F. Engelso teoriją kapitalizmui imperializmo sąlygomis, atsisakė klasikinių marksistinių-ekonomistinių pažiūrų ir Pirmojo pasaulinio karo pabaigoje, pasinaudojęs suirutė Rusijoje, įvykdė perversmą, tokiu būdu nusižengdamas esminiam pirmtakų reikalavimui, jog komunizmas gali būti statomas tik išsivysčiusioje kapitalistinėje valstybėje. Karinio komunizmo eksperimentas, panaikinus prekinis santykius, vos nesibaigė naujos socialistinės epopėjos katastrofa. Vėliau, sovietinėje valstybėje įsitvirtinus Stalinui ir nusižengus dar vienam K. Markso principui, dėl kurio jį ypač kritikavo Levas Trockis, t. y. socializmo statybos vienoje šalyje⁴¹⁵, marksistinė teorija ir jos įgyvendinimo praktikoje galimybės visuomet išsiskirdavo. Siekiant įveikti šį neatitikimą, buvo pasitelkti galios ir prievartos mechanizmai, kurie stalinmečiu virto totalitarine valstybe. Joje buvo siekiama kontroliuoti ne tik viešą, bet ir privatų gyvenimą, pavienio žmogaus mąstymą ir vertybines nuostatas.

Filosofijoje V. I. Leninas, kaip ir jo primtakai, laikėsi partiškumo principo, t. y. ją dalijo į materialistinę ir idealistinę. Jo požiūriu, vienintelė pažangi filosofija yra materializmas, kuris remiasi atspindėjimo teorija, jog visi mūsų pojūčiai yra daiktų kopijos⁴¹⁶. Šis principas grįstas objektyvistine tiesos samprata, kuri V. I. Leninui buvo dar naudinga ir politine prasme, nes leido komunistų partijai paimti į savo rankas ir bet kokio mokslo tiesos monopolį, prinesdama materializmą bei atspindinčios sąmonės principą. Todėl bet koks vėlesnis bandymas (ypač Vakarų marksistų tarpe) atsisakyti šio dualistinio principo ir bent mokslo srityje išsaugoti teorinę toleranciją, tikrų leninistų buvo skelbiamas revizionizmu ir turėjo būti taip pat persekiojamas, kaip ir buržuazinė ideologija ar visos galimos idealistinės filosofijos⁴¹⁷. Istorinis ir dialektinis materializmas tokiu būdu permodeliavo ne tik socialinės pažangos schemas, bet ir visą filosofijos istoriją nuo Antikos iki XX a.⁴¹⁸.

Kitas svarbus V. I. Lenino pasaulėžiūros bruožas buvo tas, jog jis, kaip ir K. Marksas, laikėsi ateistinės nuostatos. Beje, V. I. Leninas savo pirmtaką lenkė tuo, jog ypač skiepijo ateistinį karingumą praktikoje. Religija, jo nuomone, varžė bet kokią žmogaus laisvę ir gynė seną klasinę santvarką. Religijos sunaikinimas, ateistinė propaganda, kaip ir kova prieš idealistinę filosofiją

⁴¹³ *Научный коммунизм*, in *Философский энциклопедический словарь*, Москва, 1989, p. 400.

⁴¹⁴ Konstantinovas F. ir kt., *Marksistinės-lenininės...*, p. 7.

⁴¹⁵ Norkus Z., *Kokia demokratija...*, p. 196-197.

⁴¹⁶ Leninas V., *Pilnas raštų rinkinys*, t. 18: *Materializmas ir empiriokriticizmas*, Vilnius: Mintis, 1981.

⁴¹⁷ TSKP Centro Komiteto ataskaita ir eiliniai partijos uždaviniai vidaus ir užsienio politikos srityje. CK Generalinio sekretoriaus draugo L. Brežnevo pranešimas Tarybų Sąjungos Komunistų partijos XXV suvažiavimui // *TSKP XXV suvažiavimo medžiaga*, Vilnius: Mintis, 1977, p. 67.

⁴¹⁸ Ikimarksistiniu laikotarpiu ir idealistinės teorijos gali būti marksistų-leninistų vertinamos teigiamai, jei jos prisidėjo prie ankstesnės visuomeninės santvarkos idealistinės pozicijos kritikos, pavyzdžiui, Renesanso humanistų nuostatos ir idėjos Viduramžių scholastų atžvilgiu.

turėjo būti viena svarbiausių partijos nario pareigų⁴¹⁹. Tokioje kovoje akcentuojamos marksistiškai suprantamos religinės „problemos” socialinės priežastys, „*todėl marksistai-leninistai atmeta „abstraktų”, idealistinį religinio klausimo iškelimą „remiantis protu”, už klasių kovos ribų...*“⁴²⁰. Institucinė religinių organizacijų galia laikoma viena svarbiausių vakarietiško imperializmo priemone, vadinama klerikalizmu, su kuria pasiryžusi kovoti komunistų partija ir sovietinė ideologija⁴²¹. Verta pastebėti, kaip pažymi A. Walicki ir Z. Norkus, jog marksizmo adaptuota sovietinė ideologija virto ne tik socialiniu-ekonominiu eksperimentu, bet ir naujos pasaulietinės religijos, kuriai būdinga „imantizuota kolektyvinio išganymo žemėje milenaristinės vizijos” versija, įtvirtinanti tobulą žmogaus esencijos ir egzistencijos bei asmeninio ir visuomeninio gyvenimo vienybę⁴²².

4.2.1. Mechanicistinė paradigma marksizme-leninizme: vertikalusis ir horizontalusis redukcionizmas

Jeigu grįžtume prie marksizmo-leninizmo metodologinės paradigmos refleksijos ir išsiūrytume, kokie ir kaip yra atliekami veiksmai, kurie pagrindžia bazės ir anstato, istorinio ir dialektinio materializmo ar „mokslinio komunizmo“ teorijas, turėtume sutikti su G. Kabelka, kuris teigia, jog ne tik marksizmo teorijos viduje, bet ir jos santykyje su kitomis filosofijos teorijomis, marksistai dažniausiai atlieka redukcinius veiksmus: vertikalųjį ir horizontalųjį redukcionizmą⁴²³. Pirmuoju atveju – naujas filosofines idėjas, kurios atsiranda anstato, kai bandoma sociologizuoti ir suvesti į tam tikras socialines, politines ar ekonomines aplinkybes, integruojant į klasinės visuomenės, gamybos santykius ir gamybos būdų ar kitų marksistinių schemų tinklą. Ši redukcija dažnai atliekama naudojant deterministinį aiškinimą. Antruoju atveju, kai kiekviena kita ar nauja filosofija, ideologija yra gretinama su marksistine teorija ir jos tipologijomis bei priklausomai nuo teksto autoriaus nuostatų, redukcija gali virsti arba į visišką marksizmo išaukštinimą ir kitų pažiūrų, teorinių prielaidų atmetimą arba nemarksistinės idėjos vidinę analizę, pagrįstą sąžiningu tiriamojo objektu išskleidimu ir lygiaverčiu jos pateikimu susiejant ją su marksistine mintimi, aišku, užbaigta ir idealu laikant marksizmo klasikus. Jei įsitikinęs marksistas-leninistas visiškai užsidaro savo pasirinktų prielaidų ir schemų rate, tuomet toks „teorinis“ darbas panašus į didaktinio ideologinio vadovėlio tekstą. Jeigu rodoma didesnė ar mažesnė pagarba kitoms galimoms išvalgoms ar

⁴¹⁹ Walicki A., *Marksizmas ir šuolis...*, p. 378.

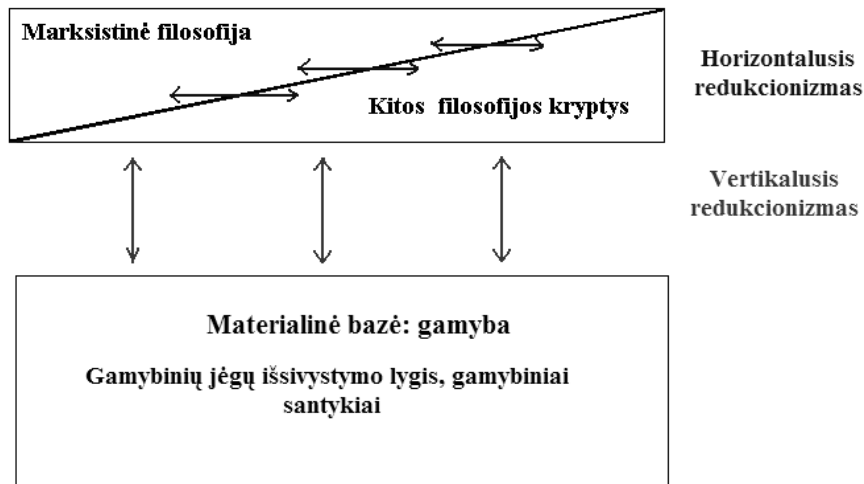
⁴²⁰ Nikišovas S., *TSKP XXIV suvažiavimas ir ateistinio auklėjimo uždaviniai (medžiaga lektoriui)*, Vilnius: Mintis, 1972, p. 5.

⁴²¹ *Tarybų Sąjungos komunistų partijos programa: priimta TSKP XXII suvažiavime*, Vilnius: Mintis, 1961.

⁴²² Norkus Z., *Kokia demokratija...*, p. 190.

⁴²³ Kabelka G., *Lietuvos filosofijos...*, p. 60-63.

teorijoms ir jų sąsajoms su marksizmu, tuomet galima rasti ir tokio darbo išliekamąją vertę. Šiuos du veiksmus galime pažymėti jau anksčiau pasitelktoje A. Anzenbacherio schemeje:

Schema nr. 6. Horizontalusis ir vertikalusis redukcionizmas marksizmo-leninizmo metodologijoje

G. Kabelka išskiria tris pagrindinius vertikaliojo redukcionizmo bruožus: 1) naikinama filosofijos kaip teorijos savaiminė vertė (filosofija yra sulyginama su ideologija): jos vertę nulemia ne teorinis lygmuo, bet autoriaus socialinis statusas, biografinis faktas; 2) tiriamojo objekto problematika pakeičiama į socialinę problematiką, ignoruojamas tiriamojo objekto neutralumas socialinės aplinkos atžvilgiu ir tai grindžiama nuostata, kad visos teorinės problemos gali būti taip pat išspręstos revoliucinių pertvarkymų būdu; 3) naudojamas pasaulėžiūros kriterijus, kuriuo remiantis tiriamoji teorija paverčiama asmeninių pažiūrų dalimi⁴²⁴. Remiantis šiuo kriterijumi dažnai ideologizuotose tekstuose praeities mąstytojai skirstomi į „draugus“ ir „priešus“. Draugai yra tie, kurie priklauso proletariato, išnaudojamųjų klasei, nors jų dėstomos pažiūros ne visada paremdavo dialektinio materializmo teiginius.

Teorinio lygmens privalomas kildinimas iš socialinių, ekonominių aplinkybių gali būti laikomas klasiniu principu ar „metodologija“, kuri anstato lygmenyje pasireiškia kaip partiškumo principas. Šis kriterijus visą filosofiją dalija į materializmą bei idealizmą. Toks binarinis vertinimas siejamas su empirizmo ir racionalizmo tradicija filosofijos istorijoje. Tačiau po I. Kanto kalbėti apie empirijos ir racionalumo priešstatą yra sudėtinga. Šio filosofo atrasta transcendentalinė refleksija iš esmės įveikia kraštutinį empirizmą ir racionalizmą, kurių formos, iš dalies atitinkančias materializmo ir idealizmo sąvokas bei priešstatą, vystėsi nuo Antikos laikų. Transcendentalinė dialektika ir sintetinių apriorinių teiginių egzistavimas verčia suabejoti atspindinčios sąmonės,

⁴²⁴ *Ten pat*, p. 63-65.

bazės ir anstato schemų pagrįstumu. Todėl tiek pokantinę, tiek pomarksistinę filosofiją būtina grupuoti kitais kriterijais, pavyzdžiui, maksimalistiniu ir minimalistiniu būdu⁴²⁵, kurie pagrįsti ne pažinimo problemos, bet filosofijos tyrinėjimo charakterio aspektu. Dėl to, pavyzdžiui, egzistencinę ar (neo)pozityvistinę filosofiją vadinti idealistine yra ne redukcija, bet, greičiau, nesusipratimas. Iš tikrųjų, pats istorinis ir dialektinis materializmas yra idealistinė filosofija ir neturi empirinėms teorijoms būdingo rėmimosi pojūčiais ar indukcinio mąstymo. Šios teorijos turiniui taip pat neįmanoma pritaikyti falsifikacijos kriterijaus. Dėl to ją vadinti „materialistine“ filosofija empirikos prasme yra problematiška. FSTI atliekant įvairius filosofinius tyrimus buvo keliamas partiškumo principo taikymo galimybės klausimas. Galima pastebėti, jog 8-ojo dešimtmečio pabaigoje ir vėliau kritiškesni mokslininkai vis labiau abejodavo šio principo taikymu, nors su tuo nevisuomet norėdavo sutikti konservatyvesni darbuotojai⁴²⁶.

Horizontalaus redukcionizmo atveju, aiškinant pasirinktos kitos teorijos objektus marksistinėmis kategorijomis, Lietuvos filosofijos istoriografijoje galima stebėti tam tikrą gradaciją nuo visiškai konjunktūrinio teksto iki marksistinės metodologijos refleksijos kitos teorijos kontekste ar atvirkščiai. Tad G. Kabelka išskiria keturis lygmenis: 1) marksizmo šalininkas „tyrinėdamas“ kitą teoriją formuluoja nepagrįstus kaltinimus dėl, jo požiūriu, netinkamo problemos sprendimo būdo, demonstruoja visišką įsitikinimą savo teisumu ir „priešininko“ pozicijos klaidingumu, atlieka ideologinę kritiką, kovoja ideologinę kovą prieš buržuaziją; 2) išlieka išankstinė pozicija, kad marksistinė-lenininė filosofija yra vienintelė teisinga, tyrimo objektui naudojamos nebendramatiškos vertinimo priemonės (pvz., religijos filosofija, teologiniai tieginiai tyrinėjami remiantis ateistinėmis koncepcijomis); 3) pasirenkamas aprašomasis stilius su ateistinėmis, materialistinėmis, scientistinėmis preferencijomis, pastarieji kitų teorijų objektams nėra besąlygiškai primetami, kaip kitais dviems atvejais; 4) pripažįstamas tiriamojo objektų prielaidų ir rezultatų dalinis teisingumas, o netobulumas aiškinamas atsižvelgiant ne į prielaidas, bet į teorijos atsiradimo istorinį laikmetį, kadangi visa filosofijos istorija grindžiama progresyviu dialektiniu vaizdiniu, kurio pabaigoje sukuriama marksistinės filosofijos paradigma (taip pat šiame lygmenyje dažnai atsisakoma vertikalaus redukcionizmo); 5) materializmas laikomas vertinimo idealu, taip pat funkcionuoja progresyvistinė filosofijos raidos samprata, kurioje filosofijos vystymasis veda į „tikrąjį“ mokslą. Tačiau čia pripažįstama, jog progresas valdomas ne socialinių ekonominių dėsningumų, bet teorinių-imanentinių veiksnių, ir dėl filosofijos istorinio sąlygotumo ji gali būti vertinama ne pagal marksistinius kriterijus, bet to laikotarpio filosofijos išsivystymo lygio

⁴²⁵ Tatarakiewicz W., *Filosofijos istorija*, p. 10.

⁴²⁶ FSTI Lietuvos filosofijos istorijos sektoriaus posėdžio, vykusio 1978 m. vasario 15 d., protokolas nr. 3 (11), LCVA, f. R-1033, ap. 1, b. 179, l. 7-8; FSTI Dabartinės buržuazinės filosofijos sektoriaus posėdžio, vykusio 1979 m. liepos 11 d., protokolas nr. 19 (54), LCVA, f. R-1033, ap. 1, b. 205, l. 55-56; FSTI Dabartinės buržuazinės filosofijos sektoriaus posėdžio, vykusio 1980 m. gruodžio 13 d., protokolas nr. 24, LCVA, f. R-1033, ap. 1, b. 233, l. 61.

priemonėmis (vadinamajai E. Meškausko mokyklai priskirtinų tyrėjų nuostatos)⁴²⁷. Pastarasis lygmuo dar gali atlikti dvi operacijas: pirmu atveju atliekama tiriamojo objekto vidinės teorinės struktūros analizė ir rekonstrukcija (šis veiksmas būdingas ir kontekstualistiniam tyrimui), o antru atveju pateikiamas jo įvertinimas dialektinio materializmo atžvilgiu⁴²⁸.

Turint galvoje, kad E. Meškausko ir jo bendraminčių supratimu pats marksizmas nebuvo laikomas dogma ar užbaigta sistema, ši filosofinė paradigma buvo suprantama ir kaip tam tikras filosofijos istorijos momentas⁴²⁹. Buvo laikomasi nuostatos, kad tikrovės pažinimas yra aktyvus, nepabaigiamas kūrybinis procesas⁴³⁰. J. Repšys, vienas iš liberaliausių E. Meškausko metodologijos plėtotojų, buvo linkęs abejoti ir marksizmo, kaip filosofijos idealo, samprata. Jam buvo žymiai svarbesnė atvirumo visai galimai filosofinei problematikai moksliniame pažinime nuostata⁴³¹. Dėl to jis ne kartą susilaukdavo kritikos iš ideologijos prižiūrėtojų tarpo⁴³². Filosofijos, teisės ir sociologijos institute 8-ojo ir 9-ojo dešimtmečių mokslinėse diskusijose galima pastebėti, jog kolegos, perdėtai ištikimi marksizmo-leninizmo kanonams, buvo neretai kritikuojami dėl pirmųjų dviejų redukcijos lygmenų. Dažnas toks kritikas buvo profesorius R. Plečkaitis, kuris ragindavo neprimesti marksistinės filosofijos sąvokų, teiginių tyrinėjant ir vertinant Lietuvos praeities filosofų darbus⁴³³. 1979 m. aptardamas Lietuvos filosofijos istorijos I ir II tomo rašymo mokslinio aparato bendruosius principus, jis nurodė, jog „*tokią istoriją reikia vaizduoti kaip problemų kilimo ir jų sprendimo istoriją. Reikia rodyti kitų tautų filosofinių koncepcijų įtaką Lietuvai, vengti provinciališkumo, atskleisti ryšį su visuotine gamtos mokslų raida, pažymėti, kokį indėlį mūsų filosofai įnešė į pasaulinės filosofijos raidą. <...> Reikia kalbėti šiuolaikine filosofine kalba ir rūpintis sava filosofine kritika, tačiau nereikia ja mėgautis*“⁴³⁴.

Šiame pasisakyme užfiksuota ambicija bent jau Lietuvos filosofijos istorijos tyrimuose vengti bet kokio lygio redukcijos. Dėl perdėto ideologizavimo iš dalies sutikdavo ir patys šio fronto darbuotojai. Vienas iš jų, A. Gaidys, pritardamas I. Zakso ir J. Barzdaičio kritikai A. Sverdiolo straipsniui dėl objektyvizmo apraiškų taip pat teigė: „*Mūsuose vyresniosios kartos atstovai neretai*

⁴²⁷ Kabelka G., *Lietuvos filosofijos...*, p. 71-73.

⁴²⁸ *Ten pat*, p. 74.

⁴²⁹ Stoškus K. A., *Represuojamo proto...*, p. 19.

⁴³⁰ Stoškus K. A., Interpretacinė filosofija ir Eugenijaus Meškausko metodologija // Stoškus K. A., *Represuojamo proto kritika*, p. 116.

⁴³¹ Repšys J., V. Leninas apie marksizmo vietą filosofijos istorijoje, *Problemos*, 1971, nr. 7, p. 24-25.

⁴³² Geriausias tokios kritikos pavyzdys buvo minėtas dogmatikų puolimas 1973 m. prieš „Problemu“ redakciją ir jos autorių kolektyvą, žr.: Gaidys A., Lazauskas J., Makarevičius V., Steponavičius A., Leidiniui „Problemos“ – penkeri metai, *Komunistas*, 1973, nr. 8, p. 72-73.

⁴³³ 1970 m. sausio 14 d. posėdyje jis kritikavo E. Dziavečkos darbą apie Vydūno filosofiją, ragindamas lyginti Vydūną su idealistinėmis filosofijos kryptimis, o ne marksistine filosofija, žr.: FSTI Visuomeninės ir filosofinės minties istorijos Lietuvoje sektoriaus posėdžio, vykusio 1970 m. sausio 14 d., protokolas nr. 8, LCVA, f. R-1033, ap. 1, b. 13, l. 4-5; 1971 m. lapkričio 24 d. jis kritikavo Varanavičiaus straipsnį apie XVI a. mąstytojo E. Vitelijaus pažiūras, kuriame autorius vartoja internacionalizmo ir kosmopolitizmo sąvokas, žr.: FSTI Visuomeninės ir filosofinės minties istorijos Lietuvoje sektoriaus posėdžio, vykusio 1971 m. lapkričio 24 d., protokolas nr. 24, LCVA, f. R-1033, ap. 1., b. 26, l. 69.

⁴³⁴ FSTI Lietuvos filosofijos istorijos sektoriaus posėdžio, vykusio 1979 m. spalio 3 d., protokolas nr. 22 (57), LCVA, f. R-1033, ap. 1, b. 205, l. 66-67.

kritikuoja idealistinę filosofiją per daug tiesmukiškai, kartais apsiribodami tik neigiamais vertinimais, neparemtais gilesne analize, o jaunoji karta objektyvistiškai išdėsto priešišku mums filosofų bei ideologų pažiūras. Tačiau ir jauniems reikia būti kritiškesniems analizuojant filosofų-idealistų pažiūras.⁴³⁵ Tačiau, kaip apie tai rašysime vėlesniuose skyriuose, tradiciškai ideologai neatsisakydavo negatyvaus vertinimo ir propagandos iki sovietmečio pabaigos⁴³⁶. Vėlyvuuju sovietmečiu, kada atlaisvėjo cenzūros varžtai, tarp filosofinių rašytinių studijų galima pastebėti tokių darbų, kuriuose drąsiau ar atsargiau buvo kritikuojamos netgi pačių marksistų-leninistų knygos, jų teorinės nuostatos.

Apibendrinami H. White'o, G. Kabelkos ir kitų autorių išvalgas, galime teigti, kad Lietuvos filosofų darbuose, rašytuose sovietmečiu, galėjo konkuruoti keturios aiškinimo paradigmos, tačiau daugiausiai dėmesio savo ar ne savo noru autoriai turėjo skirti mechanicistinei marksizmo-leninizmo paradigmai. Kaip ši paradigma buvo naudojama, kaip mechanicistinio redukcionizmo operacijos buvo atliekamos, – pamatysime konkrečiai patyrinėję pasirinktų filosofų sovietmečiu rašytas knygas ir straipsnius.

4.3. B. Genzelio Lietuvos ir Vakarų filosofijos istorijos darbai

B. Genzelis savo filosofijos istorijos tyrinėjimuose pagrindinį dėmesį skiria praeities Lietuvos filosofų, filosofijos populiarintojų darbams. Jo teigimu, dingstį tam suteikė J. Žiugždos sakiny, jog žymiausia Lietuvos mąstytoja yra Žemaitė bei netiesiogiai paskatino Maskvos universiteto prof. Šeidabeko Mamedovo filosofijos istorijos paskaitos⁴³⁷. Todėl B. Genzelis savo diplominiam darbui pasirinko tyrinėti J. Šliūpo socialines idėjas. Po studijų jis liko dirbti VVU ir dėstė įvairius filosofijos, kultūros istorijos kursus, parašė ne vieną knygą. Išties galima rasti nemažai autoriaus tekstų, kuriuose nagrinėjamos Renesanso ir XIX–XX a. laikotarpių Lietuvos mąstytojų idėjos, pristatomi pasaulio filosofijos istorijoje žinomi autoriai. Šiame skyriuje bus daugiausiai pasitelktos sovietmečiu išėjusios trys pagrindinės šio tyrinėtojo knygos: „Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje (XIX a.)“⁴³⁸, „Esė apie mąstytojus“⁴³⁹, „Renesanso filosofijos metmenys“⁴⁴⁰. Taip pat bus analizuojami autoriaus moksliniai straipsniai serijinėse ar kolektyvinėse filosofijos tyrinėtojų knygose, profesinėje literatūroje.

⁴³⁵ A. Gaidžio pasisakymas, žr.: FSTI Dabartinės buržuazinės filosofijos sektoriaus posėdžio, vykusio 1980 m. gruodžio 3 d., protokolas nr. 24, LCVA, f. R-1033, ap. 1, b. 233, l. 62.

⁴³⁶ Plačiau apie propagandos formas ir konkrečius atvejus sovietinėje literatūroje žr.: Mažeikis G., *Propaganda ir simbolinis mąstymas*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2010 p. 241-249, 278-323.

⁴³⁷ Genzelis B., *Imperijai griūvant...*, p. 81.

⁴³⁸ Genzelis B., *Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje XIX a.*, Vilnius: Mintis, 1972.

⁴³⁹ Genzelis B., *Esė apie mąstytojus*, Vilnius: Mintis, 1986.

⁴⁴⁰ Genzelis B., *Renesanso filosofijos metmenys*, Vilnius: Mintis, 1988.

Knygoje „Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje (XIX a.)”, pristatydamas romantizmo atstovus, autorius pasitelkia bendruosius romantizmo bruožus ir jų ryšį su šios krypties istorikais, literatais Lietuvoje⁴⁴¹. Tokiu būdu monografijoje aprašytos Adomo Mickevičiaus, Ignoto Juozapo Kraševskio, Liudviko Jucevičiaus, Simono Stanevičiaus, Teodoro Narbuto, Liudviko Rėzos pažiūros, kurios kai kuriais aspektais sugretinamos su J. J. Rousseau, Auguste Theirry, Jeanas Charlesas de Sismonde idėjomis. Autorius romantikų raštuose pabrėžia lietuvybės, tautos istorijos, lietuvių tautos kultūrinio palikimo, patriotizmo, laisvės, sunkios valstiečių socialinės ir ekonominės padėties, polonizacijos bei germanizacijos temas. Romantikai lyginami su nuosaikiais švietėjais. Pastarieji nurodomi kaip didesnę reikšmę teikę ne vien praeičiai ar bajorų sąmoningumo udymui, bet ir kalbai, paprastų žmonių švietimui⁴⁴². Pateiktais Dionizo Poškos, Simono Daukanto, Lauryno Ivinskio ir Antano Tatarės darbais ir apmąstymais, įrodinėjama, kad lietuvių literatūrinės kalbos atsiradimas XIX a. buvo svarbus žingsnis nacionalinio judėjimo, lietuvių tautos formavimosi procese. A. Tatarės nagrinėtos problemos lyginamos su Platono, I. Kanto idėjomis, S. Daukanto – su J. J. Rousseau teorijomis. B. Genzelis siekia parodyti, kad lituanistinis švietėjų darbas buvo paremtas daugiau ne moksliniais interesais (kas yra būdinga kitų tautų švietėjams), bet pirmiausiai patriotizmu. Nagrinėdamas vadinamą revoliucinių švietėjų veiklą ir pasaulėžiūrą, tyrinėtojas daug dėmesio skiria Zigmantui Sierakauskui ir Mykolui Akelaičiui.

Aprašydamas Lietuvos švietėjus, kurie priklausė dvasininkų sluoksniui, B. Genzelis pristato politines, kultūrinės ir konfesines aplinkybes, kurios įtakojo Motiejaus Valančiaus, Antano Baranausko, kunigų, pastorių, liaudies švietėjų veiklą. Tokiu empirinės istorinio lauko analizės būdu bandoma parodyti, jog atskiros šios grupės intelektualų idėjos buvo generuojamos ir skleidžiamos vyraujant rusinimo, stačiatikybės, lenkų kultūros plėtimo bei formuojantis kitoms pasaulėžiūroms, išskiriant ateistines, materialistines pažiūras. Didžiausias dėmesys sutelkiamas žemaičių vyskupui A. Valančiui. Reikia pastebėti, kad autorius su atidumu ir pagarba nagrinėja populiarus XIX a. vidurio dvasininko kūrinius ir ganytojišką, visuomeninę veiklą. Parašytuose M. Valančiaus tekstuose yra iškeliami loginiai argumentai, jie lyginami su Bažnyčios autoritetų samprotavimais ir tokiu būdu nustatomi ryšiai tarp M. Valančiaus mąstymo ir jo kūrybinių šaltinių: Origeno, Tertulijono, Augustino, Tomo Akviniečio, Antikos autorių⁴⁴³. Gana subtiliai B. Genzelis pateikia žemaičių vyskupo poziciją 1963–1964 m. sukilimo atžvilgiu: įsigilindamas į to meto sukilimo aplinkybes ir ganytojo katalikiškas nuostatas, išsamiai paaiškina, kodėl M. Valančius pasisakė prieš sukilimą⁴⁴⁴. Tokia analizė būdinga historicistiniam tipui, kuris iš esmės atitinka kontekstualistinį aiškinimą. Toliau vėlgi gana taikliai autoriaus iliustruojama, kaip ir kodėl

⁴⁴¹ Genzelis B., *Švietėjai ir jų idėjos...*, p. 29-48.

⁴⁴² *Ten pat*, p. 60.

⁴⁴³ *Ten pat*, p. 112-115.

⁴⁴⁴ *Ten pat*, p. 119.

vyskupui rūpėjo ginti katalikybę prieš plintantį ateizmą ir žmonių abejingumą Katalikų Bažnyčiai: siekiant žmones atriboti nuo blogų polinkių, anarchijos, ateistinės literatūros, pateikiama kito švietėjo, Jono Šliūpo, pastaba, jog vyskupui visuomet daugiau rūpėjo religinis auklėjimas nei tiesiog švietimas⁴⁴⁵.

B. Genzelis išskiria XIX a. pab. ir XX a. pr. tautinio sąjūdžio veikėjus, kurie savo straipsniuose ir visuomeninėje veikloje vadovavosi ir formavo materialistinę pasaulėžiūrą. Tai yra vadinamieji laisvamaniai: Jonas Mačys, J. Šliūpas, Vladislovas Dembskis, Juozas Adomaitis, Stasys Matulaitis, Petras Mikolainis, Petras Avižonis, Jonas Biliūnas, P. Lipštas. Panašiai, kaip ir kitų mąstytojų atžvilgiu, analizuojamos lietuvių pažiūros siejant jas su žinomų praeities, užsienio mąstytojų: Demokrito, Benedikto Spinozos, Charleso Darwino, I. Kanto, Julienas de La Mettrie, – teorijomis, nors išsamesnė ryšio analizė netaikoma. Galima susipažinti su lietuvių autorių XIX a. pab. skleidžiamomis materijos amžinumo, pirmumo prieš sąmonę, determinizmo, gyvosios ir negyvosios gamtos vienybės, materijos judėjimo ir kitimo, tiesos objektyvumo, evoliucijos, ankstyvojo materializmo, kosmologinėmis, pažinimo teorijos ir kitomis idėjomis ar filosofinėmis problemomis. Reikia pastebėti, kad autorius šiuos teorinius elementus dėsto siedamas jas su lietuvių mokslo populiarintojais ir neidamas, kas būdinga klasikiniam kontekstualistiniam aiškinimui, į gilesnę paskirų filosofinių problemų analizę. Turbūt tai buvo teisingas žingsnis, žinant, jog visos šios lietuviškoje spaudoje keltos problemos nebuvo autentiškos, dažniausiai tai buvo jau paminėtų užsienio autorių idėjų, teorinių elementų perpasakojimai. Taip paprastas skaitytojas, neturėdamas galimybės naudotis specifondų medžiaga, galėjo sovietų Lietuvoje 8-jame dešimtmetyje susidaryti daugiau ar mažiau aiškesnį vaizdą apie kai kurias XIX a. pab. ir XX a. pr. mokslo teorijas ir filosofinių problemų aktualumą. Pažymėtina, jog toks materialistinės filosofijos tendencijų pristatymas neiškraipė minėtų autorių pažiūrų ir neredukavo į marksistinį materializmą, nors galima pastebėti tam tikrų trūkumų, apie kuriuos bus kalbama kitame darbo skyriuje.

Aptariamos socialinės pažiūros, skirstomos į dvi koncepcijas. Remiantis pirmąja, kurios atstovais buvo Petras Vileišis, Jurgis Zauerveinas, teigta, jog valstybė yra dieviškos kilmės ir jos funkcijos ir struktūra yra pastovios, todėl jos nariai turi stengtis tinkamai vykdyti savo pareigas⁴⁴⁶. Šių visuomenės veikėjų pažiūros autorius gretina su užsienio mąstytojų Thomo Hobbes'o, John'o Locke'o, Jean-Jacque Rousseau koncepcijomis. Kitų švietėjų (J. Adomaičio, J. Šliūpo, Jono Mačio, J. Biliūno, P. Višinskio) valstybė pristatoma, kaip žmonių tarpusavio susitarimo pasekmė. Remiantis Višinskio pažiūromis, aptariamos įvairios galimos santvarkos, daugiausiai skiriant dėmesio demokratiniam tipui⁴⁴⁷. Autorius, nagrinėdamas valstybių susidarymo ir visuomenės

⁴⁴⁵ *Ten pat*, p. 120.

⁴⁴⁶ *Ten pat*, p. 145-146.

⁴⁴⁷ *Ten pat*, p. 149.

pokyčių priežastis, skirsto jas į objektyvias ir subjektyvias. Didesnis dėmesys skiriamas žmonių sąmoningumui ir švietimui, kas labiausiai atsispindėjo J. Šliūpo ir P. Višinskio raštuose. Reikia atkreipti dėmesį, jog autorius nesupaprastina savo tyrinėjamų asmenybių pažiūrų ir jas pristato pagal jų pačių pasirinktus vertybinius principus, kurie buvo socialistiniai (arba socializmui artimi), tačiau labai daug kuo skyrėsi nuo istorinio ir dialektinio materializmo (be jau minėtų žmonių sąmoningumo, švietimo, mokslo veiksnių, taip pat iškeliami, liaudies masių, ekonominės ir socialinės pažangos veiksniai, darbininkų solidarumas).

Skaitant knygą „Esė apie mąstytojus“, lengva pastebėti, jog joje pateiktų dauguma filosofų, visuomenės veikėjų sieja arba agnostinės, ateistinės pažiūros (nors pastarosios knygoje nėra plačiau eksplikuojamos ir paminimos periferiškai), arba krikščionybės, Katalikų Bažnyčios kritika. Kita vertus, B. Genzelis savo tekste pasirinkęs daugelio atveju tuos mąstytojus, kurie buvo opozicijoje savo visuomenėje galiojusių normų, dominuojančios pasaulėžiūros ar politinės santvarkos atžvilgiu. Pavyzdžiui, rašydamas apie Thomą More'ą, jis pristato jo konfliktą su karaliumi dėl Bažnyčios autoriteto, moralinių principų ir valstybės valdymo⁴⁴⁸. Taip pat pristato „Utopijos“ idėjas, kurios panašios į utopinį socializmą, skelbia tolerancijos, humanistines to meto nuostatas. Didesnis dėmesys suteikiamas įvairioms socialinėms grupėms Anglijos politiniame gyvenime (karaliaus, stambiųjų feodalų ir Bažnyčios bei žemesniųjų sluoksnių). Ganėtinai įtaigiai, B. Genzeliui būdingu stiliumi, pateikiama mąstytojo idėjinių nuostatų bei jo veiksmų dermė, kuri parodo, jog jo aptariama asmenybė buvo ištikima savo nuostatoms iki gyvenimo pabaigos. Taip pat krenta į akis autoriaus parinkti ir kiti tokių žmonių gyvenimai, kurie buvo ne tik dominuojančios politinės ir socialinės sistemos opozicijoje, bet ir dėl savo idėjų kovojo iki pat mirties, rizikuodami savo socialiniu statusu, šeima, santykiais su draugais ir visuomene. Tokie buvo dauguma aprašomų mąstytojų: (be jau minėto Th. More'o) Sokratas, Ibn Sina, Niccolo Machiavelli, Abraomas Kulvietis, Petras Ramas, J. J. Rousseau, Aleksandras Radiščevas, Nikolajus Černyševskis, Friedrichas Nietzsche, Vydūnas, Antonio Gramsci, Giacomo Leopardi.

Beveik kiekvienos asmenybės pažiūroms aprašyti ir jų formavimąsi labiau paaiškinti naudojamas biografinis tyrimas. Tačiau skirtingai negu vertikaliojo redukcionizmo atveju, asmenybės pažiūros nėra suvedamos į tiesioginę priklausomybę nuo socialinio sluoksnio, kad būtų galima nustatyti autorių idėjų „klasinę prigimtį“. Taip pat nagrinėjamas asmenybės ryšys su kitais tos epochos mąstytojais, visuomenės veikėjais, pažiūrų, idėjų sklaida. Taip pristatomi T. More'o ryšiai su Erazmu Roterdamiečiu, Anglijos karaliais Henriku VII ir Henriku VIII, Johnu Fisheriu; Ibn Sinos santykiai su Masichiu, Al Biruniu, Aragiu, Abu Saidu, sultonu Machmudu; Abraomo Kulviečio bendravimas su E. Roterdamiečiu, Philipu Melanchthonu, Albertu Goštautu, Prūsijos

⁴⁴⁸ Genzelis B., *Esė apie mąstytojus...*, p. 65-72.

kunigaikščiu Albrechtu, Bona Sforz; J. J. Rousseau su Denis Diderot, Tereza Levaser, Davidu Hume'u ir kitais.

Be aktyvesnių visuomenės veikėjų, kurių pažiūros buvo opozicinės, socialistinės, ar ateistinės, pristatomi ir keletas iškilusių profesionalios filosofijos kūrėjų gyvenimai ir darbai. Tai – Sokratas, Platonas, Aristotelis, J. J. Rousseau, I. Kantas, F. Nietzsche. Taip pat iškeliami lietuvių mąstytojai, kurie savo kūryba darė įtaką to meto Lietuvos visuomenėje: A. Kulvietis, A. Daugirdas, Vydūnas.

Pristatant F. Nietzsche's etiką, pateikiami reliatyvizmo bruožai – žmogaus egzistencija anapus gėrio ir blogio, žmogaus varomoji jėga – savisaugos instinktai, valia valdyti, kuri gali paversti asmenį antžmogiū⁴⁴⁹. Autorius gan plačiai analizuoja antžmogio charakteristiką vietomis ją perpindamas su F. Nietzsche's epochos bruožais, priešpastatydamas ją minios psichologijai. Taip pat čia galima rasti ir požiūrio į istoriją analizę, kurioje (skirtingai nei tai moko dialektinis materializmas) neegzistuoja objektyvūs dėsniai. Ją lemia antžmogių elgesys, jų kova su minia ir vadovavimas jai. Tokia šio gyvenimo filosofo „subjektyvaus idealizmo“ pozicija visiškai nepriešinama su liaudies masių ar jų iškeltų asmenybių vaidmeniu istorinio materializmo kontekste. Pabrėžiamas F. Nietzsche's požiūris į istoriją kaip į gyvenimo tarnaitės vaidmenį.

Minėtinas paskutinis knygos autoriaus pristatytas Antonio Gramsci, filosofijos istorijoje vertinamas kaip marksizmo revizionistas, kuris atsisako objektyvių istorijos dėsnių, objektyvios tiesos sampratos ir istorinio materializmo koncepciją traktuoja kaip socialinės grupės istorinį subjektyvumą⁴⁵⁰. Tuo pačiu A. Gramsci siekia reabilituoti K. Marksą atskirdamas jo teorinius samprotavimus nuo F. Engelso, V. I. Lenino interpretacijų, sukurdamas naujas marksizmo vartosenos perspektyvas Vakarų valstybėse ir pirmiausiai Italijoje. Tačiau savo nauja interpretacija, kaip tai supranta A. Walicki, A. Gramsci neatmeta marksizmo totalitarinio pobūdžio, bet dar rafinuočiau pagrindžia intelektinės ir kultūrinės hegemonijos principą tokioje „naujoje“ visuomenėje ir valstybėje⁴⁵¹. B. Genzelis tuo tarpu akcentuoja A. Gramsci nusistatymą prieš dogmatizmą, mokslininko savikritiškumą ir pirminių šaltinių analizės svarbą, – taigi daugiau metodologines nuostatas, kurios galėjo daryti teigiamą įtaką autoriaus kolegų, marksizmo-leninizmo dogmatikų, atžvilgiu⁴⁵². Tame pačiame tekste pateikiamos ir Benedetto Croce filosofinės idėjos, kurios darė didelę įtaką Italijos ir Europos intelektualams XX a. pirmoje pusėje.

Dar įdomesnė plačiajam skaitytojui turėjo pasirodyti B. Genzelio knyga „Renesanso filosofijos metmenys“, išleista Sąjūdžio metais, tačiau parašyta dar iki jam prasidedant⁴⁵³. Joje

⁴⁴⁹ Genzelis B., *Esė apie mąstytojus...*, p. 152-161.

⁴⁵⁰ Walicki A., *Marksizmas ir šuolis...*, p. 150.

⁴⁵¹ *Ten pat*, p. 503-509.

⁴⁵² Genzelis B., *Esė apie mąstytojus...*, p. 174-176.

⁴⁵³ Genzelis B., *Renesanso filosofijos metmenys*, Vilnius: Mintis, 1988.

analizuojamos epochos idėjos ir jas plėtojusią asmenybių biografijos, perpintos su Renesanso socialinėmis, ekonominėmis, politinėmis aplinkybėmis, religiniais judėjimais. Reikia pastebėti, kad šiame darbe yra atliekamas gan platus Renesanso idėjų visumos pjūvis ir tai daroma ignoruojant bet kokius klasių kovos, partiškumo, istorinio progreso „dėsnius“ (su nežymiomis išlygomis ar nuorodomis kai kuriose vietose). Kadangi knyga parašyta Sajūdžio priešaušryje, tai suprantama, kad ir cenzūra buvo švelnesnė nei 1972 m. ar kiek vėliau. Šalia religinės, teologinės Renesanso problematikos, knygoje galima gan išsamiai susipažinti su šio laikotarpio socialinėmis teorijomis, Naujųjų laikų gamtos filosofija, ontologija ir gnoseologija, grįsta empirizmo ir racionalizmo tradicijų paradigmomis ir jų autoriais. Pastebėtina, kad šių koncepcijų pristatymas nieko nesiskiria nuo šiais laikais rašytų filosofijos istorijos tekstų ir juose taikomos kontekstualistinės arba problemų filosofijos metodologijos.

Knygoje daugiausiai galima susipažinti su mąstytojų siekiais atgaivinti pamirštas Antikos filosofines tradicijas ir ją susieti su krikščionybe. Tokiu būdu per Nikalojaus Kuziečio, Lorenzo Vallos, Jurgio Gemisto Pletono, Marsilio Ficino, Giovanni Pico della Mirandolos, Erazmo Roterdamiečio ir kitų filosofų plėtotas idėjas pateikiamos naujų atgaivintų filosofinių prieigų: platonizmo, epikūrizmo, stoicizmo, – santykis su to meto scholastine filosofija. Pabrėžiamas tradicinei istoriografijai būdingas Viduramžių epochos ir Renesanso supriešinimas. Taip pat galima pastebėti autoriaus nuostatą laikyti krikščionybę, Katalikų Bažnyčią kaip autentišką santykį su Dievu, tikėjimu praradusią ar prarandančią instituciją, kurią dėl to reikia reformuoti. O humanistų, Reformacijos ar Naujųjų laikų filosofų darbai, tyrinėtojo nuomone, būtent tai ir atlieka. Toks požiūris yra galimas ir nebūtinai būdingas su ateistine nuostata susijusiam religiniam nihilizmui ar leninizmui, nes pagrindinė katalikų tikėjimo institucija tuo metu iš tikrųjų išgyveno krizę. Kita vertus, šioje vietoje galima pastebėti ir labai aiškų vienpusiškumą, nes yra visiškai ignoruojami tie sajūdžiai, kurie atnaujino Katalikų Bažnyčią, Europos katalikiškąją visuomenę iš vidaus ir nepasmerkė jos susiskaldymui, kaip Reformacija. Todėl būtų buvę objektyvu (nors tuomet būtų iškilusi redukcinio vertinimo būtinybė) šalia atskilusių reformatorių pateikti ir sėkmingus reformatorius, mistikus, pavyzdžiui, karmelitus: Teresę Avilietę, Kryžiaus Joną – arba Ignacą Lojolą bei visą jėzuitų ordiną, kuris sustabdė kai kurias destruktivias Reformacijos tendencijas, sušvelnino konkistadorų užkariavimus Lotynų Amerikoje, sukūrė naują švietimo paradigmą ir tinklą visame pasaulyje. Tuo tarpu analizuojamoje knygoje be pagrindinių Reformacijos atstovų dar galima susipažinti su kitais religiniais veikėjais – mistikais: Johanes Eckhartu, Jakobu Boehme, Jeanu Gersonu ir kt., – balansavusiais ant katalikiškos dogmatikos ribos⁴⁵⁴.

Dar vienas svarus indėlis į nemarksistinės filosofijos istorijos minties populiarinimą sovietų Lietuvoje buvo B. Genzelio tekstai, skirti XX a. Lietuvos filosofams. Pirmiausia būtina

⁴⁵⁴ Genzelis B., *Renesanso filosofijos...*, p. 83-103.

išskirti jau anksčiau paminėtus B. Genzelio darbus „legalizuojant“ L. Karsaviną ir S. Šalkauskį, kuomet buvo gauti šių autorių rankraščiai, perduoti VVU retų spaudinių skyriui ir publikuoti bei komentuoti. L. Karsavino tekstuose tyrinėtojas iškelia religijos filosofijos, krikščioniškojo egzistencializmo klausimus⁴⁵⁵. Šiose temose nagrinėjamos įvairios problemos: žmogaus ir Dievo santykio, tobulybės ir netobulumo, pasaulio pažinimo, žmogaus kūno ir dvasios ir kitos. Aptardamas pasaulio pažinimo problemą, tyrinėtojas, viena vertus, pabrėžia L. Karsavino analizuojamo pasaulio nepažinumo aspektą ir lygina ją su fenomenologinės filosofijos teiginiais apie žmogaus sąmonės veiklą⁴⁵⁶. Kita vertus, autorius pasakoja apie L. Karsavino visuotinės filosofiją, kurioje gamtos pasaulis susilieja su socialiniu pasauliu į vieną visumą, kurios centru yra Dievas⁴⁵⁷. Tyrinėjant žmogaus netobulumą, iškeliamas mirties, mirties baimės motyvas, individualių ribų ir laisvo žmogaus noro vaidmuo⁴⁵⁸.

S. Šalkauskio filosofijos palikimo atveju dėl galimos sovietinės cenzūros reakcijos buvo pasinaudota šio filosofo laiškais A. Smetonai, kuriuose kritikuojamas autoritarinis režimas 1927 m. ir 1935 m. B. Genzelio tikinimu, po tokios publikacijos, ilgainiui buvo galima siekti paruošti spausdinimui ir Šalkauskio raštus, nors pastarieji pradėti leisti po nepriklausomybės atstatymo⁴⁵⁹. Iki 1988 metų be jau minėtų laiškų B. Genzelis keletą savo straipsnių glaustai pristatė bendrus S. Šalkauskio filosofijos metmenis, estetikos, kultūros bruožus, kultūros ir asmens, kultūros ir civilizacijos santykį, gyvenimo filosofijos principus⁴⁶⁰. Jo straipsniuose galima rasti netgi 1938 m. S. Šalkauskio pradėto „Gyvosios dvasios“ sąjūdžio idėjų, kurios kvietė jaunimą į dvasinį atsinaujinimą. Šiame kontekste (skirtingai nei kiti sovietmečio filosofai) jis nesmerkė socialinių problemų sprendimą einant dvasinio tobulėjimo keliu, neatliko vertikalios redukcijos (siūlant išspręsti kapitalistinės visuomenės problemas marksistiniu-lenininiu būdu)⁴⁶¹.

B. Genzelis plačiau analizuoja ir J. Girniaus filosofijos teiginius. Čia jį daugiausiai domino egzistencinės Vakarų filosofijos principų atspindys ir naujos originalios išvalgos lietuvių mąstytojo tekstuose. Todėl tyrinėtojo analizėje galima rasti paralelių tarp Martino Heideggerio ir J. Girniaus teorinių teiginių. Abu jie egzistencinio mąstymo paradigmos filosofai, tačiau pastarasis pristatomas kaip krikščioniškosios krypties mąstytojas, iškeliami pagrindiniai J. Girniaus opozicijos M. Heideggeriui principai: būties deantropologizavimas, metafizinio matmens

⁴⁵⁵ Genzelis B., Paskutiniai Levo Karsavino darbai, *Laikas ir idėjos: filosofijos istorijos baruose*, sud. A. Rybelis, Vilnius: Mintis, 1980, p. 222-234.

⁴⁵⁶ *Ten pat*, p. 230.

⁴⁵⁷ Genzelis B., Žmogaus samprata buržuazinės Lietuvos filosofijoje // Ozolas R. (sud.), *Žmogus šiuolaikinėje filosofijoje*, Vilnius: Mintis, 1984, p. 151.

⁴⁵⁸ *Ten pat*, p. 152-154.

⁴⁵⁹ Genzelis B., *Imperijai griūvant...*, p. 91-92.

⁴⁶⁰ Genzelis B., Rankraštinis S. Šalkauskio palikimas, *Būtis ir laikas: filosofijos istorijos baruose*, sud. A. Rybelis, Vilnius: Mintis, 1983, p. 221-234; Genzelis B., *Žmogaus samprata...*, p. 147-151; B. Genzelis, Etinės idėjos S. Šalkauskio filosofijoje, *Problemos*, nr. 33, Vilnius, p. 42-44.

⁴⁶¹ Genzelis B., *Žmogaus samprata...*, p. 150.

perleidimas Dievui, tikėjimo ir moralės santykis⁴⁶². Taipogi, pateikiami bendri egzistencialistams ir kartu J. Girmiui būdingi samprotavimai apie egzistencinio rūpesčio, nuobodulio, atsakomybės, mirties baimės ir ribinių situacijų, meilės ir kančios, žmogiškumo ir techninės pažagos klausimai. Aprašydamas šias problemas autorius nevengia platesnio konteksto, t. y. politinės ir socialinės situacijos prieš Antrąjį pasaulinį karą Europoje, eksplikacijos.

Antano Maceinos filosofijoje B. Genzelį taip pat domina egzistencialiniai klausimai, kurie kaip ir kitos Lietuvos egzistencialistų idėjos yra pristatomos deskriptyviu būdu. Autorius iškelia kančios, baimės, susvetimėjimo, gyvenimo prasmės ir Dievo buvimo problemas A. Maceinos kūryboje⁴⁶³. Pabrėžiamos egzistencialistams ir šiam Lietuvos mąstytojui būdingi sudaiktintos kasdienybės ir autentiško gyvenimo paieškos motyvai ribinėse situacijose.

Įvairiais Lietuvos ir Vakarų filosofijos istorijos klausimais 9-ajame dešimtmetyje B. Genzelis susirašinėjo su išeivijoje gyvenusiu J. Girmiumi. Iš šio susirašinėjimo galima taip pat atsekti abiejų filosofų bendrus interesus dėl Lietuvos kultūros, filosofijos istorijos, Vakarų filosofijos tematikos ir dėstymo, dėl kritiško santykio sovietinės cenzūros atžvilgiu tiek knygų mainų iš laisvojo pasaulio ir sovietinio, tiek teksto rašymo sovietinėje erdvėje klausimais⁴⁶⁴. J. Girmius savo laiškuose stengėsi kiek galima suteikti galimybių labiau praplėsti savo kolegos akiratį ne tik siunčiamomis knygomis, bet ir pastabomis dėl savo teistinio egzistencializmo, antiklerikaliųjų nuostatų, pataisyti klaidas sovietinėje spaudoje apie Vakarų ir Lietuvos filosofų biografinius ir kūrybinius faktus. Taip pat galima pastebėti B. Genzelio atvirą, nuoširdų susidomėjimą J. Girniaus nuostatomis ir norą toliau bendradarbiauti Lietuvos kultūros labui⁴⁶⁵. Apie tai ir liudija šio sovietmečio tyrinėtojo tekstai ir jose išreikštos Vakarų ir Lietuvos filosofijai pozityvios nuostatos.

4.3.1. B.Genzelio tekstų metodologinis santykis su marksizmu-leninizmu

Išanalizuotuose B. Genzelio filosofijos istorijos darbuose galima išsamiai susipažinti su įvairiais skirtingų laikotarpių mąstytojais ir visuomenės veikėjais. Tikrai stebina analizuojamų tiek Lietuvos, tiek pasaulio filosofų, mąstytojų gausa. Jų idėjos ar teorinės nuostatos nėra pateikiamos išsamiai taikant kurią nors labiau išplėtotą aiškinamąjį paradigmą, tačiau pagrindinius nagrinėjamų autorių teorinius elementus galima rasti perpintus su neteoriniais kauzaliniais būdais. Dėl to toks laikotarpio aprašymas, nors jis atitolsta nuo gilesnio filosofinių problemų tyrimo, yra artimas kontekstualistiniam variantui. Kitas bruožas, kuris leidžia priskirti tyrinėtojo darbus minėtai

⁴⁶² Genzelis B., *Prie lietuviškojo egzistencializmo ištakų, Problemos*, 1988, nr. 39, p. 24-26.

⁴⁶³ Genzelis B., *Žmogaus samprata...*, p. 155-158.

⁴⁶⁴ J. Girniaus laišakai B. Genzeliui..., p. 134-149.

⁴⁶⁵ *Ten pat.*

paradigmai, yra gana dažnas lyginimas ar pateikiamos gausios sąsajos tarp Lietuvos ir užsienio mąstytojų. Tokiu būdu Lietuvoje spęstos teorinės problemos sulyginamos su panašaus laikotarpio Vakarų mąstytojų teorijomis. Kadangi pirmosios neretai būdavo pastarųjų atspindys, tai šis metodologinis braižas padeda dar labiau praskleisti vienos ar kitos idėjos genezę bei sklaidos aplinkybes skirtinguose nacionaliniuose, socialiniuose kontekstuose. Apskritai, išskirtinis B. Genzelio dėmesys Lietuvos mąstytojams ir visuomenės veikėjams, pačio autoriaus liudijimu, buvo slaptas jo ir jo kolegų motyvas iškelti lietuviškos visuomenės autoritetus ir juos įtvirtinti oficialioje kultūroje sovietmečiu⁴⁶⁶.

Tyrinėtojo pasirinktiems autoriams ir jų teorijų, pažiūrų analizei taikoma pagarbi objekto vidinės analizės būdu paremta rekonstrukcija, nedeformuojanti pasirinkto objekto, bet jį išsamiai atskleidžianti. To nenorėdavo (ar ir nesugebėdavo) padaryti aktyvaus ideologinio fronto pozicijose stovėję marksistai. Todėl objektyvi analizuojamos idėjos studija galėjo pasirodyti, kaip bandymas „pateisinti“ ar apginti tiriamų pažiūrų teorinių principų autonomiją oficialiosios ideologijos atžvilgiu. Tokių momentų negalėjo nepastebėti ideologijos prižiūrėtojai⁴⁶⁷.

Tačiau redukuojančių mechanisticinių sakinių vis dėlto galima rasti. Jie labiau panaudojami B. Genzelio pirmojoje knygoje „Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje (XIX a.)“. Čia be atskirose vietose pateiktų dialektiniam materializmui priskirtinų vertinimų, galima rasti partiškumo principo taikymą, kai kur galima aptikti progresyvistinio modelio filosofijos istorijai tirti naudojimą, ateistines, materialistines preferencijas. Reikia pastebėti, kad vėlesni darbai: tiek „Esė apie mąstytojus“, tiek „Renesanso filosofijos metmenys“, straipsniai mokslinėje spaudoje ar knygose su kitais autoriais, – atsisako ideologinių redukcijų. O ankstyvųjų tekstų antiklerikalines, materialistines preferencijas tam tikra prasme kompensuoja religinių krikščioniškų autorių, kaip L. Karsavino ar S. Šalkauskio, taip pat kiek vėliau ir J. Girmiaus, A. Maceinos, pozityvus įtraukimas į Lietuvos sovietmečio viešąją akademinę erdvę.

Dar būtina pastebėti, kad tam tikruose kontekstuose tyrimo laukas susiaurinamas ir neįtraukiami kiti (dažniausiai kitos ideologinės stovyklos) tų pačių problemų tyrinėtojai arba idėjų skleidėjai. Suprantama, jog tiriamojo objekto tam tikras ribas nustato ir daugiau ar mažiau privalomas partiškumo principas. Pavyzdžiui, XIX–XX a. diskusijoje tarp laisvamanių ir katalikiškosios pasaulėžiūros atstovų, ganėtinai skurdžiai pateikiama pastaroji pusė, kuri vadinama idealistine ir kuri siekė derinti mokslą su religija (knygoje „Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje XIX a.“ pateikiama tik materialistinių elementų sklaida bei bendra pastaba dėl jų priešiško religinių pažiūrų veikėjams). Todėl, objektyviai vertinant, būtų buvę išsamu matyti šalia ir tos pačios diskusijos apie mokslo ir religijos santykį dalyvių (daugiausiai neotomistų): Adomo Dambrausko–

⁴⁶⁶ Genzelis B., *Imperijai griūvant...*, p. 81, 88-92.

⁴⁶⁷ Gaidys A., Lazauskas J., Makarevičius V., Steponavičius A., *Leidiniui „Problemos“...*, p. 75.

Jakšto, Prano Dovydaičio, S. Šalkauskio, Leono Bistro, Petro Pranciškaus Būčio, Vytauto Endziulaičio ir kitų katalikų visuomenės veikėjų, – pažiūras ir nuostatas (tiesa, diskusijos iniciatoriai buvo daugiau laisvamaniai). Taip pat norimam objektyvumui pasiekti neiškeliama materialistinių pažiūrų skleidėjų minties silpnoji argumentacija dėl žmogaus, sąmonės kilmės, dėl gyvybės žemėje atsiradimo, dėl gamtamokslio ir filosofijos objekto painiojimo (šios problemos ir dėl to meto gamtamokslio lygio ir dėl savo sudėtingumo buvo paviršutiniškai apmąstomos panašiai kaip ir katalikiškų švietėjų darbuose). Pasirinktas partiškumo principas neleido autoriui nustatyti J. Šliūpo, J. Adomaičio ir kitų vadinamųjų „materialistų“ sąsajų su natūralizmu, scientizmu, pozityvizmu arba rekonstruoti šių autorių šališkai suvoktą santykį tarp mokslo ir religijos⁴⁶⁸.

Tiesa, tam tikrą analizę apie pozityvizmo įtaką nagrinėtų XIX a. pab. lietuvių autorių darbuose ir pasaulėžiūroje galima rasti atskirame B. Genzelio straipsnyje „Pozityvistinės idėjos Lietuvoje (XIXa.)“⁴⁶⁹. Tačiau ir šiame tekste didesnis dėmesys sutelkiamas į pozityvizmo ir ateizmo ryšį, nei į pozityvizmo įtaką įvairioms mokslo šakoms ar apskritai pažinimo teorijos raidai Lietuvoje. Kita vertus, lyginant B. Genzelio ano laikmečio laisvamanių pažiūrų analizę su lojalaus ideologiniam darbui „tyrinėtojo“ tekstu, iškyla esminis skirtumas – B. Genzelis visiškai atsiriboja nuo vulgaraus redukcionizmo, kokį galima rasti, pavyzdžiui, I. Zakso darbuose. Pastarasis perpasakodamas pagrindines Jono Kairiūkščio pažiūras, jas tiesmukai vertina dialektinio materializmo rėmuose ir jį tiesiog auklėja, aiškindamas, kas yra „teisinga“ filosofija: „*Reikia pasakyti, kad J. Kairiūkštis apskritai neteisingai vartoja filosofines sąvokas, vertina atskirus filosofus. Antai Platono filosofijos pagrindu jis laiko dualizmą, menkina Hegelio ir Fichtės filosofijos reikšmę, nesupranta Hegelio dialektikos, nekritiškai vertina Machą ir Ostvaldą.*“⁴⁷⁰ – ir t.t.

Partiškumo principas pasirodo ir analizuojant Vilniaus universiteto XIX a. pr. dėstytojų, kritikavusių I. Kantą: Jano Sniadeckio⁴⁷¹, Angelo Daugirdo⁴⁷², – pažiūras. Tačiau jis nėra taikomas kaip svarbiausia, bet – šalutinė priemonė, kur materializmas tapatinamas su empirija. Dar daugiau, kitoje šios knygos vietoje monografijos autorius atvirai prieštarauja šio „metodologinio“ principo taikymui ir tvirtina, kad „*tyrinėtojo tikslas yra ne įtikinti skaitytoją, koku klausimu jie buvo materialistai, koku – ne, bet išaiškinti tą indėlį, kurį praeities autoriai idėjo savo meto krašto kultūriniam gyvenimui bei vykusiai idėjiniai kovai, kaip jie reagavo į buvusias krašte*

⁴⁶⁸ Plačiau apie J. Šliūpo ir kitų XIX a. pab. ir XX a. pr. laisvamanių pažiūrų teorines ištakas bei pasaulėžiūrinės diskusijas su kitaminčiais žr.: Skrupskelis K., *Ateities draugai: Ateitininkų istorija iki 1940 m.*, Vilnius, 2010, p. 158-172; Prancietytė G., *Jono Šliūpo filosofinė kūryba*, Vilnius, 1993, p. 23-42.

⁴⁶⁹ Genzelis B., Pozityvistinės idėjos Lietuvoje (XIX a.), *Problemos*, 1973, nr. 1, p. 63-69.

⁴⁷⁰ Zaksas I., Gamtamokslinis materializmas buržuaziniėje Lietuvoje, *Problemos*, 1971, nr. 2, p. 100.

⁴⁷¹ Genzelis B., *Švietėjai ir jų idėjos...*, p. 20.

⁴⁷² *Ten pat.*

problemas.“⁴⁷³. Todėl jau 1984 m. išleistoje „Esė apie mąstytojus“ (išskyrus keletą pastabų apie to pačio A. Daugirdo pažiūras⁴⁷⁴) nuo šio principo galima sakyti visai susilaikoma.

Be partiškumo apraiškų galima rasti pirmoje knygoje keletą vietų, kuriose implicistiškai deklaruojamas marksizmas-leninizmas, kaip pažangiausia pasaulėžiūra. Kairiųjų pažiūrų turinčių Lietuvos visuomenės veikėjų analizuojamų idėjų kontekste paliekamos užuominos, kad minėti mąstytojai iki marksizmo-leninizmo dar „nesubrendo“: „Šios Mačio ir Biliūno mintys rodo, kad jie artėjo prie objektyvių visuomenės vystymosi dėsnių supratimo.“⁴⁷⁵. „Nors vėliau Šliūpas, „tautos vienybės“ idėjų veikiamas, pasitraukė iš socialistinių pozicijų ir nusirito į buržuazinį nacionalizmą, bet iš jo ankstyvosios publicistikos dalis Lietuvos jaunimo susipažino su atskiromis socialistinėmis idėjomis.“⁴⁷⁶. Arba „J. Biliūnas iki revoliucinio demokrato, socialisto nepakilo. <...> Taigi J. Biliūno sociologinės pažiūros yra tarpinė grandis tarp švietėjiškos ir revoliucinės ideologijos, nors jis ir buvo visa širdimi su darbininkais.“⁴⁷⁷ ir pan. Tuo tarpu kitoje vietoje B. Genzelio ginama nagrinėjamų autorių autonomija marksistinio materializmo atžvilgiu: „Kita vertus, šio laikotarpio priežastingumo, būtinumo ir atsitiktinumo problemos nebuvo savarankiškos. Jos buvo liečiamos tik tiek, kiek buvo reikalingos pasaulio materialumui bei vieningumui įrodyti. Ši tikslą švietėjas ir pasiekė. Ir svarbiausia, šių kategorijų analize jie mėgino paaiškinti gamtos sugebėjimą vystytis.“⁴⁷⁸. Šis pastebimas blaškymasis vertinant horizontalios redukcijos lygmenyje, galima spėti, išreiškia tyrinėtojo santykį ne tiek savo nuostatų ir tiriamųjų asmenybių, kiek galimų oficialių cenzorių pažiūrų atžvilgiu, kurie 8-ajame dešimtmetyje sovietmečio filosofijos baruose dar buvo pakankamai aktyvūs.

B. Genzelio tekstuose galima rasti ir vertikaliojo redukcionizmo teiginių. Pavyzdžiui, M. Valančiaus tekstu apie inkvizicijas Viduramžiais galbūt norima autoriaus parodyti vyskupo tam tikrą objektyvumą Katalikų Bažnyčios istorijos atžvilgiu, bet kartu šioje vietoje vyskupo veikla įvertinama pasitelkus klasių kovos schemą: „Skaitydami „Žemaičių vyskupystę“, aiškiai matome ryšį tarp išnaudotojiškų klasių ir katalikų bažnyčios. Jis surinko daugybę dokumentų apie inkvizicijos priemones Lietuvoje, kuriais vėliau pasinaudojo ateistai, demaskuodami reakcinį katalikų bažnyčios vaidmenį“⁴⁷⁹. Kitais atvejais vertikalusis redukcionizmas atlieka vėlgi greičiau „perkūnsargio“ cenzūros atžvilgiu funkciją, nes naudojamas tik straipsnio pradžioje arba pabaigoje, o turinyje atliekama objektyvi kontekstualistiniam aiškinimui būdinga idėjų analizė⁴⁸⁰.

⁴⁷³ Ten pat, p. 67.

⁴⁷⁴ Genzelis B., *Esė apie mąstytojus...*, p. 133-134.

⁴⁷⁵ Genzelis B., *Švietėjai ir jų idėjos...*, p. 158.

⁴⁷⁶ Ten pat, p. 163.

⁴⁷⁷ Ten pat, p. 167.

⁴⁷⁸ Ten pat, p. 131.

⁴⁷⁹ Ten pat, p. 122.

⁴⁸⁰ Genzelis B., *Žmogaus samprata...*; Genzelis B., *Pozityvistinės idėjos...*, Genzelis B., Karlas Jaspersas (1883–1968), *Problemos*, 1971, nr. 1, p. 92-94.

4.4. V. Bagdonavičiaus Vydūno filosofijos tyrimas

Bagdonavičiaus ir kitų tyrinėtojų pastangos įsigilinti į Vilhelmo Storostos-Vydūno kūrybą, pasaulėžiūrą bei jos filosofinius principus turėjo taip pat būti netikėtas posūkis 7-ojo ir 8-ojo dešimtmečio sovietinės Lietuvos intelektualiniame gyvenime. Paties autoriaus liudijimu, domėtis Vydūnu, jo gyvenimo ir mąstymo principais paskatino jo mokinys vokiečių prof. Viktoras Falkenhanas bei VVU prof. J. Lebedys⁴⁸¹. Taip pat Vydūno darbai buvo parankūs studijuoti ir skleisti viešumoje, nes jie buvo legalūs. Tai lėmė šio lietuvių mąstytojo probaltiška kultūrinė ir intelektualinė veikla nukreipta prieš germanizacijos procesą Mažojoje Lietuvoje ir susvetimėjimą kapitalistinėje visuomenėje. Remiantis šiais motyvais Vydūnas atrodė ne tik nepavojingas, bet ir naudingas sovietinei propagandai prieš „fašistinę, buržuazinę vokiečių kultūrą“. Pirmieji Bagdonavičiaus darbai apie Vydūną spaudoje pasirodė minint Vydūno ir Gandžio gimimo jubiliejų septintojo dešimtmečio pabaigoje. Taip pat tą interesą turėjo žadinti ir dalyvavimas Lietuvos – Indijos bičiulių draugijoje, kuri vėliau perėjo prie baltiškosios kultūros tyrinėjimų ir „Ramuvos“ judėjimo⁴⁸². Be įvairių straipsnių to meto žurnaluose, pagrindinė V. Bagdonavičiaus studija apie šį lietuvių mąstytoją buvo parengta disertacijos pagrindu ir išleista 1987 m.⁴⁸³. Todėl šis tekstas dėl savo sistemingos minties sklaidos šiame tyrime bus pagrindinis, nors taip pat bus pasitelkti ir kiti autoriaus rašyti straipsniai sovietinėje spaudoje.

Savo monografijoje apie Vydūną, jo pasaulėžiūrą, filosofiją autorius detaliai pateikia ne tik vydūniškąją Rytų filosofijos recepciją, bet ir daug kitų teorinių, socialinių, biografinių duomenų, kurie padėjo formuoti šio lietuvių mąstysenos bruožams. Todėl čia galima aptikti vokiečių, rusų, budistinės, daocizmo, teosofijos, atskirų lietuvių autorių, kurių kūryboje didesnę ar mažesnę įtaką turėjo Rytų kultūra, idėjų ir kūrybos eksplikacijas (Mikalojus Konstantinas Čiurlionis, Jurgis Baltrušaitis, Vincas Mickevičius-Krėvė, S. Šalkauskis, L. Karsavinas ir kiti). Didžiausias dėmesys yra suteikiamas teosofijai ir indų filosofijos – vedantos – principų išdėstymui. Autorius apibendrina ir įtaigiai pristato skaitytojui šio lietuvių mąstytojo ontologinius, kultūros filosofijos, pažinimo, estetikos, etikos, tautiškumo bruožus, kurie iš esmės konkuruoja su marksistine paradigma, nes atstovauja vadinamajai idealistinei filosofijai. Kaip ir V. Sezemanas, V. Bagdonavičius laikėsi nuostatos, kad vienas pagrindinių rytietiškos filosofijos propagautojo Lietuvoje tyrinėjimo bruožų buvo antropologinis aspektas⁴⁸⁴. Vydūnui rūpėjo atsakyti į klausimus: kas yra žmogus, kokia jo

⁴⁸¹ A. Šukio interviu su V. Bagdonavičiumi 2008-12-06.

⁴⁸² *Rasos Kernavėje...*, p. 72-74.

⁴⁸³ Bagdonavičius V., *Filosofiniai Vydūno humanizmo pagrindai*, Vilnius: Mintis, 1987.

⁴⁸⁴ Sezemanas V., V. Vydūno „Sąmonė“, *Naujoji Romuva*, 1937, nr. 6, p. 131; Bagdonavičius V., *Filosofiniai Vydūno...*, p. 98.

gyvenimo prasmė. Kadangi Rytų filosofijoje antropologinis klausimas sprendžiamas atsisukus į didžiąją būtį – Absoliutą, todėl antropologija neišvengiamai perpinama su ontologija.

Aiškindamas ontologinius žmogaus būties pagrindus, V. Bagdonavičius detalai aprašė panteizmo poziciją pasaulio sąrangos atžvilgiu. Pastarąją sudaro keturių sferų: fizinių jėgų, vitališkumo, „gyvuliškos gamtos“, proto, – gamta ir trys dvasinės sferys: Atma, Budhi, Manas, – kuriomis pasireiškia absoliutinės dvasios hipostazės⁴⁸⁵. Šioje vietoje panaudotas ir komparatyvistinis metodas, kuomet pristatyti Vydūno perimti indų filosofiniai elementai lyginami su Vakarų filosofijos, t. y. Herakleito, Aristotelio principais, krikščionybės dogmomis⁴⁸⁶. Pasaulio ir žmogaus santykis parodytas, kaip visumos ir dalies, kur mikrokosmose telpa makrokosmosas ir atvirkščiai. Todėl ir dvasingumo koncepcija pristatyta remiantis metafizine duotybe, atsiribojant nuo dialektinio marksizmo mąstymo prielaidų⁴⁸⁷.

Tyrinėjant vydūnišką kultūros koncepciją, parodoma, jog kultūra susiformuoja ne iš materialinių gyvenimo poreikių, bet kaip absoliuto ikižmogiškos gamtos pasaulio evoliucijos tęsinys: „Kultūra esąs tas procesas, kuriame <...> žmogaus dvasia veikia kaip savarankiška kūrybiška galia, reikšmingai įsijungianti į pasaulio evoliuciją, ją esmingai veikianti ir turinti ją užbaigti.“⁴⁸⁸ Tokiu būdu žmogaus kuriamos kultūros vertybės yra žmogiškosios dvasios objektyvizacija. Galiausiai pabrėžiama, kad kultūrinis vyksmas suponuoja žmogaus esmę šiame pasaulyje bei pasireiškia individualizuota forma. Todėl kiekvieno žmogaus kultūrinė veikla parodo ir yra apsprendžiama jo dvasios potencialais. Plėtodamas šias Vydūno išvargas, V. Bagdonavičius aprašo religijos reikšmę Vydūno kultūros sampratoje, kuri, kaip ir ontologijos atveju, yra esminė. Religija šiame kontekste suprantama ne kaip kultūros dalis, bet kaip ją transcenduojantis reiškinys, t. y. panašiai kaip ir krikščioniškoje teologijoje, kurią nagrinėjamame kontekste atstovauja A. Dambrauskas-Jakštas ir S. Šalkauskis⁴⁸⁹. Toliau pateikiama Vydūno polemika su krikščionyste, kurioje paaiškinama religijos imanentinio veikimo prasmė ir reikšmė. Tai, kad šio filosofo apmąstymuose kultūra yra iš esmės perpinta su religija, dar sykį patvirtina, tyrinėtojo nuomone, jo panteistinių pobūdį. Kultūros objektyvizacija suprantama dvejais aspektais: kaip materialinė kultūra, mąstytojo laikoma, civilizacijos apraiška, ir aukštesnė, dvasinė kultūra, kuri realizuojama kaip tiesioginio žmogiškumo forma per mokslą, meną ir dorą.

Pristatydamas Vydūno mokslo vaidmenį, tyrinėtojas pabrėžia, jog mokslas čia užima tik dalinę vietą pažinimo procese. Pats pažinimas suprantamas, kaip „ontologiškai nulemta pasaulyje

⁴⁸⁵ *Ten pat*, p. 109-112.

⁴⁸⁶ *Ten pat*, p. 105, 110-112.

⁴⁸⁷ *Ten pat*, p. 115.

⁴⁸⁸ *Ten pat*, p. 122.

⁴⁸⁹ *Ten pat*, p. 126.

*besireišiančio kūrybos vyksmo, t. y. pasaulinės dvasinės evoliucijos, dalis*⁴⁹⁰. Todėl protu aprėpiamas pasaulio pažinimas laikomas pirmąja pakopa. Aukščiausioji pakopa yra būties esmės pažinimas, kuris įmanomas per svarbiausiąją žmogiškumo galią – išmintį. Todėl jos pasiekimas ir artikuliacija prilygsta rytietiškam nušvitimui: „žmogaus pasiekta aukščiausia išmintis – ne tik pažinimo galia, bet jau ir absoliutus žinojimas, visumos sąrangos ir esmės suvokimas, kuris prilygsta išsivadavimui“⁴⁹¹. Pabrėžiama, kad mokslo sąvoka šioje filosofijoje vartojama labai plačiai ir susijusi ne tiek su abstrakčiu teoretizavimu, bet konkrečia praktine veikla. Teoriniai svarstymai įgauna daugiau etikos, nei gnoseologijos bruožų. Viename iš tokių praktinių momentų yra pabrėžiama, kad žmogaus dvasinis pradas negali apsiriboti tik intelektine sritimi, bet turi visuomet ją transcenduoti⁴⁹². Tokiu būdu gali būti įveikti negatyvūs daiktinės kultūros ir mokslinio pažinimo padariniai.

Grožis nagrinėjamoje filosofinėje koncepcijoje taip pat suprantamas kaip metafizinė duotybė, atribojant ją nuo socialinės veiklos marksistinė prasme⁴⁹³. Todėl ir estetika pateikiama kaip žmogaus santykio su pasauliu būdas arba tos pačios absoliučios dvasios objektyvacijos viena iš pakopų. Teigiama, kad Vydūno koncepcijoje grožis egzistuojąs gamtoje dar iki žmogaus įsikišimo, o jį išreiškia ne tiek pavidalų įvairovė, kiek pats gamtos kismas, virsmas, gyvybės faktas⁴⁹⁴. Meno funkcija tuomet yra materializuoti gamtos, žmogaus dvasią. V. Bagdonavičius fiksuoja, kad Vydūnas, savo estetikoje derina Vakarų filosofų: Platono, I. Kanto, – idėjas su vedantiškuoju panteizmu. Estetika, kaip ir mokslinis pažinimas tokioje interpretacijoje perspektyvoje siejama daugiau ne su formalistine meno koncepcija, bet su etine, ontologine funkcija. Todėl pabrėžiama mintis, kad bet kuris menininkas turi būti pirmiausiai doras, taurus, kilnus, kad galėtų kurti tikrą meną⁴⁹⁵. Nors, kita vertus, menas ir dora pasilieka kaip dvi skirtingos žmogaus veikimo sritys. Toks menas, kuris neišreiškia žmogiškumo esmės ar ją iškreipia, Vydūno, pasak jo tyrinėtojo, yra vertinamas neigiamai (turėta omenyje tuometinės meno avangardines sroves).

Dora pateikiama kaip pati svarbiausia Vydūno žmoniškumo esmės apraška, o kartu ir jo visos filosofijos. Tai dar kartą patvirtina jos praktinį pobūdį. Tipogi tyrinėtojas pabrėžia, jog dora žmogaus gyvenime turi padėti realizuoti šio filosofo sukurtas kosmogonines, ontologines struktūras, kuriuose žmogus išsivaduojęs iš materijos gniaužtų ir susilietęs su Absoliutu⁴⁹⁶. Šis aspektas, kaip teigia kitas tyrinėtojas Marijus Povilas Šaulauskas, perimtas iš indų filosofijos, suteikia Vydūno

⁴⁹⁰ *Ten pat*, p. 134.

⁴⁹¹ *Ten pat*, p. 135.

⁴⁹² *Ten pat*, p. 140-141.

⁴⁹³ *Ten pat*, p. 145.

⁴⁹⁴ *Ten pat*, p. 146-148.

⁴⁹⁵ *Ten pat*, p. 152-154.

⁴⁹⁶ Bagdonavičius V., Vydūno etikos bruožai // *Dorovė ir tradicijos (Etikos etiudai – 8)*, red. V. Žemaitis, Vilnius, 1984, p. 196.

mąstymo paradigmai soteriologinį pobūdį, kuris nėra būdingas daugeliui Vakarų filosofijos mąstytojų⁴⁹⁷. Verta pastebėti, kad šioje srityje doros, dorovės samprata atskiriama nuo marksistinės etikos, nes, anot V. Bagdonavičiaus, šios dvi žmogiškumo apraiškos kyla ne iš žmogaus socialumo, bet iš imanentinio dvasingumo, metafizinio prado⁴⁹⁸. Vydūno etikoje iškeliamas laisvos valios, sąžinės, individo vaidmuo, išdėstomi keli metodai kaip pasiekti galutinį tikslą – žmogaus sielos išsivadavimą. Tokiu būdu tyrinėtojas pateikia keturias lietuvių filosofo indų jogų recepcijas: karma, bakti, žinojimo (džnana) ir karališkosios (radža)⁴⁹⁹. Būtent aktyvi, nesavanaudiška veikla, neprievartinio priešinimosi taktika, individualus žmogaus tobulėjimas suderintas su jo visuomeninėmis pareigomis – visi šie principai, kuriais vadovavosi ir žymūs indų lyderiai: Mohandas Gandis, Aurobindas Gošas – buvo priimtini ir savaip interpretuoti lietuvių mąstytojo veikaluose. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad V. Bagdonavičius jau anksčiau, 1969 m., buvo atlikęs komparatyvistinę Gandžio ir Vydūno pasaulėžiūros ir jų praktinės veiklos, kovos už savo tautos teises, analizę⁵⁰⁰. Nors minėtoje studijoje yra paryškunami Vakarų kapitalistinės visuomenės, britų, vokiečių imperializmo kritika, socialistinės visuomenės privalumai, tačiau kartu iškeliami politinio, visuomeninio veikimo moraliniai pagrindai, kurie yra panašūs dėl abiejų asmenybių santykio su indų filosofija, atsakomybės už savąją tautą idėjų bei iš čia plaukiančių praktinio veikimo nuostatų: pasyvaus pasipriešinimo, dvasinės kultūros plėtojimo.

Galiausiai galima pridėti keletą tyrinėtojo teiginių apie Vydūno požiūrį į tautą. Plėtojant tautiškumo temą, pirmiausiai buvo pateiktas individo-tautos-žmonijos santykis ir šiame santykyje akcentuojamas tradicinis Vydūno individualaus tobulėjimo matmuo per visuomenines būtis: tautą ir pasaulio visuomenę⁵⁰¹. Pabrėžta tautinės kultūros svarba, kartu akcentuotas tautos būties transcendentinis pobūdis⁵⁰². Pastebėta, kaip tautinė egzistencija suteikia pagrindą individo kultūrėjimui, taip atskirų individų dvasinė branda ir stiprybė lemia tautinių vertybių išsaugojimą. Taip pat pabrėžtas biologinis, geografinis, kalbinis, istorinis, kultūrinis kiekvienos tautos ypatumas, kuris neturi deterministinio santykio su žmonijos socialinės raidos dėsniniais, nes Vydūno pasaulėžiūroje žmogaus, tautos ir žmonijos santykiai turi būti determinuojami transcendentinių dėsninųjų⁵⁰³. Taigi ir šioje vietoje autoriaus vėl labai aiškiai atsiribota nuo vertikalios redukcionizmo pagundos ar prievolės.

⁴⁹⁷ Šaulauskas M. P., Vydūnas ir Indijos filosofija, *Problemos*, 1988, nr. 39, p. 30-35.

⁴⁹⁸ Bagdonavičius V., *Filosofiniai Vydūno ...*, p. 159-160, 163.

⁴⁹⁹ *Ten pat*, p. 168-169.

⁵⁰⁰ Bagdonavičius V., Mahatma Gandis ir Vydūnas, *Problemos*, 1969, nr. 2 (4), p. 55-66.

⁵⁰¹ Bagdonavičius V., *Filosofiniai Vydūno ...*, p. 178.

⁵⁰² *Ten pat*, p. 180.

⁵⁰³ *Ten pat*.

4.4.1. V. Bagdonavičiaus teksto metodologinis santykis su marksizmu-leninizmu

Remiantis pateikta V. Bagdonavičiaus Vydūno filosofijos recepcija, galima matyti, kad šiam tyrinėtojiui iš esmės pavyko atsisakyti marksistinių-leninistinių vertinimo klišių bei išsaugoti pagarbų santykį su tiriamuoju objektu. Tyrimo autoriaus strategija gana aiški: tyrinėti Vydūno filosofiją ir jo gyvenimą aiškinant per jo laikmečio socialinių, kultūrinių, ekonominių, politinių veiksnių visumą bei kartu sieti tiriamo mąstytojo teorinius elementus su kitomis to meto teorinėmis koncepcijomis. Toks siekinys jo tyrimą priartina prie kontekstualistinio rašymo būdo. Bet šiai monografijai būdingas ir organicistinis aiškinimas, kadangi Vydūno filosofijos atskiri elementai rekonstruojami, pasitelkiant ne tik kitų mąstytojų teorijas, bet ir neteorinį kontekstą bei galiausiai viską apjungiant po ta pačia vydūniškos vedantiškos filosofinės paradigmos recepcija. Kaip pastebi G. Kabelka, V. Bagdonavičiaus pasirinktas Vydūno veiklos, gyvenimiškos aplinkos ir filosofinės pasaulėžiūros analizės metodas atitinka R. Rorty pasiūlyto intelektualinės istorijos rašymo principą, kuris iš tikrųjų peržengia H. White'o organicistiniams ir kontekstualistiniams aiškinimui priskiriamas paradigmas⁵⁰⁴.

Nors knygos „Filosofiniai Vydūno humanizmo pagrindai“ įvade yra deklaruota, jog bus laikomasi marksistinio požiūrio, tačiau toks vertinimas panaudotas epizodiškai, daugiausiai paskutiniame skyriuje apie socialinį žmogaus gyvenimą. Jame keliose vietose pabrėžta, kaip Vydūnas „teisingai“ įvardijo savo laikotarpio Vakarų pasaulio problemas, tačiau kartu „nesugebėjo“ suvokti tų problemų sprendimo būdų, t. y. kad ne visuomenės ir individo dvasinė evoliucija, bet neišvengiama revoliucija turėtų būti tikroji išeitis⁵⁰⁵. Taip pat papriekaištauta, jog mąstytojas nesuprato marksizmo teiginio dėl materialinių sąlygų žmogaus dvasinei laisvei užtikrinti sutvarkymo bei sumaterialėjimo problemos tikrosios priežasties, t. y. susvetimėjimo⁵⁰⁶. Toks užfiksuotas „prieštaravimas“ Vydūno filosofijoje greičiausiai rodo pačio autorius apsauginę poziciją privalomos cenzūros atžvilgiu, kai visoje knygoje išskleidęs nagrinėjamą objektą ir įtikinamai pagrindęs jo filosofinę vertę nemarksistinėmis priemonėmis, knygos pabaigoje jis yra priverstas fiksuoti bent kelis vadinamus „prieštaravimus“, kurių autorius savo 200 puslapių tyrime lyg ir „nepastebėjo“.

Akivaizdu ir tai, kad rytietiškos filosofinės paradigmos recepcijos vertinimas mechanicistiniais marksistiniais instrumentais yra naivus bandymas lyginti nebendramačius dalykus, o toks nuoseklus darbas būtų paprasčiausias nesusipratimas. Tuo tarpu keli vertikalaus ir horizontalaus redukcionizmo gestai bendrame knygos tekste nesuardo visos teorinės eksplikacijos

⁵⁰⁴ Kabelka G., *Lietuvos filosofijos...*, p. 95.

⁵⁰⁵ Bagdonavičius V., *Filosofiniai Vydūno...*, p. 198, 204.

⁵⁰⁶ *Ten pat*, p. 198, 202.

organicistinės panoramos. Panašius privalomus nusilenkimus oficialiajai ideologijai galima aptikti ir atskiruose autoriaus straipsniuose. Pavyzdžiui, 1978 m. rašytame darbe yra deklaruotas marksistinės paradigmos teorinis pranašumas lyginant ją su idealistine ar „metafizine materialistine“ koncepcija⁵⁰⁷. Tačiau visame straipsnyje Vydūno asmenybės samprata išanalizuota visiškai atsietai nuo „pažangios“ teorijos principų.

Taipogi, visos knygos apie Vydūną teksto turinyje panaudotos citatos ar sulyginimai su marksizmo klasikais yra daugiau šalutinio pobūdžio (marksistiniai teiginiai, sugretinimai parodyti kaip viena iš Vydūno socialinės aplinkos vertinimo galimybių, nesuteikiant tam normatyvinio dominavimo). Pavyzdžiui, pristatant XIX a. pab. – XX a. pr. socialinę, kultūrinę įtampą, šalia situacijos marksistinio vertinimo, pateiktos kitos galimos alternatyvos: Vakarų civilizacijos saulėlydžio teoretiko Oswaldo Spenglerio, civilizacijų istoriko Arnoldo Toynbee, intuityvizmo plėtotėjo Henri Bergsono, neotomistų, P. Teilhardo De Chardino sprendimai, – galiausiai pateiktas Rytų religijų ir filosofijos kelias iš susidariusios įtampos, kurią galima suprasti, kaip dar vieną galimą alternatyvą „moksliniam socializmui“⁵⁰⁸. Toks sugretinimas turėjo padėti dar labiau išskirti Vydūno mąstymo paradigmos unikalumą, kitoniškumą lyginant su anstato ir bazės schema (ypač turint galvoje tą faktą, kad vėlyvučiu sovietmečiu ši schema daugeliui buvo ir lengviausiai suprantama)⁵⁰⁹. Kita vertus, objektyvios informacijos ieškantį skaitytoją, toks pasikartojantis lyginimas galėjo kiek erzinti.

Partiškumo principas filosofijos istorijos perspektyvoje V. Bagdonavičiaus tyrime nors ir yra epizodiškai panaudotas, tačiau jis nėra žalingas, kadangi jo tyrimo pagrindinis objektas yra tik vienos filosofinės paradigmos aiškinimas. Tokia Vydūno tekstų recepcija vėlyvučiu sovietmečiu, kurioje pateikta išsami, integrali filosofo pasaulėžiūra, iš tikrųjų postuluoja netgi priešingus marksistiniam materializmui dalykus: „anstato“ pirmumą „bazės“ atžvilgiu bei jame vykstančių dvasinių reiškinių metafizinį pagrįstumą. Perskaitęs tokią knygą ar kitus panašius straipsnius, skaitytojas turėjo susiformuoti absoliučiai teigiamą sampratą apie metafiziką, religiją, tautiškumą, kultūrą, kaip iš žmogaus vidinių gelmių kylančią dvasinę veiklą. Ši monografija yra turbūt viena iš geriausių „abstraktaus humanizmo“, labiausiai kritikuotino prisiekusių ideologų tarpe, pavyzdžių sovietmečio literatūroje. Joje galima plačiai susipažinti su Rytų filosofijų, teosofų idėjomis. Joje pateikta visatos ir žmogaus sąrangos schema⁵¹⁰, kurioje juslinė sritis turi pirmiausiai būti pajungta dvasinei sričiai, iš esmės metė iššūkį materialistinei anstato ir bazės schemai.

⁵⁰⁷ Bagdonavičius V., Harmoningos asmenybės problema ir Vydūnas, *Kultūros barai*, 1978, nr. 3, p. 50-53.

⁵⁰⁸ Bagdonavičius V., *Filosofiniai Vydūno...*, p. 58-59.

⁵⁰⁹ *Ten pat*, p. 125, 145, 159, 163, 176. Taip pat žr.: Bagdonavičius V., Žmoniškumo prigimties aiškinimas Vydūno veikaluose, *Problemos*, 1978, nr. 1, p. 72-73; Bagdonavičius V., Vydūnas ir senoji indų filosofija, *Mokslas ir gyvenimas*, 1981, nr. 9, p. 23.

⁵¹⁰ Bagdonavičius V., *Filosofiniai Vydūno...*, p. 156.

Žiūrint chronologiniu aspektu, galima pastebėti, kad 1987 m. išleistos knygos tekstas nedaug kuo skiriasi nuo pirmųjų autoriaus straipsnių, parašytų 7-ojo dešimtmečio pabaigoje ir vėlesniais metais. Gal tik pirmuosiuose straipsniuose galima rasti marksistinių-lenininių etikečių, t. y. kovotojo prieš imperializmą⁵¹¹, Lietuvos „buržuazinės“ kultūros nuvertinimo⁵¹² ar istorinėms asmenybėms atsirasti priskirta istorinių prieštaravimų, klasinės sąmonės kategorija (vertikalaus redukcionizmo žymė)⁵¹³. Šios pastabos (išskyrus komparatyvistinį tekstą, lyginantį Vydūną su Gandžiu), padarytos straipsnio pradžioje ar pabaigoje, nėra kaip nors plačiau išplėtotos, panaudotos tos pačios klišės⁵¹⁴: „imperializmo stadijon įžengusio kapitalizmo epocha“, „paaštrėję socialiniai prieštaravimai“, „objektyvūs visuomenės vystymosi dėsniai“ ir pan. Visa tai lyginant su kontekstualistiniu, organicistiniu ar formistiniu būdu konstruojamu visu straipsnių turiniu, galima tai vertinti nuosaikiai, t. y. kaip būtiną minimalią duoklę oficialiajai doktrinai, kad tekstas būtų spausdinamas sovietinėje spaudoje.

4.5. B. Kuzmicko katalikiškosios filosofijos tyrinėjimai

Pradedant tyrinėti B. Kuzmicko sovietmečio filosofinius tekstus, reikia pasakyti, jog jis gilinosi ne tik į katalikiškąją filosofiją, bet taip pat tyrinėjo įvairias etikos, kultūros savimonės problemas. Tačiau pirmoji sritis autoriaus buvo sistematingiau išplėtotą bei ji būtų parankesnė šio darbo tyrimui dėl jame aptariamų religijos, tikėjimo, religinių institucijų temos, kurių interpretacijos Vakarų filosofinėje ir marksistinėje-lenininėje historiografijoje iš esmės skiriasi. Todėl šiame skyriuje bus daugiausiai pasitelkta 1976 m. išleista knyga „Šiuolaikinė katalikiškoji filosofija“ bei ryškesni šio mokslininko filosofiniai straipsniai profesinėje literatūroje.

B. Kuzmickas, tyrinėdamas pagrindinės XIX–XX a. srovės neoscholastikos kryptį – neotomizmą – pateikia išsamų bendrosios metafizikos, ontologijos, gnoseologijos, žmogaus sampratos bruožus. Aprašinėdamas bendrąją neotomistinę metafiziką, autorius pabrėžia, jog ji remiasi pirmaprade tiesiogine patirtimi (ikimoksliniu pažinimu), kuri yra nediferencijuota ir sudaro pirminės būties sąvoką⁵¹⁵. Nors ši patirtis yra atribota nuo mokslinio pažinimo, tačiau kartu pabrėžiama, kad metafizinės sąvokos apriori sąlygoja empirinį pažinimą ir mokslinius tyrimus⁵¹⁶. Būtis, kuri užčiuopiama ontologinės refleksijos būdu, suvokiama hierarchiškai nuo žemiausio lygmens, kur ji užčiuopiama kaip objektas, iki aukščiausio lygmens, kuomet transcendentalinės

⁵¹¹ Bagdonavičius V., *Mahatma Gandis ir...*

⁵¹² Bagdonavičius V., Žmogaus ir žmoniškumo koncepcijos Vydūno filosofijoje bruožai, *Problemos*, 1968, nr. 2, p. 110.

⁵¹³ Bagdonavičius V., *Žmoniškumo prigimties...*, p. 68, 74.

⁵¹⁴ Ten pat; Bagdonavičius V., *Vydūno etikos...*, p. 206; Bagdonavičius V., *Mahatma Gandis ir ...*, p. 66.

⁵¹⁵ Kuzmickas B., *Šiuolaikinė katalikiškoji filosofija*, Vilnius: Mintis, 1976, p. 49-51.

⁵¹⁶ Ten pat.

redukcijos būdu artikuliuojamos šešios kategorijos, kartu nusakančios ir Dievo prigimtį⁵¹⁷. Autorius išskiria dvi būtį aiškinančias neotomistines koncepcijas: esencialistinę ir egzistencialistinę, – daugiau dėmesio skirdamas pastarajai. Dėstant neotomistinę ontologiją, gana aiškiai ir išsamiai pristatomos pagrindinės binarinės kategorijos: aktas ir potencialija, substancija ir egzistencija, materija ir forma, esmė ir egzistencija, būtis ir esmė⁵¹⁸.

Plėtodamas katalikiškosios paradigmos turinį tiek 1976 m. išleistoje knygoje, tiek vėlesniuose straipsniuose, autorius pristato neotomizmo opozicijoje susiformavusias iracionalistines šios filosofijos kryptis, kurias vadina modernizmu, bei įvairias neotomizmo atmainas ar kitas XX a. sroves, kurios pateikiamos kaip alternatyva neoscholastikai. Tokiu būdu atskleidžiamos neotomizmo silpnosios pusės. Pirmiausiai pastebimas sustabarėjęs neotomizmo intelektualizmas, negalintis padėti katalikybės atsinaujinimui, kadangi, modernistų požiūriu, religinę pasaulėžiūrą, kuri pagrįsta transcendencija ir yra tikėjimo objektas, grįsti racionaliai neįmanoma, tuo labiau akademinė spekuliatyvia forma tikėjimo turinį perteikti paprastiems Bažnyčios nariams⁵¹⁹. Tačiau, anot autoriaus, nors akademiškumas, abstraktumas, sistemiškumas, sintetiškumas suteikė galimybes neotomizmui būti universalia filosofija, tačiau tuo pačiu jis bent iš dalies atsiribojo nuo aktualių Katalikų Bažnyčiai dalykų – kultūros, mokslo, visuomenės pažangos, – į ką atkreipė dėmesį naujosios srovės⁵²⁰. Istorizmas, imanentizmas ir fenomenologinė metodologija tapo kertiniais atsinaujinančios katalikiškos filosofijos bruožais⁵²¹. Šioje perspektyvoje pateikiama Karlo Ranerio, atstovaujančio vadinamo transcendentalinio neotomizmo, kritika ne tik (neo)scholastinei bet ir visai klasikinei filosofijai.

Beje, transcendentaliojo neotomizmo srovė išskiriama kaip vidurio kelias tarp klasikinio tomizmo ir egzistencinės-spiritualistinės filosofijos⁵²². Šioje kritikoje teigiama, jog buvusi užmiršta tikroji būtis ir žmogaus santykis su ja. Būtent ikireflektyvi būties pažinimo koncepcija, kurią K. Raneris buvo įvardijęs „Vorbegriff“ sąvoka, B. Kuzmicko yra lyginama su M. Heideggerio klasikinės filosofijos kritika⁵²³. Tai yra dar vienas kontekstualizmo požymis. Panašiai autorius aiškina ir egzistencinės, vertybių katalikiškosios filosofijos kryptis, pasitelkdamas jų vystymąsi įtakojusių klasikinės egzistencinės, fenomenologinės filosofijos paradigmomis ir jos kūrėjų išvalgomis. Pavyzdžiui, Gabrielio Marcelio būties pažinimo problema pateikiama kaip subjekto-objekto dualizmo įveika per antrinę, fenomenologinę, refleksiją, kurioje būtis pasirodo žmogui ne

⁵¹⁷ *Ten pat*, p. 51-53.

⁵¹⁸ Manytina, kad formuluojant esmės ir būties sąvokų dialektiką buvo galima labiau pabrėžti Tomo Akviniečio novatoriškumą, pgl.: Anzenbacher A., *Filosofijos įvadas...*, p. 103-104.

⁵¹⁹ Kuzmickas B., Katalikybės oficialiosios filosofijos – neotomizmo krizė // Kuzmickas B. ir kt. (sud.), *Katalikybės filosofinės koncepcijos*, p. 29.

⁵²⁰ Kuzmickas B., *Šiuolaikinė katalikiškoji...*, p. 80-81.

⁵²¹ Kuzmickas B., II Vatikano susirinkimas ir jo idėjinės ištakos // Kuzmickas B. ir kt. (sud.), *Katalikybės filosofinės koncepcijos*, Vilnius: Mintis, 1986, p. 12-13.

⁵²² Kuzmickas B., *Katalikybės oficialiosios filosofijos...*, p. 42.

⁵²³ *Ten pat*, p. 43-44.

kaip problema, bet kaip paslaptis⁵²⁴. Šio filosofo intersubjektyvumo sampratą, kuri išreiškiama etiniu artimo meilės principu, autorius lygina su Karlo Jasperso komunikacijų koncepcija, Jeano Paulio Sartro ir, deja, su F. Engelso pastebėjimais⁵²⁵.

Pažinimo teorijos kontekste marksizmas atmeta idealaus pasaulio pirmumą materijos atžvilgiu. Pagal neotomistinė teoriją, konkretus pasaulis yra netobulas ir tuo pačiu reiškiasi, kaip tobulybės apraiška, remiantis akto ir potencijos santykiu. Aktas yra grynas veiksmas, įkūnijantis idealias galimybes. Tokia subordinacija marksizmo materialistinėje sampratoje yra visiškai nepriimtina⁵²⁶. Ypač, kai kalbama apie tai, jog tobulos būties substancija ir yra Dievas. Tuo taip pat suteikiamas pirmumas teologinėms tiesoms, o ne filosofiniam mąstymui. B. Kuzmickas tuo tarpu nuo tokio metafizikos neigimo atsisako. Jo tekste galima vėl rasti išsamų nuosaikaus neotomistinio realizmo principų aiškinimą gnoseologijoje. Tokiu būdu galima pakankamai aiškiai susipažinti su neotomistinio žinojimo trijomis pakopomis, su pažinimo galių prigimtimi, metafizikos pirmumu kitų mokslų atžvilgiu, galiausiai proto ir tikėjimo sąjunga, kurioje pastarasis užima aukštesnį lygmenį, ir kitais dalykais. Tačiau vėl pasitenkinama bendro pobūdžio vertinamąja pastaba skyriaus pabaigoje, jog toks Viduramžių kategorijų taikymas šių laikų kontekste tėra „nevaisingas darbas“⁵²⁷. Autorius ypač pabrėžia marksistams aktualios pažinimo problematikos kontekstą. Pasak jo, tikėjimo ir žinojimo klausimą, kuris nuo senų laikų buvo aiškinamas kaip „dvejopa tiesa“, neotomizmas sprendžia, teigdamas tikėjimo ir žinojimo harmoniją bei toleranciją⁵²⁸.

Tyrinėdamas žmogaus sampratą B. Kuzmickas gilinasi į kūno ir sielos, sukurtos Dievo, individo ir asmens bei nuodėmės neotomistines interpretacijas, kurias išdėsto, pasiremdamas Jacques'o Maritaino mokymu⁵²⁹. Šioje vietoje reiktų pastebėti ir kitą šio filosofijos tyrinėtojo darbą, t. y. straipsnį apie krikščioniškos filosofijos antropologinį atsinaujinimą⁵³⁰, kurį pastarasis parašė kiek vėliau, 1984 m. Šiame straipsnyje gan išsamiai nušviečiamas istorinis krikščionybės kelias ir įvairūs istoriniai sąjūdžiai, kurie keitė šią religiją iš vidaus, siekdami ją labiau priartinti prie žmogaus, prie kasdieninio pasaulio. Akcentuojama augustinė dviejų valstybių koncepcija, protestantizmo ir kontrreformacijos padariniai, XIX ir XX a. naujų krikščioniškųjų filosofijų ir teologijų principai, – taigi pateikiamas išsamus istorinis teorinis kontekstas. Kita vertus, straipsnis parašytas organicistiniu būdu, siekiant pateikti skaitytojui visuminį požiūrį ir visiškai atsisakant bet kokio mechanistinio redukcionizmo. Apskritai, tekste galima pastebėti autoriaus visiškai teigiamą nuostatą krikščioniškosios religijos atžvilgiu (jei nekreipsime į keletą bendro pobūdžio

⁵²⁴ B. Kuzmickas, *Šiuolaikinė katalikiškoji...*, p. 129-131.

⁵²⁵ *Ten pat*, p. 134-136.

⁵²⁶ Konstantinovas F. ir kt, *Marksistinės-lenininės filosofijos pagrindai*, p. 459.

⁵²⁷ Kuzmickas B., *Šiuolaikinė katalikiškoji...*, p. 61-65.

⁵²⁸ *Ten pat*, p. 43.

⁵²⁹ *Ten pat*, p. 65-66.

⁵³⁰ Kuzmickas B., Krikščioniškos filosofijos antropologinis atsinaujinimas // Ozolas R. (sud.), *Žmogus šiuolaikinėje filosofijoje*, Vilnius: Mintis, 1984, p. 126-140.

krikščionybės ateitimi abejojančių sakinių). Čia ji traktuojama kaip prie laiko sąlygų turinti pakankamai vidinių galių prisitaikyti ir atsinaujinti, atsigręždama vis labiau į žmogų ir jo gyvenamą pasaulį, kuriamą kultūrą. Tokiu būdu nuo ortodoksinių teiginių ir Dievop nukreiptos teologijos, žengiama link atropologinio, „vidinio“ religingumo, nuo objektyvios reikšmės prie subjektyvaus supratimo⁵³¹. Pozityvų Katalikų Bažnyčios ir filosofijos vertinimą XX a. galima rasti ir ankstesniame straipsnyje⁵³².

1978 m. nagrinėdamas individo ir visuomenės santykio problemą, B. Kuzmickas iš dalies vėl grįžta prie antropologinio krikščionybės teologijos aspekto bei tų pačių autorių: K. Ranerio, Emmanuelio Mounier, J. Maritaino ir kitų⁵³³. Įdomu tai, kad čia bandoma tyrimo objektą nagrinėti išsikeltos teologinės-filosofinės problemos perspektyvoje. Pastebėdamas tam tikrą prieštaravimą tarp krikščionybės transcendentinio Dievo, nemirtingos sielos sampratos ir žmogaus angažavimosi praktinei veiklai materialiam pasaulyje, tyrinėtojas siekia pateikti šios įtampos teologinio-filosofinio sprendimo variantus, kurie atitinka neotomistinės tradicionalistinės, neotomistinės modernistinės (arba transcendentinės antropologijos) ir iracionalistinės pakraipos modernistus (daugiausiai susikoncentruojant į katalikus personalistus). Taigi, šiame glaustame pristatyme panaudojant palyginamąjį, kontrasto metodą pateikiami minėtų srovių pagrindinių mąstytojų idėjos. Tokiu būdu galima susipažinti su neotomistų substancine sielos samprata, kuriai priešpastatoma fenomenologo ir personalisto įžvalga, jog žmogus nėra daiktas, bet greičiau išgyvenimų visuma, per kurią jis siekia save išreikšti, patirti pasaulį. Plačiau atskleidžiami E. Mounier žmogaus gyvenimo apmąstymo principai: jausmai, valia, meilė. Remiantis pastaruoju principu, teigiama, kad žmogaus pagrindinė gyvenimo pastanga yra veržimasis bendrauti, vienytis su kitomis asmenybėmis, vienytis darbe ar visuomeninėje aplinkoje⁵³⁴. Tokioje individo interpretacijoje jo santykis su visuomene tampa lankstus ir artimas. Tuo tarpu neotomistinė individo ir visuomenės samprata dėl jos žemiškojo ir pomirtinio gyvenimo perskyrimo ir pastarojo priešpastatymo, izoliavimo, autoriaus nuomone, nesudaro visų sąlygų realizuoti žmonių individualioms galimybėms, poreikiams ir interesams⁵³⁵.

B. Kuzmickui pristatinėję žymaus jėzuito P. Teilhardo De Chardino krikščioniškojo evoliucionizmo idėjas, galima pastebėti tokią pačią metodologijos ir turinio prasme tolerantišką

⁵³¹ Kita vertus, pasak išeivijos filosofo A. Mickūno, autorius būtent šiame savo rašinyje (kituose savo straipsniuose ši trūkumą pašalina) vengia plačiau pristatyti K. Ranerio ar kitų teologų tezes, kurios peržengia tradicines dievybės, gyvenimo ir bendruomenės sampratas bei kas, savo ruožtu, galėtų sudrebinti tradicines sociopolitines sistemas, įskaitant ir marksizmą, žr.: Mickūnas A., Skrydis į saugias metafizikas, *Akiračiai*, 1985 m. sausis, nr. 1 (165), p. 10.

⁵³² Kuzmickas B., Modernizmas šiuolaikinėje katalikybėje, *Kultūros barai*, nr. 1, 1974, p. 25-27.

⁵³³ Kuzmickas B., Individo ir visuomenės santykio problema šiuolaikinėje katalikybėje // Kuzmickas B. (sud.), *Katalikybė ir šiuolaikinė ideologinė kova*, Vilnius: Mintis, 1978, p. 102-110.

⁵³⁴ *Ten pat*, p. 111.

⁵³⁵ *Ten pat*, p. 106.

nuosatą⁵³⁶. Tekste galima rasti tik keletą, kaip galima suprasti, būtinų sugretinimų su marksistiniais teiginiais ar pasaulėžiūra⁵³⁷. Tuo tarpu pagrindiniai jėzuito paleontologo ir antropologo teiginiai išdėstyti remiantis jo paties teorijos sukurta interpretacine linija, kartkartėmis ją gretinant su jai nebendramačia tomistine pasaulio samprata. B. Kuzmicko tekstas įgalina suprasti, kuo naujoji evoliucinė teorija iš esmės skiriasi nuo scholastinio aiškinimo savo vystymosi, pasaulio, žmogaus, išganyto koncepcijų atžvilgiu. Čia galima rasti pasaulio fenomeno, pasaulio kūrimo, universalumo vystymosi tris pakopas, sudvasintą materijos sampratos išdėstymą, kiek kontrastuojantį su tomistinėmis nuostatomis. Tačiau tai atliekama be jokių redukcinių veiksmų į darvinistinę ar marksistinę „teisingą“ evoliucijos proceso ir naujos kokybės arba materijos ir sąmonės kaip jos anstato išdėstymą.

4.5.1. B. Kuzmicko tekstų metodologinis santykis su marksizmu-leninizmu

Kaip žinia, sovietmečiu rašyti apie religiją, jos institucijas, filosofiją pozityviai buvo gana rizikingas darbas. Tačiau B. Kuzmicko nuostata atitinka tą, kuri atsisako „buldozerinio“ ateizmo ir pateikia religiją, kaip objektyvų socialinį ir kultūrinį reiškinį, kuris taip pat turi savitą filosofinę koncepciją, transcendentinį matmenį. Pastebėtina, kad sovietinis mokslas negalėjo ignoruoti religijos vien todėl, kad daugelį amžių katalikiškoji filosofija ir buvo vienintelė mąstymo paradigma Vakarų civilizacijoje, sugebėjusi integruoti ir ankstesnes (antikines) filosofines koncepcijas. Todėl kovinga „buržuazinės“ katalikiškosios filosofijos kritika galėjo būti paviršutiniška ir perdėm negatyvi, redukuojanti bet kokią idėją į supaprastinto marksizmo rėmus arba ją vulgariai sociologizuojanti, kaip tai buvo daroma J. Aničo, G. Zimano, I. Zakso, Antano Gaidžio, Vlodo Niunkos, Antano Balsio ir kitų sovietinių autorių darbuose⁵³⁸. Kitas kelias, kuriuo ėjo filosofijos bei privalomo ateizmo baruose dirbę tyrinėtojai, buvo pastebėti jos pozityvios pusės, analizuoti vidines struktūras, o pereinant į empirinių duomenų sritį, formuoti tam tikrą religiotyrinę nuostatą (šioje srityje galima išskirti J. Minkevičiaus ir jo bendraminčių darbus⁵³⁹).

⁵³⁶ Kuzmickas B., *Šiuolaikinė katalikiškoji ...*, p. 167-179.

⁵³⁷ *Ten pat*, p. 168, 171.

⁵³⁸ Kita vertus, įdomu pastebėti, kad kai kurie paminėti autoriai savo viešose diskusijose taip pat bandydavo atsiriboti nuo tiesmukiško vertinimo: „Vertinant buržuazinės kultūros palikimą, reikia ne prie kiekvieno abzaco duoti ideologinį įvertinimą, o pateikti gilią kritinę analizę. Mūsųose vyresniosios kartos atstovai neretai kritikuoja idealistinę filosofiją per daug tiesmukiškai, kartais apsiribodami tik neigiamais vertinimais, neparemtais gilesne analize, o jaunoji karta objektyvistškai išdėsto priešišką mums filosofų bei ideologų pažiūrą“. Žr.: FSTI Dabartinės buržuazinės filosofijos sektoriaus posėdžio, vykusio 1980 m. gruodžio 3 d., protokolai nr. 24, LCVA, f. R-1033, ap. 1, b. 233, l. 62. Tačiau realiai ir pats autorius šią nuostatą savo tekstuose ignoruodavo.

⁵³⁹ Vienas iš pavyzdžių, siekiant atsiriboti nuo kovingo ateizmo, atspindi knygoje: Minkevičius J. (red.), Rybelis A. (sud.), *Religijotyros įvadas*, Vilnius: Mintis, 1981. Pažymėtina, kad ir pats B. Kuzmickas nebuvo abejingas religinei tikrovei to meto Lietuvoje. Išeivijai skirtame straipsnyje jis objektyviai analizuoja religingumo, dvasingumo apraiškas, demonstruoja simpatiją persekiojamai tikinčiųjų visuomenei sovietų Lietuvoje, žr.: Bočys J., Katalikybė ir inteligentija šiuolaikinėje Lietuvoje, *Aidai*, 1984, nr. 6, p. 367-370.

Toks aiškinimas tipas, kuriame dominuoja viena pagrindinė teorinė kryptis, ir kurios vystymose procese išskleidžiami jos atskiri elementai, yra pagrindinis B. Kuzmicko tekstuose. Taigi, kaip pastebi G. Kabelka, šio katalikiškos filosofijos tyrinėtojo diskurse labiau iškeliami procesai, o ne atskirų teorijų savitumas, tiriamos ne tiek probleminės prielaidos, bet problemų sprendimo būdai, susiformavusios teorijos funkcionavimas⁵⁴⁰: „Kuzmicko taikomų aiškinimo priemonių dėka sukuriamas plačios apimties teleologinės visumos koherentiškas vaizdinys, kurį valdo transteorinis tikslingumas ir šį įgyvendinantys visuminiai procesai“⁵⁴¹. Visa tai tiek pagrindinėje tyrinėtojo knygoje „Šiuolaikinė katalikiškoji filosofija“, tiek kituose jo straipsniuose formuoja organicistinę nuostatą. Kaip jau buvo pastebėta analizuojant atskirus jo darbus, autoriaus. Kuzmickas taip pat nevengia pateikti platesnį neteorinio pobūdžio turinį, o įvairios katalikiškos filosofijos kryptys nagrinėja pasitelkdamas klasikinės filosofijos paradigmas, kurios ir sudarė prielaidas atsirasti toms kryptims. Toks aiškinimo, filosofinių problemų rekonstrukcinis būdas atitinka kontekstualistinę paradigmą bei savo ruožtu skiriasi nuo formistinės analizės, jog ryšys tarp klasikinės ir išvestinės paradigmos yra ne paralelinis, bet kauzalinis.

Savo knygoje B. Kuzmickas siekia pateikti svarbiausias XX a. katalikų filosofines sroves. Šiam tikslui pasiekti knygos pratarmėje deklaruojama pliuralistinė metodologinė prieiga, o įvairūs argumentavimo būdai leidžia pagrįstai tikėtis ne tik pagal H. White'o lentelę sudarytą mechanicistinio, bet ir kitų trijų diskurso konstravimo būdų. Greta deklaruojama ir privaloma ideologinė kova, kuriai filosofinė analizė irgi turinti tarnauti⁵⁴². Šioje knygoje mechanicistinis aiškinimo būdas dažniau pastebimas aptariant katalikiškos filosofijos istorinį kontekstą, socialinę doktriną. Čia galima aptikti vertikalios redukcionalizmo teiginių; pavyzdžiui, į Katalikų Bažnyčią žiūrima tik kaip į socialinį institutą, visiškai priklausomą nuo bazėje vykstančių procesų⁵⁴³. Pagyrus, jog krikščioniškasis socializmas, Katalikų Bažnyčia apskritai „teisingai“ suprato socialines, dorovines kapitalizmo problemas, peikiamas socialinių problemų sprendimų būdas, apeliuojant į moralę ir krikščioniškąjį solidarumą⁵⁴⁴. Todėl socialines problemas siūloma spręsti marksistiškai, o ne taip, kaip nagrinėjamos teorijos autoriai, paliekant bendradarbiavimo galimybę⁵⁴⁵.

Dėl tokio redukcionalistinio samprotavimo taip pat nevengiama daryti ir kitų tikrovės nelabai atitinkančių teiginių, kaip: „XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje plintant Lietuvoje socialistinėms,

⁵⁴⁰ Kabelka G., *Lietuvos filosofijos...*, p. 98.

⁵⁴¹ Ten pat.

⁵⁴² Kuzmickas B., *Šiuolaikinė katalikiškoji...*, p. 6.

⁵⁴³ Ten pat, p. 22; taip pat žr.: Kuzmickas B., *Individo ir visuomenės...*, p. 103-104.

⁵⁴⁴ Kuzmickas B., *Šiuolaikinė katalikiškoji...*, p. 27, 39; Kuzmickas B., *Individo ir visuomenės...*, p. 110. Panašiai elgėsi ir V. Bagdonavičius, aptardamas Vydūno socialinių problemų išvalgas ir sprendimų būdus, žr.: Bagdonavičius V., *Filosofiniai Vydūno...*, p. 204.

⁵⁴⁵ Kuzmickas B., *Individo ir visuomenės...*, p. 107; B. Kuzmickas, *Šiuolaikinė katalikiškoji...*, p. 38.

vėliau ir marksistinėms idėjoms, religinės pasaulėžiūros įtaka visuomenei silpnėjo⁵⁴⁶, „šiaip ar taip, katalikybės vaidmuo sudėtingame XIX a. antrosios pusės Lietuvos kultūriniam gyvenime prieštaringas“⁵⁴⁷ ir pan., – kurie grįsti labiau išankstinėmis sovietinio marksizmo prielaidomis, nei empirine medžiaga ar visaapimančia teorine analize. Siekiant kritikuoti Katalikų Bažnyčią, bet kartu išlaikyti prideramą objektyvumą, tame pačiame nagrinėjamame kontekste paliekami prieštaraujantys teiginiai⁵⁴⁸ arba supainiojama religija ir Bažnyčia kaip institucija⁵⁴⁹. Kita vertus, galima rasti ir teigiamų katalikybę, kaip socialinį ir kultūrinį reiškinį, apibūdinančių aspektų: iškeliamas katalikų dvasininkų vaidmuo XIX a. tautiniame judėjime, švietime, taip pat pastebima paprastų žmonių globa, opozicija rusinimui ir stačiatikybės plėtrai Lietuvoje, netgi pabrėžiamas atviros neapykantos ar beatodairiško priešiško šiai katalikiškai institucijai nepagrįstumas⁵⁵⁰.

Daugiau horizontaliojo redukcionizmo intarpų (nors dažnai tai daroma pasislepiant po marksizmo klasikų ar kitų šios krypties kolegų citatomis) galima aptikti pristatant neotomistinę filosofiją. Taip yra veikiausiai todėl, kad ji buvo tampriai susijusi su sovietų požiūriu susiformavusia buržuazine kultūra bei dėl to, kad ši katalikiška filosofija XX a. buvo pati įtakingiausia lyginant su kitomis kryptimis visame katalikiškame pasaulyje. Keliose vietose galima rasti ir griežtesnių neotomistinės metafizikos atmetimo teiginių, kurie sutampa ne tik su dialektinio materializmo, bet ir su pozityvistine nuostata: nemoksline metodologija paremti tyrimai laikomi tautologiniais⁵⁵¹ arba mitiniais⁵⁵². Tačiau viso tyrimo turinio atžvilgiu tokie paskiri teiginiai yra tyrimo objekto nedeformuojantys sakiniai. Juos galima laikyti vadinamais „perkūnsargiais“ cenzūros atžvilgiu⁵⁵³, lyginant su leninistų metamais nepagrįstais, nebendramačiais kaltinimais neotomistų siekiui sieti tikėjimą ir žinojimą, mokslą ir filosofiją: „*Tačiau kas duoda teisę tikėjimui ir religinei filosofijai kištis į mokslo reikalus? <...> Tačiau tai (mokslo ir tikėjimo gretinimas – aut. past.) tėra sofizmas. Juk mokslinio pažinimo patikimumo negalima net lyginti su „patikimumu“ teologinių dogmų, paimtų iš primityvių religinių mitų, kurie atsirado dar tada, kai*

⁵⁴⁶ Kuzmickas B., *Šiuolaikinė katalikiškoji...*, p. 37. Minėtu laikotarpiu religinė pasaulėžiūra turėtų būti pirmiausiai atskirta nuo liaudiško tikėjimo, paremta prietaringumu, priemaišų. Taip pat turėtų būti įvardintos kitos įtakingos socialinės, ekonominės, švietimo realijos, kurios lėmė sekuliarizacijos spartą, kaip ir mokslo ar kapitalizmo sklaidą Lietuvoje.

⁵⁴⁷ *Ten pat*, p. 33.

⁵⁴⁸ Vienoje vietoje rašoma, jog dauguma dvasininkų skiepijo abejingumą ir pasyvumą „žemiškiems“ dalykams, kai tuoj pat kalbama apie vyskupo M. Valančiaus pradėtą švietėjišką, blaivystės sąjūdį, į kurį buvo įsitraukę daug kunigų, žr.: *ten pat*, p. 35.

⁵⁴⁹ *Ten pat*, p. 40.

⁵⁵⁰ *Ten pat*, p. 9-10, 38-39.

⁵⁵¹ *Ten pat*, p. 53.

⁵⁵² *Ten pat*, p. 59.

⁵⁵³ Vienas toks atvejis, kuriame buvo paliestas ir B. Kuzmicko straipsnių ideologiškumas, buvo jau minėtais 1973 m. „Komunisto“ kritikoje „Problemu“ atžvilgiu. Tuomet „perkūnsargis“ tikrai suveikė, žr.: Gaidys A. ir kt, *Leidiniui „Problemos“...*, p. 70.

nebuvo mokslinio pažinimo. Religijos mitai ir dogmos ne tik kad negali reguliuoti pasaulėžiūrinių išvadų, o, atvirkščiai, mokslas ir mokslinė materialistinė filosofija mitus ir dogmas paneigia.⁵⁵⁴

Jei šitaip lygintume B. Kuzmicko ir I. Zakso bei P. Teilhardo De Chardino filosofijos eksplikacijas, dar labiau išsiskiria darbai, kuriuose tyrinėtojas net 1986 m. savo rašytame straipsnyje nevengia visų aukščiausio laipsnio redukcionizmo teiginių⁵⁵⁵. Panašaus „kritinio“ santykio yra ir A. Gaidžio straipsnis, kuriame jis, pastebėdamas visuomenėje ir krikščionybėje vyraujančius „prieštaravimus“ religijai, kaip labiausiai nutolusiai nuo ekonominės bazės socialiniam reiškiniui, nepalieka jokių vilčių ateityje išlikti ir kuri dėl savo dogmatizmo ir konservatyvumo visuomet atsilieka išties epochą⁵⁵⁶. Kaip ir V. Bagdonavičius, B. Kuzmickas įvairiose diskurso vietose naudoja privalomus marksizmo teiginius, kurie yra daugiau konstruojami kontrasto principu, kad būtų galima labiau paaiškinti tiriamąjį objektą bei šie teiginiai nėra paties autoriaus, bet kitų pasirinktų marksistų vertinimai, todėl jų redukcinis laipsnis tokia stiliaus gudrybe, galima sakyti, sušvelninamas⁵⁵⁷. Tačiau kitose vietose dalinio horizontalaus redukcionizmo neišvengiama, kuomet lyginant implicistiškai remiamasi progresyvistine filosofijos idėja, kurios aukščiausia išsivystymo stadija turėtų būti laikomas dialektinis materializmas, o idealistinė metodologija pateikiama, kaip neleidžianti suprasti objektyvių filosofinių problemų, o taipogi ir religijos, sprendimo būdų⁵⁵⁸.

Pristatant kitų katalikiškų filosofinių disciplinų principus: modernizmą, vertybių filosofiją, katalikiškąjį egzistencializmą, personalizmą, spiritualizmą, P. Teilhardo de Chardin'o filosofiją – objektyviai analizuojami paradigmos esminiai bruožai, jų tarpusavio sąsajos, socialinis ar politinis kontekstas be dažnesnių nuorodų, reikalingų ar nereikalingų gretinimų su marksizmu-leninizmu. Intensyvesnį lyginimą su marksistine filosofija galima pastebėti nebent personalizmo analizėje, tačiau ir pastarosios krypties vystytojai, kurie atstovauja kairiąją katalikybės kryptį, savo mintis gretino arba siejo su marksistine schema. Šioje vietoje minėtinas paties autoriaus kiek vėliau

⁵⁵⁴ Konstantinovas F. ir kt, *Marksistinės-lenininės...*, p. 456.

⁵⁵⁵ Zaksas I., P. Tejaro de Šardeno filosofija ir jos interpretacija dabartinėje katalikybėje // Kuzmickas B. ir kt., *Katalikybės filosofinės koncepcijos*, p. 136-154. Verta pastebėti, jog Filosofijos sociologijos ir teisės institute B. Kuzmickas neretai kritikuodavo kolegos I. Zakso darbus dėl tiesmuko ar nekorektiško dialektinio materializmo kategorijų taikymo tyrinėjant Vakarų autorius, religiją (žr.: FSTI Dabartinės buržuazinės filosofijos sektoriaus posėdžio, vykusio 1978 m. balandžio 12 d., protokolas nr. 6, LCVA, f. 1033, ap. 1, b. 180, l. 15; FSTI Dabartinės buržuazinės filosofijos sektoriaus posėdžio, vykusio 1981 m. vasario 11 d., protokolas nr. 4, *ten pat*, b. 259, l. 12-13, FSTI Dabartinės buržuazinės filosofijos sektoriaus posėdžio, vykusio 1981 m. liepos 1 d., protokolas nr. 15, *ten pat*, l. 34-35; FSTI Dabartinės buržuazinės filosofijos sektoriaus posėdžio, vykusio 1981 m. lapkričio 4 d., protokolas nr. 4, *ten pat*, l. 53-54), ne visada palaikydavo šios stovyklos darbuotojų ideologizuotos kritikos kitų kolegų atžvilgiu, FSTI Dabartinės buržuazinės filosofijos sektoriaus posėdžio, vykusio 1979 m. gegužės 7 d., protokolas nr. 10, žr.: *ten pat*, b. 206, l. 29-30; FSTI Dabartinės buržuazinės filosofijos sektoriaus posėdžio, vykusio 1981 m. vasario 9 d., protokolas nr. 3, *ten pat*, b. 259, l. 8.

⁵⁵⁶ Gaidys A., Katalikybės modernėjimo prieštaravimas // Kuzmickas B. (sud.), *Katalikybė ir šiuolaikinė ideologinė kova*, p. 58-59, 65.

⁵⁵⁷ Kuzmickas B., *Katalikiškoji filosofija...*, p. 62, 135, 171, 177. Taip pat žr.: Kuzmickas B., P. Tejaro de Šardeno krikščioniškasis evoliucionizmas, *Problemos*, 1971, nr. 1, p. 63.

⁵⁵⁸ *Ten pat*, p. 50, 188.

prisipažintas pastebėjimas, kurio atliekant savo pirmąjį tyrimą 1976 m. nebuvo galima paviešinti: personalistai buvo susipažinę tik su socializmo lozungais ir fasadine Sovietų Sąjungos puse bei iš tiesų nepažino tikrojo sovietinės ideologijos veido⁵⁵⁹.

Kitą įdomų pastebėjimą galima rasti pagrindinio žurnalo „Rūpintojėlis“ redaktoriaus Kazimiero Šapalo recenzijoje, skirtoje B. Kuzmicko knygai apie katalikiškąją filosofiją⁵⁶⁰. Joje tiesiogiai perspausdinti recenzuojamoje knygoje filosofijos tyrinėtojo rašyti pozityvūs tekstai apie visus pagrindinius Lietuvos filosofus, kuriuose pabrėžiamas „buržuazinių“ mąstytojų unikalumas ir jų nuopelnai Lietuvos filosofijai. Recenzija baigiama išvada, jog „apskritai veikalas rimtas ir vertas skaitytojų dėmesio“⁵⁶¹. Tai yra solidus įvertinimas oficialiam sovietų Lietuvos mokslininkui. Reikia pridėti, kad B. Kuzmickas jau anksčiau savo liberalumu išsiskiriančiose „Problemos“ gynė objektyvias vėlesniojo „buržuazinio“ laikotarpio Lietuvos filosofų – Vydūno, Adomo Dambrausko-Jakšto, V. Sezemano – studijas, kurios, jo tuometine nuomone, neturėjo būti atliekamos remiantis siauru konceptualiniu, t. y. marksistiniu, požiūriu⁵⁶². Panašiai šis mokslininkas elgėsi ir dirbdamas Filosofijos, teisės ir sociologijos institute 8-ajame ir 9-ajame dešimtmečiuose, neleisdamas sumenkinti S. Šalkauskio ar kitų Lietuvos filosofų darbų⁵⁶³.

Žvelgiant į šio tyrinėtojo darbus chronologiniu aspektu galima nesunkiai pastebėti, jog panašiai, kaip ir kitų sovietmečio objektyvių Vakarų filosofijos tyrinėtojų atžvilgiu 7-ojo ir 8-ojo dešimtmečio tekstai yra su sąlyginai dažnesnėmis nuorodomis į oficialiąją filosofiją. Nors pasitaiko ir išimčių, pavyzdžiui, 1969 m. rašytas straipsnis, išskyrus vieną sakinį, visiškai neturi jokių kitų redukcinių teiginių⁵⁶⁴. Taipogi ir 9-ojo dešimtmečio B. Kuzmicko tekstai pateikia arba visiškai „švarias“ eksplikacijas, arba su minimalia kelių abejojančių sakinių nuoroda į oficialųjį diskursą. Ypač atkreiptinas dėmesys į šio laikotarpio pateiktus neotomistinės filosofijos, kitų katalikiškųjų kryptų koncepcijų pozityvius aiškinimus ir vertinimus⁵⁶⁵, Antrojo Vatikano susirinkimų nutarimų⁵⁶⁶ ar Rytų filosofijų: vedantos, budizmo, dzen budizmo, – vaidmens Vakarų kultūroje komentarus⁵⁶⁷. Autoriaus aiškias simpatijas Vakarų filosofijai galima pastebėti ir jo susirašinėjimuose su egzistencialistinės krypties filosofu J. Girmiumi⁵⁶⁸. Greta to minėtini 9-ojo dešimtmečio viduryje slapta rašyti straipsniai išėjusių spaudai, kuriuose B. Kuzmickas atvirai kritikuoja marksistinį materializmą, religijos, tikėjimo ir kitų dvasinių vertybių naikinimą, mokslo

⁵⁵⁹ Kuzmickas B., *Katalikiškoji filosofija. XIX ir XX a.*, p. 233.

⁵⁶⁰ Knygų recenzijos, *Rūpintojėlis*, 1977, nr. 1, p. 49-51.

⁵⁶¹ *Ten pat*, p. 51.

⁵⁶² Kuzmickas B., Kultūrinės tradicijos ir pažanga, *Problemos*, 1970, nr. 1, p. 18.

⁵⁶³ LCVA, f. R-1033, ap. 1, b. 67, l. 144-145.

⁵⁶⁴ Kuzmickas B., Asmenybės koncepcija neotomistinėje filosofijoje, *Problemos*, 1969, nr. 1, p. 53-58.

⁵⁶⁵ Kuzmickas B., *Katalikybės oficialiosios...*, p. 21-46.

⁵⁶⁶ Kuzmickas B., *II Vatikano susirinkimas...*, p. 8-20.

⁵⁶⁷ Kuzmickas B., Vakarų ir Rytų kultūrų sąveika // *Būtis ir Laikas. Filosofijos istorijos baruose*, Vilnius: Mintis, 1983, p. 28-49.

⁵⁶⁸ Juozo Girmiaus ir Broniaus Kuzmicko susirašinėjimas, *Problemos*, 2007, nr. 72, p. 238-247.

ideologizavimą ir jo nekorektišką naudojimą marksistinėms tezėms pagrįsti; juose pastebėti redukciniai ideologiniai teiginiai yra taip pat ne propagandinio, bet apsauginio nuo galimos ideologų reakcijos pobūdžio⁵⁶⁹.

4.6. T. Sodeikos fenomenologiniai tyrinėjimai

Tomas Sodeika yra dar vienas filosofas, kuris atstovauja jaunajai kartai ir kuriam taip pat atsirado sąlygos E. Meškausko, B. Genzelio ir kitų vyresniųjų profesorių globoje sovietmečiu pereiti iš kitos specialybės, t. y. matematikos, į filosofiją ir čia parašyti daktaro disertaciją. Jis savo aspirantūros studijų metu pasirinko fenomenologinio mąstymo paradigimą ir apgynė disertaciją apie Romano Ingardeno fenomenologinio mąstymo principus⁵⁷⁰. Šioje vietoje galima pabrėžti dar vieną įvykį, susijusį su dalyvavimu filosofų draugijos veikloje. 1981 m. Lietuvos SSR filosofų draugijos surengtoje vasaros stovykloje Vilniuje M. Mamardašvilis paaiškino T. Sodeikai Edmundo Husserlio, o kartu ir visos fenomenologų mokyklos filosofavimo paradigmos unikalumą. Svečias iš Maskvos padėjo suprasti, jog E. Husserlio tekstai, kurie yra sudėtingai parašyti ir sunkiai suprantami, nurodo ne šiaip į bendrybes, abstrakčias sąvokas, bet yra konkrečios patirties aprašymai bei pateikia jos galimas aktualizavimo nuorodas⁵⁷¹. Toks T. Sodeikos prisipažinimas duoda tam tikrą raktą suprasti ir sovietmečiu, dar jo ankstyvuojų kūrybiniu laikotarpiu, parašytus filosofinius tekstus. Pastarieji labiau panašėja ne kaip savyje užkonservuoti tekstai, būdingi solipsistiniam mąstytojui, bet skaitytoją į dialogą kviečiantis iššūkiu, kurie skatina pastarąjį pradėti suprasti pasaulį kitaip nei tai teigė oficiali sovietinės filosofijos versija.

Taigi, ką mes sutinkame T. Sodeikos rašytuose filosofiniuose straipsniuose? Kaip pastebėjo kitas jo kūrybos tyrinėtojas, čia galima rasti tam tikrą fenomenologinį „džiązą“⁵⁷², kuris mūsų pasirinktomis kategorijomis galėtų būti įvardijamas, kaip daugiausiai kontekstualistinio, formistinio bei galiausiai organicistinio aiškinimo metodologijų samplaika, vietomis „apibarstyta“ mechanicistiniais marksistiniais „dribsniais“. Taigi, pabandykime ir mes peržvelgti keletą pagrindinių fenomenologinių problemų, kurios šio fenomenologijos tyrinėtojo yra nagrinėjamos pasitelkiant E. Husserlio, R. Ingardeno, H. Bergsono, o taip pat R. Descartes'o, Tomo Akviniečio, I. Kanto ir kitų mąstytojų išvalgomis.

Pirmiausiai krinta į akis T. Sodeikos pastanga ne tik paaiškinti fenomenologines sąvokas pasiremiant teoriniu kontekstu, lyginant fenomenologijos kryptį su XIX a. psychologizmo sąjūdžiu,

⁵⁶⁹ Bočys J., Katalikybė ir inteligentija..., Vytėnas P., Materialistinis nužmoginimas, *Tėviškės žiburiai*, 1986 04 15, nr. 16 (1887) p. 3, 1986 04 22, nr. 17 (1888), p. 3, 1986 04 29, nr. 18 (1889), p. 3, 1986 05 06, nr. 19 (1890), p. 6, 1986 05 13, nr. 20 (1891), p. 3.

⁵⁷⁰ Содейка Т., *Феноменологическая онтология Романа Ингардена*, daktaro disertacija, Вильнюс, 1983.

⁵⁷¹ Jonkus D., Ar egzistuoja fenomenologinės filosofijos tradicija Lietuvoje? *Problemos*, 2010, nr. 78, p. 70.

⁵⁷² Sverdiolas A., Kačerauskas T., Fenomenologija Lietuvoje, *Problemos*, 2008, nr. 74, p. 21.

Platono, S. Kierkegaard, Brentano filosofija bei R. Descartes „kopernikišku“ posūkiu nuo objekto prie subjekto, bet ir bandymas tekste atlikti giluminius filosofinius tiriamojo dalyko, reiškinio pjūvius. O tai nepasiekama tik per tekste aprašyto objekto rekonstrukciją, bet imanoma atlikti per konkrečią žmogaus patirtį ir jos refleksiją, kuri kreipia tyrinėtojo žvilgsnį nuo teorinio samprotavimo į pačią tikrovę. Pastarajai geriausiai ir tinka formistinė metodologija, pagrįsta objekto imanentine analize. Tokį autoriaus formistinės formos filosofavimą galima atrasti jam aiškinant įvairius E. Husserlio fenomenologinio metodo ir grynosios sąmonės aspektus. Kalbėdamas apie eidetinę redukciją, kuria užčiuopiama daikto idėja, autorius ją pristato apmąstydamas raudonos spalvos „raudonumo“, stalo „stališkumo“ arba kambario „kambariškumo“ prasminius momentus⁵⁷³.

Taigi, eidetinės redukcijos būdu fenomenologas, sekdamas T. Sodeika, gali prisiliesti prie tikrųjų daiktų, kurie skiriasi nuo I. Kanto „daiktų savyje“, nes juos sąmonė pažįsta tiek, kiek jie pasireiškia sąmonės intencionalumo akte. Daiktai, pasireiškiantys kaip sąmonės srauto komponentai, E. Husserlio įvardijami fenomenų sąvoka⁵⁷⁴. Tam, kad sąmonė atpažintų fenomenus, be eidetinės redukcijos, ji dar turi sustabdyti natūraliąją nuostatą, kurioje telkiasi ir pasaulio, daiktų fizinės ir vertybinės charakteristikos. Natūralia nuostata yra pagrįstas mūsų jutiminis suvokimas, empiriniai tyrimai, – visa tai, kas užgožia daiktų būtį, kas priveda sąmonę apskritai prie „būties užmaršties“ (M. Heideggerio sąvoka)⁵⁷⁵. Suskliaudus natūraliąją nuostatą kartu yra atsisakoma ir jos „generalinės tezės“ apie savaiminį pasaulio egzistavimą. Savaiminis pasaulio egzistavimas kitame kontekste E. Husserlio tyrinėtojo įvardijamas „gyvo prietaro“ sąvoka⁵⁷⁶.

Šioje vietoje dar taip pat svarbu pridėti ir kitų tyrinėtojų pastebėtą fenomenologinį *epoche* veiksmą, kuriuo kvestionuojamos visos galimos išankstinės mokslinės prielaidos apie pasaulio pažinimą⁵⁷⁷. Tokią visaapimančią redukciją T. Sodeika lygina su R. Descartes abejone, nes E. Husserlis pratęsia Naujųjų laikų posūkį link subjekto⁵⁷⁸. Tačiau E. Husserlio, anot tyrinėtojo, posūkis yra radikalesnis, nes jis abejoną naudoja ne kaip vienkartinį metodologinį veiksmą, bet kaip nuolatinį aiškinimo procesą, reflektuojant ir kiekvieno daikto būties horizontą⁵⁷⁹. Daikto horizontas yra susijęs ne su jo objektyviomis savybėmis, bet su subjektyviomis galimybėmis pratęsti savo suvokimą vėlesniais suvokimo aktais⁵⁸⁰. Horizontų visuma sukuria pasaulio suvokimą, t. y. „totalinį horizontą“.

⁵⁷³ Sodeika T., E. Husserlio fenomenologija // Šliogeris A. (sud.), *Egzistencijos filosofija: istorija ir dabartis*, Vilnius: Mintis, 1981, p. 67-69.

⁵⁷⁴ *Ten pat*, p. 73.

⁵⁷⁵ *Ten pat*, p. 71.

⁵⁷⁶ Sodeika T., R. Ingardenas – E. Husserlio transcendentalinio idealizmo kritikas, *Problemos*, 1980, nr. 25, p. 62.

⁵⁷⁷ Mickūnas A., Stewart D., *Fenomenologinė filosofija*, p. 46.

⁵⁷⁸ Sodeika T., *E. Husserlio fenomenologija...*, p. 72.

⁵⁷⁹ *Ten pat*, p. 72, 80.

⁵⁸⁰ Sodeika T., R. Ingardenas – E. Husserlio transcendentalinio idealizmo kritikas, *Problemos*, 1980, nr. 25, p. 60.

Tokiu būdu tyrinédamas E. Husserlio fenomenologines kategorijas, T. Sodeika atranda ir savo skaitytojams pateikia lygiai tokius pačius rezultatus, kaip ir šiek tiek anksčiau (1974 m.) juos aprašė Algis Mickūnas ir Davidas Stewartas, t. y. kad gryniosios sąmonės struktūrą sudaro trys elementai: ego, cogito ir cogitatum⁵⁸¹. Tik pastarieji tyrinėtojai ypač pabrėžia klasikinės filosofijos sąvokų subjekto ir objekto dichotomijos netinkamumą gryniosios sąmonės procesams, fenomenams aiškinti. Dėl to jie pateikia ir daugiau E. Husserlio kategorijų, kaip *noesis* ir *noema*, imanenciją ir transcendenciją⁵⁸². T. Sodeika savo ruožtu iškelia E. Husserlio suformuluotą filosofo atsakomybę jo gyvenamuoju laikotarpiu sugrąžinti žmoniją prie humanistinės tradicijos žiūrėti į pasaulį ne scientistinio racionalisto akimis, kur objektyvumas tapatinamas su gamtamoksliniu objektyvumu, bet grįžti prie pagrindinio prasmės šaltinio (apie tai užsiminti pabaigoje)⁵⁸³. Šis prasmės šaltinis tai transcendentalinis subjektyvumas ir, anot E. Husserlio tyrinėtojo, Europa, padedama filosofų, galinti ir turinti sugrįžti prie savo kultūros prasmių sluoksnių. Tačiau E. Husserlio fenomenologiniai atradimai T. Sodeikai buvo reikalingi ir dėl tolimesnio fenomenologijos mokyklos mąstytojų tyrimo, t. y. R. Ingardeno filosofinių nuostatų išaiškinimo.

R. Ingardenas, anot jo tyrinėtojo, pastebi, jog E. Husserlio transcendentali sąmonė yra tik viena iš būties sričių ir kad negali būtų suabsoliutinamas transcendentalinis tyrimo metodas, kuomet sąmonės intencionalumas, pažinimo aktai yra tapatinami su objektais⁵⁸⁴. Sekant R. Ingardeną, pažinimo aktai objekto nesukuria, bet jį atranda. Taip sąmonei suteikiamas kiek pasyvesnis veikimo statusas, kadangi esant jai ypač aktyviai prasideda jos savotiška manipuliacija objektu. Ši galima manipuliacija verčia abejoti ir paties objekto objektyvumu. Todėl T. Sodeika pabrėžia, kad Ingardenas būtent ir siekia išvengti ištirpdyti būtį idealistinėje sąmonėje, savotiškai ją sulėtindamas ir versdamas neignoruoti pažinimo objekto transcendencijos⁵⁸⁵. Todėl pasyviai receptyvus subjektas „tik „prisitaiko“ prie patiriamo objekto ir „tik stengiasi suprasti tai, ką pirminiai duomenys jam pateikia atitinkamomis kombinacijomis“. Tokio „prisitaikymo“ rezultatas – objekto prasmė, kuri yra ne vien laisvo sąmonės žaismo produktas, o tam tikro transcendentinio sąmonės poveikio rezultatas.⁵⁸⁶

Aptardamas idealizmo ir realizmo ginčą, T. Sodeika iškelia ir daugiau bruožų, kurie išplaukia iš Ingardeno kritikos E. Husserlio atžvilgiu. Anot tyrinėtojo, R. Ingardenas gnoseologinės problemos netapatina su ontologine ar metafizine, o transcendentaliniam metodui, jis sukuria ontologinį tyrimo būdą. Juo remiantis fenomenologiniame kontekste yra tam tikra prasme

⁵⁸¹ Sodeika T., *E. Husserlio fenomenologija...*, p. 75-80, plg.: Mickūnas A., Stewart D., *Fenomenologinė filosofija...*, p. 23, 50-52.

⁵⁸² *Ten pat.*

⁵⁸³ Sodeika T., *E. Husserlio fenomenologija...*, p. 85-91; plg.: Husserl E., *Karteziškosios meditacijos*, Vilnius: Aidai, 2005, p. 10-11.

⁵⁸⁴ Sodeika T., *R. Ingardenas – E. Husserlio transcendentalinio...*, p. 64.

⁵⁸⁵ *Ten pat.*, p. 67.

⁵⁸⁶ *Ten pat.*

„reabilituojamas“ pasaulio realumas. Ingardenas, pasak T. Sodeikos, bando dar sykį kruopščiai iširti sąmonės ir pasaulio santykį. Be jau minėto svarbios sąmonės pasyvumo sąlygos, kuri leistų atmesti pasaulio išvestumo iš grynosios sąmonės teiginį, jis atskleidžia pasaulio ir grynosios sąmonės būties struktūrą, pagrįstą egzistenciniais struktūriniais momentais⁵⁸⁷. Pasiremdamas šiais momentais, E. Husserlio mokinys ir kritikas nustato esminį skirtumą tarp realaus ir intencionalaus objekto (vaizduotės produktai, meno kūriniai, žaidimai ir pan.). Taigi, intencionalus arba išvestinis objektas turi daug tuščių vietų, kurias galima užpildyti tik kitais išvestiniais dariniais.

Tuo tarpu realus objektas, nors jo supratimas ir nebūna obsoliučiai apibrėžtas, tačiau jis gali būti išpildomas palapsniui tolimesniu jutiminiu patyrimu. Tuo pačiu realus objektas pasirodo kaip laikiškas ir trapus, o intencionalus objektas virsta kvazilaikiniu. Šioje vietoje dar galima pridėti, jog be realių ir intencionalių objektų pasaulyje egzistuoja ir idealūs, kurie yra nekintami, nelaikiški ir turi bendrybės pobūdį⁵⁸⁸. Taigi, būtent realūs ir ontišškai autonomiški objektai pasirodo kaip būties atomai, elementarios būties dalelės, iš kurių ir susideda realus pasaulis, kuris yra ontišškai savarankiškas, nes jo dalelės išsiskiria tokiu pačiu savarankiškumu sąmonės atžvilgiu. Šia išvada, fenomenologijos tyrinėtojo manymu, R. Ingardenas priartėja prie neotomistinio pasaulio realumo koncepcijos⁵⁸⁹.

Kitame savo straipsnyje T. Sodeika lygina R. Ingardeną su H. Bergsonu. Tuo labiau, jog būtent pastarojo filosofija buvo ir Ingardeno fenomenologinių bei santykio tarp sąmonės ir pasaulio apmąstymų išeities tašku ruošiant šiam fenomenologui filosofijos daktaro disertaciją. Taigi, sekant Bergsonu, tikrovės neiškreiptas pažinimas yra įmanomas tik intuityviu būdu. Per intuiciją žmogus gali pažinti pasaulį kaip visumą, kokybiškai, betarpiškai, individualiai, o intelektas (tiek mokslinis, tiek praktinis) viską racionalizuoja, suschematina, paverčia tikrovę dalimis ir visą tai bando netiksliai išreikšti sąvokomis⁵⁹⁰. Anot T. Sodeikos, R. Ingardenas pasinaudoja H. Bergsono intuicijos apibrėžimu ir teigia, kad ir intuityviai žmogus turi pažinti racionalų objektą, nes negali nepažinti to, ko sakosi, kad iš tikrųjų nėra. Iš šios tezės galėtų sekti ir kita tezė apie nepriklausomai nuo žmogaus sąmonės egzistuojančią racionalią pasaulio struktūrą⁵⁹¹. Tokiu būdu nereflektuotas H. Bergsono tikrovės srautas, R. Ingardeno filosofiniame kontekste, išslysta iš pažinimo teorijos rėmų, o betarpiškas tikrovės racionalumas tampa būtina filosofinio pažinimo sąlyga. Ja remdamasis, Ingardenas ir siekia, sekdamas savo mokytoju E. Husserliu, sukurti absoliutų filosofinį pasaulio

⁵⁸⁷ Sodeika T., Fenomenologinė realizmo koncepcija ir neotomistinis realizmas, *Šiuolaikinė katalikybė*: straipsnių rinkinys, Vilnius, 1981, p. 178.

⁵⁸⁸ Sodeika T., Vertybė kaip ontologinė problema R. Ingardeno fenomenologijoje, *Problemos*, 1979, nr. 24, p. 63.

⁵⁸⁹ Sodeika T., *Fenomenologinė realizmo...*, p. 185.

⁵⁹⁰ Tatarkiewicz W., *Filosofijos istorija ...*, p. 248.

⁵⁹¹ Sodeika T., Ginčas dėl pasaulio racionalumo: R. Ingardenas ir A. Bergsonas // *Filosofija: praeitis ir dabartis*, Vilnius: Mintis, 1981, p. 114-115.

pažinimą, nors tuo pačiu ir atsiriboja nuo per didelės priklausomybės nuo pažįstančiojo subjekto, kaip grynosios sąmonės.

R. Ingardeno filosofijos tyrinėtojas paliečia ir aksiologijos sritį. T. Sodeika panašiai kaip ontologijos srityje, etikoje siekia parodyti Ingardeno bandymus pagrįsti dorovę objektyviais dariniais, kurie plauktų ne iš sąmonės ir kartu būtų išskirti iš kultūros bei istorijos, kaip su sąmone persipinusia intencionalia sritimi. Todėl vertybei, kuri gali būti vitalinė, kultūrinė arba moralinė, priskiriami „vertybiškumo“, „privalomumo“ ir to privalomumo realizavimo būtinumo momentai⁵⁹². Pastaroji tyrinėtojo charakterizuojama kaip ne visiškai savarankiška esybė, nes reikalauja nešėjo (poelgio, žmogaus, daikto), o būdama laikiška, ji kartu sugeba išsaugoti viršlaikiškumo momentą⁵⁹³. Dar toliau aiškindamas atsakomybės problematiką, T. Sodeika aprašo R. Ingardeno ontinius atsakomybės pagrindus, kuriems be vertybių egzistavimo, priskiria sielos, laisvės ir laiko objektyvius kontūrus⁵⁹⁴. Vertybės nagrinėjamame kontekste yra atskiriamos nuo utilitaristinės ir istorinės-marksistinės interpretacijos.

Glaustai autoriaus pateikiama R. Ingardeno sielos, kaip visumos įvairių galių ir gebėjimų, susitelkusių aplink „aš“ ašį, samprata; nagrinėjama laisvės, kaip santykinai izoliuotos sistemos, atskiriant ją nuo „suvokto būtino“, samprata; iškeliamas specifinis praeities egzistavimo būdas, kuris formuoja ontinius atsakomybės pagrindus. Tačiau šiame kontekste autorius nesugeba labiau atsiriboti nuo marksistinio vertinimo ir kartu savo straipsnyje gan nuosekliai pateikia oficialias dorovės apibrėžtis remdamasis marksistine etika, postulodamas pastarosios pranašumą (apie rašysime kitame darbo skyriuje). Dėmesį taip pat patraukia Ingardeno etikos pagrindinių sąvokų lyginimas su I. Kanto, F. G. Hegelio ir egzistencializmo pradininko S. Kierkegaardo filosofija⁵⁹⁵. S. Kierkegaardo atveju skaitytojas gali susipažinti su „etiniu“ ir „religiniu“ gyvenimo būdais, kuriuos vėl galima suprasti kaip dar vieną alternatyvą marksistiniam mokymui, kaip galėtų ar norėtų žmogus gyventi.

4.6.1. T. Sodeikos tekstų metodologinis santykis su oficialia filosofija

Skaitant šio sovietmetyje savo karjerą pradėjusio filosofo darbus H. White'o metodologinėje perspektyvoje galima aptikti sovietmečio filosofiniuose tekstuose labai retą dalyką – formistinės metodologijos taikymą, t. y. pasirinkto objekto išsamią „vidinę“ analizę, arba jo elementų funkcionavimą tikrovėje. Tokį diskursą arba filosofavimo būdą galima vadinti

⁵⁹² Sodeika T., *Vertybė kaip ontologinė ...*, p. 67.

⁵⁹³ *Ten pat.*

⁵⁹⁴ Sodeika T., Atsakomybės problema Romano Ingardeno etikoje // *Dorovinis asmenybės brendimas (Etikos etiudai – 4)*, Vilnius: Mintis, 1980, p. 176-202.

⁵⁹⁵ *Ten pat.*, p. 193-197.

kontempliacija ir aiškia mąstytojo ambicija į autentišką tikrovės pažinimą. Vis tik, lyginant su kitais filosofijos tyrinėjimais, tai yra labai aiški išimtis. Apskritai, fenomenologinio metodo eksplikcija ir jo realizacijos konkretūs pavyzdžiai su tikrovės objektais meta aiškų iššūkį ne tik nusistovėjusiai sovietinei marksizmo versijai, bet ir bet kokiam sustabarėjusiam, ideokratiniam mąstymui. Be formistinio pobūdžio apmąstymų, kitas dominuojantis tipas yra kontekstualistinis aiškinimas. Ankstesniojo skyrelio pradžioje minėjome, kad rekonstruojamas E. Husserlio paradigmos inovatyvumas, remiantis ankstesniais filosofų darbais (Platono, R. Descartes, I. Kanto, S. Kierkegaardo, Brentano ir kt.) darbais. Susipažįstant su Sodeikos sovietmečio straipsniais, galima pastebėti, jog jo metodologijai bei diskurso stiliui būdingas žvilgsnis per tos pačios objektyvaus pažinimo ar objektyvių pasaulio struktūrų egzistavimo problemos nagrinėjimą pereinant nuo vieno autoriaus filosofinių prielaidų, mąstymo procedūrų ir išvadų, prie kito. Taipogi filosofijos tyrinėtoji būdingas tam tikras svarbių išvalgų, filosofinio mąstymo principo pasikartojimas skirtingais metais ir skirtingomis progomis išleistuose tekstuose, vėlgi turbūt siekiant to pačio efekto – sužadinti skaitytojo asmeninį santykį ne tik su teorine, bet ir praktine filosofinės problemos puse.

Visgi, autorius neišvengia nusilenkimų oficialiai ideologijai. Ypač tai galima pastebėti trijuose T. Sodeikos straipsniuose apie E. Husserlio fenomenologiją ir R. Ingardeno vertybių filosofiją. Pirmuoju atveju marksistiškai įvertinama „buržuazinės“ Vakarų Europos visuomenės ir kultūros krizė XIX a. ir XX a. sandūroje ar oficialios ideologijos aspektu kritikuojamas scientizmas ir psychologizmas. Straipsniai tradiciškai užbaigiami sovietmečio tekstams būdinga kliše apie fenomenologų nesugebėjimą „paaiškinti istorinio proceso tikrojo mechanizmo“ ir spręsti Vakarų kultūros problemas dialektinio ir istorinio materializmo priemonėmis⁵⁹⁶. Kita vertus, pagrindinė straipsnio tema išdėstoma nepriekaištingu kontekstualistinei ir formistinei metodologijai būdingu diskursu – susklaudus pradžios ir pabaigos marksistinius vertinimus.

Dažnesnį autoriaus lankstymąsi oficialiajai filosofijai galima fiksuoti R. Ingardeno etikos tyrinėjimuose. Pastarųjų pabaigoje R. Ingardeno akseologijos transcendentalinis subjektas charakterizuojamas kaip susvetimėjusi, abstrakti sąmonė, nesugebanti reflektuoti savo visuomeninės prigimties, postuluojanči vertybių viršlaikinę, neistorinę būtį, atmesdama istorinę ir kultūrinę aplinką, „hipostazuoja kai kuriuos savo determinantus, suteikdama jiems specifinį ontologinį statusą“⁵⁹⁷. Arba, nors ir išsamiai, ir objektyviai pateikiama R. Ingardeno atsakomybės problematika, visgi teksto pagrindinėje dalyje nuolat priekaištaujama, kad R. Ingardenas nepastebi, jog „ vertybių, kaip dorovės normų bei vertinimo kriterijų raidos objektyvus pagrindas yra istorinio

⁵⁹⁶ Sodeika T., *E. Husserlio fenomenologija...*, p. 92, 94.

⁵⁹⁷ Sodeika T., *Vertybė kaip ontologinė...*, p. 68.

proceso dėsningumai“⁵⁹⁸, žmogaus, kaip visuomeninės būtybės, ir laisvės, kaip „suvokto būtinumo“ samprata⁵⁹⁹. Anot T. Sodeikos, R. Ingardenas suabsoliutino dorovės proceso momentus, paversdamas juos metafizinėmis konstrukcijomis, kurios tinka „visoms tautoms ir visiems luomams“⁶⁰⁰ ir, nors ir daugelis Ingardeno teiginių yra teisingi, jie vis dėlto yra beviltiška iliuzija ir žmogaus tragedija⁶⁰¹. Tuo tarpu kiti tekstai turi arba vienintelį sakinį, vadinamą „perkūnsargi“ arba išvis išvengia bet kokio redukavimo⁶⁰².

Be to, galima pagirti autorių, jog jo straipsniams nėra būdingas partiškumo principo taikymas, kaip horizontalios redukcijos apraiška, net ir nagrinėjant tokią sovietinei ideologijai jautrią temą kaip neotomizmą ir jo santykį su fenomenologine filosofija⁶⁰³. Tačiau didžiausias šio mąstytojo nuopelnas būtų ne tai, kiek jam pavyko išvengti marksistinio redukcionizmo, bet kad jam apskritai pavyko „sudrebinti“ Lietuvoje ne tik oficialiosios, bet ir apskritai klasikinės filosofijos monopolistinę (kai kuriuose universitetuose iki pat šių dienų egzistuojančią) padėtį, pasitelkiant fenomenologijos, gyvenimo ir egzistencinės filosofijos mąstymo paradigmą, filosofinio klausimo kėlimo būdą. Jau dėstydamas E. Husserlio fenomenologijos problematiką, T. Sodeika, panašiai kaip ir pats nagrinėjamos teorijos autorius, kėlė atsakomybę filosofams atsisakyti klasikinių gamtos mokslams būdingų metodologijų, atsietų nuo žmogiškosios patirties, filosofijos ir apskritai humanitarinių mokslų srityje ir grįžti prie subjekto įprasminančių refleksijų⁶⁰⁴. Mąstydamas apie K. Jaspersą, T. Sodeika dar sykį suformulavo savo ir kitų filosofų moto: „*Tačiau **suprasti** čia reiškė ne žinoti filosofijos problemas, ne **nagrinėti** jos istorinę raidą ar įvairių krypčių sąveiką, bet **gyventi** filosofija. Tai, kas išmąstyta, išprotauta, jau nebuvo filosofijos tiesa; tikra filosofija nėra ir „gyvenimo išmintis“, pasireiškianti keleto lėkštai abstrakčių ir todėl tinkančių bet kuriam gyvenimo atvejui sentencijų kartojimu. Filosofavimas – tai ne teorija, o praktika, vidinė veikla, kurios tikslas – keisti patį filosofuojantį.*“⁶⁰⁵ (pastaba – kursyvas straipsnio autoriaus)

Tokį patį „šaltą dušą“ turėjo pajusti tiek jautresni cenzoriai, tiek filosofijos „klasikiniai“ tyrinėtojai, skaitydami T. Sodeikos metodologine prasme visiškam „džiazui“ priskirtiną straipsnį apie gyvenimo filosofus⁶⁰⁶. Sau būdingu stiliumi, autorius tekstą konstruoja kaip skirtingų filosofų – G. F. Hegelio, Descartes, Arthuro Schopenhauerio, H.

⁵⁹⁸ Sodeika T., *Atsakomybės problema...*, p. 181.

⁵⁹⁹ *Ten pat*, p. 189.

⁶⁰⁰ *Ten pat*, p. 201.

⁶⁰¹ *Ten pat*, p. 202.

⁶⁰² Prie tokių visai „švarių“ darbų galima priskirti: Sodeika T., *Ginčas dėl pasaulio...*; Sodeika T., *Fenomenologinė realizmo...*; Sodeika T., Karlui Jaspersui – 100 metų // *Istorija ir būtis. Filosofijos istorijos baruose*, Vilnius: Mintis, 1988, p. 324-331.

⁶⁰³ Sodeika T., *Fenomenologinė realizmo...*

⁶⁰⁴ Sodeika T., *E. Husserlio fenomenologija...*, p. 90-91.

⁶⁰⁵ Sodeika T., *Karlui Jaspersui ...*, p. 331.

⁶⁰⁶ Sodeika T., „Valios žmogus“ ir „jo pasaulis“ // Ozolas R. (sud.), *Žmogus šiuolaikinėje filosofijoje*, Vilnius: Mintis, 1984, p. 74-91.

Bergsono, Wilhelmo Dilthey'aus, F. Nietzsche's, Oswaldo Spenglerio – poliloga, pagrindiniu eksplikaciniu elementu pasirinkdamas ne pristatomų filosofų „susintetintus“ teorinius modelius ar jų paskirus teiginius (kam jie beje ir patys priešinosi), bet Richardo Wagnerio ir apskritai bet kokios muzikos išraiškos „materijas“ ir „formas“⁶⁰⁷: „Gyvenimas“ *nejuda stabilia trajektorija, o tik sūkuriuoja ir banguoja, tai šen, tai ten lyg iš gelmių išmesdamas nestabilių kaip muzikinė frazė, efemeriską pavidalą. Tad pasinėrusiam į šią stichiją filosofui belieka stengtis įžiūrėti ir atpažinti pagal specifinius jos „optikos“ dėsnius, pasirodančius atskirus „leitmotyvus“ – lyg ankstesnių kultūrų skeveldras išnyrančias mitologemas*“⁶⁰⁸. Dėl tokio teksto, kuris labai žaismingai griaua bet kokias įprastas mąstymo kategorijas, o ypač subjekto – objekto dichotomiją, straipsnio gale dedikuoti keli sakiniai klasikinei marksistinei filosofijai nuskamba ir kaip cenzūrai skirta duoklė, ir kaip tuo pačiu adresu pasiūstas sokratiškos ironijos dinamitas⁶⁰⁹.

4.7. A. Šliogeris: nuo egzistencinės filosofijos link daikto metafizikos

A. Šliogerio filosofijos studijų pradžia, pirmosios disertacijos rašymas, buvo V. Solovjovo visuotinybės pažinimo koncepcijos tyrimas. Šia tema rašytuose tekstuose galima pastebėti, jog autoriui buvo svarbu įvaldyti Viduramžių scholastinio mąstymo principus, kad būtų galima eksplikuoti nagrinėjamo mąstytojo visuotinybės idėją, lyginant ją su neotomistine absoliutaus transcendentio koncepcija (tam jam sovietmečiu pagelbėjo neabejotinai profesionalus šios srities specialistas ir disertanto vadovas R. Plečkaitis⁶¹⁰). Kita vertus, dėl N. Solovjovo ir šio filosofo tyrinėtojo kritiško santykio su Vakarų racionalistinio mąstymo tradicija pastarojo tekstuose turėjo labiau atsiskleisti silpnosios klasikinės filosofinės tradicijos pusės, kurias jis galėjo toliau kritiškai apmąstyti ruošdamas savo antrąją disertaciją ir paralelinius tekstus, skirtus naujajai filosofijos paradigmai – egzistencializmui.

Jeigu, susipažindami su T. Sodeikos filosofinio mąstymo ir rašymo trajektorija, pastebėjome, jog, ilgainiui, iš ramaus fenomenologinio metodo eksplikacijos ir taikymo, jis pereina į visos klasikinės tradicijos kritiką, pasitelkdamas gyvenimo ir egzistencializmo filosofus, tai, susidaro įspūdis, susipažinus su 8-tojo dešimtmečio, 9-jo dešimtmečio tekstais, tą patį būtų galima

⁶⁰⁷ Muzika kaip viena iš postklasikinio ar postmodernaus filosofinio mąstymo mediumų yra naudojama ir kitų šiuolaikinių filosofų, žr: Negyventas gyvenimas nevertas tyrinėjimų: Alphonso Lingj kalbina Kristupas Sabolius, *Problemos*, 2010, nr. 78, p. 203-204. Taipogi verta pastebėti, kad ir paskutiniu metu T. Sodeika, kaip nuoseklus fenomenologas, gilinasi į teksto, arba mediumo, problematiką, perteikiant filosofijos turinį, kadangi būtent klasikinis tekstas ir klasikiniame filosofiniame mąstymui būdingos kategorijos (nesvarbu, ar Descartes'o racionalistinis, ar Berkeley'io empiristinis ar Markso mechanisticinis) iškreipia filosofinės sąmonės turinį ir to turinio žinutę kitiems „intersubjektams“, žr.: Sodeika T., *Filosofija ir tekstas*, Kaunas: Technologija, 2010.

⁶⁰⁸ Sodeika T., „*Valios žmogus*“ ... , p. 91.

⁶⁰⁹ *Ten pat.*

⁶¹⁰ Šaulauskas M. P., Kubilius M., Non sibi, sed omnibus: mokslingas profesoriaus R. Plečkaičio paveldas, *Problemos*, 2010 (Priedas): skiriama Romano Plečkaičio atminimui, p. 51.

pasakyti ir apie A. Šliogerį. Tik lyginant su T. Sodeika, pirmasis pradeda racionalistinės tradicijos kritika, N. Solovjovo visuotinybės idėjos ir egzistencinės minties eksplikacija, tačiau baigia, o galbūt galima sakyti ir paraleliai savo asmeninėje erdvėje plėtoja visiškai naują filosofiją.

Taigi, apie ką rašo šis mąstytojas? Pirmiausiai, kaip jau buvo minėta, jis išskiria Vakarų tradicijos silpnąsias vietas. Kaip ir S. Kierkegaardas, A. Šliogeris laiko Sokratą pirmuoju autentišku mąstytoju, filosofu, o visi kiti nuo Parmenido iki G. F. Hegelio imtinai jam yra arba kosmologai–transcendentai Antikoje, arba teologizuoti ontropologai-kosmologai Viduramžiais, arba racionalistai, sudievinę žmogaus protą, Naujaisiais laikais⁶¹¹. Todėl egzistencializmo filosofijai jis priskiria programinį antiracionalumą, kuriam būdinga mokslinio proto, objektinio pažinimo, panaudojant matematinės gamtotyros principą, kritika ir racionalistinio filosofavimo, grindžiamo diskursyviu, objektiniu mąstymu, kritika⁶¹². Kita vertus, jis pabrėžia, kad tai nereiškia, jog šios pakraipos mąstytojai visai atsisakytų racionalumo. A. Šliogerio nuomone, egzistencialistai supranta, jog objektinis mąstymas užstoja tikrąją žmogaus būtį, todėl reikalinga tokia racionali pastanga, kuri galėtų ją užčiuopti, t. y. prisiliesti prie jos egzistencijos. O tai įmanoma padaryti atkreipus reflektyvias pastangas į žmogaus patiriamus afektus: meilę, baimę, aistrą, nuotaikas ir pan., – kas klasikinėje filosofijoje buvo visiškai ignoruojama, kaip nereikšminga empirinių pojūčių sritis. Todėl naujo mąstymo paradigmos sukurtas egzistencinis žmogaus modelis jos tyrinėtojo prilyginamas ledkalniui, kurio viršūnė, racionalusis sluoksnis, yra tik viena aštuntoji egzistencijos ir apima loginį mąstymą, o likusioji dalis, gelmė, slypi po vandeniu⁶¹³.

Taigi, egzistencinė filosofija ieško naujo tipo racionalumo, kuris žmogų suprastų ne pagal gamtotyros primestą esencialistinį modelį, bet per jo egzistencines dimensijas. Tokias naujos paradigmos paieškas, tyrinėtojo nuomone, paskatino Vakarų klasikinės filosofijos krizė. Šios krizės aukščiausiuoju tašku jis laiko G. F. Hegelio visą apimančią racionalistinę, panlogistinę sistemą. Tiesa, būta bandymų reformuoti tradiciją. Vieną iš tokių bandymų, tyrinėtojas išskiria I. Kanto transcendentaliojo subjekto ir daikto savyje (*Ding an sich*) atradimą. Tačiau ir šis judesys neperžengia tradicinio racionalumo modelio, o tik perkelia jį iš objektyviojo transcendentą į transcendentalinį subjektą⁶¹⁴. Todėl tikrasis lūžis įvyksta Danijos teologijos absolvento S. Kierkegaardo filosofijoje ir asmeniniame gyvenime. Jam egzistencializmo tyrinėtojas ir skiria nemažai dėmesio.

Pirmiausiai galime pastebėti, jog yra palyginami esminiai skirtumai tarp S. Kierkegaardo ir podekartinių racionalistų. Tokiu būdu tyrinėtojas siekia labiau išryškinti egzistencinio mąstymo

⁶¹¹ Šliogeris A., *Egzistencinė žmogaus samprata* // Ozolas R. (sud.), *Žmogus šiurkštinėje filosofijoje*, Vilnius: Mintis, 1984, p. 92-95.

⁶¹² Šliogeris A., *Žmogaus pasaulis ir egzistencinis mąstymas*, Vilnius: Mintis, 1985, p. 10.

⁶¹³ *Ten pat.*

⁶¹⁴ *Ten pat.*, p. 61.

naujumą. Nors pastarieji skiria daug dėmesio subjektui, tačiau jis ir toliau lieka gnoseologijos subjektas, kuris neturi individualios sąmonės, psichikos, neturi ontologinio statuso ir išnyksta pasibaigus pažinimo aktui⁶¹⁵. Pagrindinis šio subjekto predikatas yra mąstymas, kuris susieja mąstantį subjektą su pasauliu ir būtimi. Tuo tarpu S. Kierkegaardui subjektas, anot A. Šliogerio, yra egzistencinė idealybė, kuri yra konkretaus individo siela, turinti savo psichiką ir kitus unikalius bruožus⁶¹⁶. Taip pat subjektyvus mąstytojas yra suinteresuotas savo mąstymu, kuris priklauso vidujybės sričiai. O pirminė egzistencinio, subjektyvaus mąstymo struktūra turėtų būti aistra, kaip šuolis į būtį, kuris yra nuolat atnaujinamas ir įveikia žmogiško būtybės uždaramą: „*egzistencinė visata ir egzistencinis mąstymas neturi ryškių kontūrų; čia nerasime galutinių stočių, griežtų ribų ir ramių salelių. Vienintelė logika, kuri visatoje turėtų šiokią tokią galią būtų aistros logika, jeigu ... jeigu aistra išvis turėtų kokią nors logiką! Sudaužiusi sistemos kiautą ir tapusi chaotiška, egzistencinė dialektika ištrūksta į laisvę ir atsiduria savo stichijoje*“⁶¹⁷.

Apibendrinamas egzistencinio mąstymo pradininko S. Kierkegaardo ir G. F. Hegelio bei kitų racionalistų tiesos paieškas, A. Šliogeris nurodo, jog tiesa pastariesiems visada buvo visuotina, objektyvi, ir turinti visam laikui užbaigtą rezultatą, kai egzistencialistui ji yra klausimas be atsakymo, tendencija be rezultato, ji nėra sistema, o tik egzistencinis atvirumas⁶¹⁸. Ir nors egzistencinei tiesai būdinga aspiracija į absoliutumą – ji išlieka santykinis dydis, matuojamas ne kiekybiškai, bet kokybiškai – vidinės aistros intensyvumu⁶¹⁹. Kita vertus, įvertindamas S. Kierkegaardo bandymus išsiveržti iš klasikinio mąstymo kiauto ir koncepcinio aparato, A. Šliogeris pastebi, jog šis siekis pastarajam itin pavyksta, išskyrus pakitusįrašymo stilių, jį labiau suliteratūrinant bei įvedant jau anksčiau įvardintas naujas mąstymo kategorijas, kurios neturi paaiškinti ar sukurti naujos sistemos, bet sudrebinti, paliesti kito žmogaus egzistenciją⁶²⁰.

S. Kierkegaardo tyrinėtojas atskleidžia egzistuojančio mąstytojo stadijas, kurios vėlgi ne tiek literatūriniai Šliogerio kalbos stiliai, kiek šio tyrinėtojo klasikine kalba perteikto požiūrio į žmogų ir jo gyvenimo prasmę naujoviškumu, sovietmečio Lietuvos skaitytojui galėjo sudaryti kiek kitokią įspūdį, nei marksistinis revoliucinių socialinių pertvarkų modelis. Pristatydamas Kierkegaardo tikėjimo paradoksą ir į jį vedantį tris egzistencines stadijas, A. Šliogeris sulygina klasikinės tradicijos gnoseologinį klausimą apie amžinąsias tiesas, transcendentą ar transcendentalumą su egzistencinio mąstytojo klausimu apie empirinių faktų ir visuotinių principų suderinimą. Tai, tyrinėtojo požiūriu, tolygu *doxa*, daiktinės srities ir nuomonės apie ją, ir *episteme*,

⁶¹⁵ Šliogeris A., S. Kierkegoras – egzistencinio mąstymo pradininkas // Šliogeris A. (sud.), *Egzistencijos filosofija: istorija ir dabartis*, Vilnius: Mintis, 1981, p. 33.

⁶¹⁶ Ten pat, p. 34.

⁶¹⁷ Ten pat, p. 39.

⁶¹⁸ Ten pat, p. 43.

⁶¹⁹ Ten pat, p. 44.

⁶²⁰ Ten pat, p. 46; Šliogeris A., *Žmogaus pasaulis...*, p. 86.

transcendentiškų esmių erdvės ir mokslinio požiūrio, galimai sintezei⁶²¹. Taigi, toks santykis ir tam tikra sintezė tarp individo ir amžinosios tiesos, sovietmečio Lietuvos filosofo požiūriu yra galima S. Kierkegaardas maštančiai asmenybei pasiekus trečią – religinę stadiją. Tam, kad jis pasiektų šią stadiją, pristatomos kitos dvi, žemesnės pakopos: estetinė ir etinė. Pirmoji aprašoma kaip betarpiška, daiktinė *doxa* sritis, kurioje žmogus paniręs jusliškume, regimybėje, laikinybėje atsiduoda arba vartojimui, arba poezijai ar kaip nors kitaip romantiškai išgyvena tiek jusliškąjį, tiek savo vaizduotės sukurtą pasaulį. Šį betarpiškumą galima įveikti ironijos arba begalinės rezignacijos būdu, kuris tyrinėtojo yra pateikiamas, kaip vienas iš svarbiausių tiek Kierkegaardas, tiek kitų egzistencialistų principų. Ironija atskiriama nuo dekartiškosios abejonės ir pateikiama, kaip negatyvus arba opozicinis ontologinis atvirumas būčiai⁶²².

Priešingai nei kasdieninės ironijos atveju, egzistencinė ironija apima dvigubą refleksiją, autoironiją, kuomet žmogus ne iš dalies ir atsitiktinai, bet sąmoningai sunaikina visus savo egzistencinius ryšius su jį supančiu pasauliu. Pastarasis jam totaliai virsta komišku teatru. Todėl tuo pačiu egzistencinis herojus, A. Šliogerio manymu, patenka į begalinę rezignaciją jusliškojo pasaulio atžvilgiu. Šis judesys permeta jį į etinę „substancializuotų transcendentiškujų esmių universumą“⁶²³. Etinėje stadijoje žmogus prisiima išipareigojimus, visuotiniams idealams, principams ir idėjoms, tuo kartu lyg ir išsižadėdamas šia pusinio pasaulio dėl anapusinio. Galiausiai trečioje S. Kierkegaardas stadijoje, tyrinėtojas aprašo tikėjimo riterį – Abraomą, kuris nepaisydamas etinių normų, atlieka tikėjimo šuolį ir stebuklingu būdu sugrįžta į šia pusinį pasaulį, *doxa* sritį, tačiau pakitęs, sujungęs *doxa* su *episteme* sritimi savo egzistencijoje. Tai ir yra tikėjimo paradokas, kurį A. Šliogeris supranta kaip dialektinį judesį, grąžinantį transcendentą į šia pusinį pasaulį, kuriame yra daug svarbesnė ne ano pasaulio transcendencija, bet šio imanencija⁶²⁴. Nors, kita vertus, paradokso apibrėžtyje išlieka abu elementai susieti į vieną visumą, kaip imanentizuotas transcendentas, amžinybė, tapusi laike, sąvoka, susiliejusi su jusliškuoju daiktu, žodžiu, empirinė sąvoka su spekuliatyvine empirija⁶²⁵.

Aišku, matyti, kad šioje S. Kierkegaardas studijoje autorius nevengia klasikinės filosofijos žargono, į kurį įvelka egzistencinio mąstymo paradigmos elementus. Tačiau originalu yra tai, kad naudojamos *doxa* ir *episteme* kategorijos paaiškinti tikėjimo riterio nekasdieniškumą bei nemokslumą. Lyginant su kitu, jau minties laisvės sąlygomis tyrinėjusio autoriaus S. Kierkegaardas filosofiją, tekstu, Šliogerio konceptualiniai instrumentai griozdiški ir tam tikra prasme ne kiek supaprastinantys, bet dar labiau apsunkinantys egzistencinio mąstymo adekvatų

⁶²¹ *Ten pat*, p. 83.

⁶²² Šliogeris A., Ironijos principas S. Kierkegaardas filosofijoje, *Problemos*, 1978, nr. 1 (28).

⁶²³ Šliogeris A., *Žmogaus pasaulis...*, p. 93.

⁶²⁴ *Ten pat*, p. 101.

⁶²⁵ *Ten pat*, p. 103.

supratimą⁶²⁶. Taip pat, svarbu pridurti, kad A. Šliogerio S. Kierkegaardo filosofijos recepcijoje lieka iki galo nesuprastas ar neartikuliuotas Abraomo ir Dievo, kaip ne tik absoliuto, bet ir asmens, religinis santykis ir samprata (šio aspekto autorius nepastebi ir mąstydamas laisvės sąlygomis⁶²⁷). Tačiau tokia plati filosofinė S. Kierkegaardo egzistencinio-teistinio mąstymo analizė yra išskirtinis reiškinys sovietmečio Lietuvoje⁶²⁸.

Maišto prieš klasikinę tradiciją bei *doxa* ir *episteme* sintezės tema yra plėtojama nagrinėjant ir E. Husserlio darbus. Dėmesį patraukia tai, jog kaip ir S. Kierkegaardo egzistencinių stadijų eksplikacijos atveju, taip ir E. Husserlio eidetinės, fenomenologinės redukcijos atveju ieškoma šių dviejų sričių – daiktinės individualybės ir mąstymo abstraktumo, visuotinybės sintezės. Ir, jei egzistencinio mąstytojo atveju, Šliogeris atranda tikėjimo riterį, kuris begalinės rezignacijos, ironijos būdu pasiekia transcendentą, ir sugrįžta pakitęs į *doxa* sritį, tai fenomenologijoje ši transcendavimo veiksmą atlieka minėta eidetinė redukcija, kurios dėka mąstantis subjektas nepasilieka grynujų idealybių, abstrakčių sąvokų erdvėje, bet sugrįžta į šiaurinę pasaulį ir visuotinybę atranda daiktuose. Ta visuotinybė daiktuose yra *eidōs*. Žvelgiant metodologiškai, šioje analizėje tyrinėtojas pateikia nemažai E. Husserlio palyginimų su Platono, S. Kierkegaardo, R. Descartes filosofija. Išties galima rasti panašumų tarp *eidōs* ir Platono idėjos, tačiau tuo pačiu, tyrinėtojo nuomone, pirmasis yra nukreiptas į atskirybę, o idėja veržiasi į abstrakčių erdvę⁶²⁹. O R. Descartes *cogito* visuomet pasilieka idealybės srityje ir konstruoja savo pažinimo teoriją pasiremdamas deduktyviniu mąstymu⁶³⁰.

Taigi, A. Šliogeris pastebi tai, kad fenomenologinė žiūra, *Wesensschau*, niekada nevirsta diskursu, grynuoju mąstymu, bet išlaiko tam tikrą receptyvumą, intuityvumą, sąmonės intencionalumą. Fenomenologinis fenomenas tokiu būdu atrandamas kaip imanentinis transcendentas. Todėl formuluojama ir kita tezė, jog „*transcendencija yra ne objektyvi tikrovė, ne materialūs daiktai, transcendencija yra žmogiškoji prasmė, todėl ji yra tik ideali. <...> Sąmonė yra transcendentiška sau pačiai, nes ji pati konstituoja visas transcendencijas, ir būtent todėl transcendencija yra subjektyvi.*“⁶³¹ Pati fenomenologija laikoma nebe pažinimo teorija, bet tam tikra kūryba ir yra artima labiau menininkams nei įprastiniams mokslininkams. Nors vėlgi svarbu akcentuoti tai, ką ir pats autorius iškelia, jog fenomenologijos aspiracija vis dėlto yra tapti tikru

⁶²⁶ Plg. Sodeika T., Apie Soreną Kierkegaardą, jo baimę ir drebėjimą // Soren Kierkegaard, *Baimė ir drebėjimas*, Vilnius: Aidai, 1995, p. 7-51.

⁶²⁷ Šliogeris A., *Sietuvos: eseistikos...*, p. 78-106.

⁶²⁸ Kitas sovietmečio tyrinėtojas, kuris taip pat gilinosi į egzistencinius klausimus, įskaitant ir Kierkegaardą, – J. Repšys, skirtingai nei Šliogeris, pasitenkina pozityvia šio mąstytojo paradigmos išskirtinių bruožų deskripcija, atsiribodamas nuo gilesnės religinio matmens analizės. Žr.: Repšys J., S. Kjerkegoras ir egzistencializmas // Barzdaitis J., Genzelis B. ir kt. (red.), *Filosofijos istorijos chrestomatija: XIX ir XX a. Vakarų Europos ir Amerikos filosofija*, Vilnius: Mintis, 1974, p. 97-107.

⁶²⁹ Šliogeris A., *Žmogaus pasaulis...*, p. 116.

⁶³⁰ *Ten pat*, p. 125.

⁶³¹ *Ten pat*, p. 131.

mokslu, atsisakyti visų objektyvistinių prielaidų, faktinių priemaišų ir sukurti universalų racionalų „pažinimą“ ir juo grįstą naująją filosofiją. Tačiau, sekant A. Šliogerio kritika, fenomenologija neišvengia tikrovės redukcijos, nes nūsuka nuo pačių daiktų, t. y. nuo to tikslo, kurį pasiekti ir buvo užsibrėžęs E. Husserlis: „Objektyviają daikto būtį fenomenologija ištirpdo vertybinėse intencijose, pragmatiniuose ryšiuose, santykiuose, afektiniuose išgyvenimuose, situacinėse reakcijose ir pan., daiktas virsta vibruojančiu vertybių kompleksu, vartojimo aktų emanacija į išorę.“⁶³² „Paneigdama metafiziką, pati fenomenologija virsta sužmogintojo pasaulio deskripcijos organonu, pasakytume, žmogiškųjų-tik-žmogiškųjų dalykų fizika.“⁶³³

Dar vienas pabandymas prasiveržti prie pačių daiktų organizuojamas M. Heideggerio naujai kuriamoje paradigmoje. Kaip žinia, M. Heideggeris iš pat pradžių buvo E. Husserlio mokinys, tad ir savo būties paieškas pradeda remdamasis S. Kierkegaardo individo egzistencine nuostata, t.y. suinteresuotu individualumu tiesos atžvilgiu bei fenomenologiniu metodu, kreipiančiu mąstymą ne anapus, bet šiapus pasaulio. A. Šliogeris vėlgi pirmiausiai atidengia M. Heideggerio metafizikos kritiką ir aktualizuoja būties prasmės klausimą egzistenciniame mąstyme. Iš filosofijos istorijos žinome, jog M. Heideggeris kaltina visą filosofijos, metafizikos tradiciją būties užmarštimi. Keldama klausimą, *kokia* yra būtis, tradicinės filosofija pamiršta atsakyti, kas būtis *yra* iš tiesų. Todėl A. Šliogeriui vėl svarbu pabrėžti, kad egzistenciniame kontekste būties klausimas yra ne gnoseologinis, bet ontologinis ir reiškiasi ne kaip kokia nors pažinimo funkcija, bet kaip „ypatingas atvirumas būčiai“⁶³⁴.

Tuo tarpu tradicinė filosofija būtį buvo sutapatinusi su daiktais, su esiniais. Taip pat šiame kontekste iškeliamas tradicinės metafizikos ryšys su moderniuoju mokslu ir jo sukurtomis technologijomis, kurios sužmogina pasaulį ir jį veda apokalipsės kryptimi⁶³⁵. Tradicinės metafizikos ir mokslinės technologijos dėka „užmiršus“ būtį, pasaulį žmogus keliauja lyg ir į galutinį savęs susinaikinimą. O tai įvyksta dėl žmogaus *nuopolio* į vartojamų daiktų pasaulį ir *das Man* kaukės stichiją⁶³⁶. Tuo tarpu žmogiškoji būtis, *Dasein*, gali ir turi išsiveržti iš instrumentinio santykio su vartojamais daiktais. Toks būdas, anot M. Heideggerio tyrinėtojo, ankstyvojoje pastarojo mąstytojo filosofijoje yra formuluojamas transcendentaliojo subjekto srityje, kur transcendencija iš tradicinio substancinio, anapusinio pasaulio yra perkeliama į šiapusinį bei tokiu būdu imanentizuojama. Todėl ir pasaulis pasirodo, kaip „apriorinė, transcendentalinė žmogaus

⁶³² *Ten pat*, p. 136.

⁶³³ *Ten pat*, p. 137.

⁶³⁴ Šliogeris A., Būties mąstymas M. Heideggerio filosofijoje // Šliogeris A. (sud.), *Egzistencijos filosofija: istorija ir dabartis*, Vilnius: Mintis, 1981, p. 102.

⁶³⁵ *Ten pat*, p. 106-107.

⁶³⁶ *Ten pat*, p. 110-113; Taip pat pgl.: Šliogeris A., Heideggeris: kaukė ir būtis // Šliogeris A., *Sietuvos: eseistikos rinktinė*, Vilnius, 1992, p. 124-145.

struktūra⁶³⁷, o pasaulio fenomenai fenomenologine prasme atsiveria, kaip „apriorinė egzistencijos forma, grynosios „Da-sein“ galimybė“⁶³⁸.

Tačiau šioje vietoje ir prasideda A. Šliogerio kritika M. Heideggerio atžvilgiu, kadangi, jo manymu, tokiu būdu, nors ir atsisakęs sužmoginto pasaulio, egzistencinis filosofas išlieka anonimiškas pasaulio atžvilgiu ir jo tikrasis pasyviai receptyvus arba receptyviai spontaniškas santykis su būtimi tampa savotiška vibruojančia *Tarp* būseną (A. Šliogerio sugalvota metafora!): tarp žmogaus ir daikto, – arba šuoliu nuo subjekto prie objekto, nuo sąmonės prie daikto⁶³⁹. Ir tas „tarp“, tyrinėtojo nuomone, galiausiai veda į nieką. Iš šio nieko negelbsti nei utopinės tėvynės, nei *ketvirtainio* konstravimas ar kalbos paskelbimas būties namais: „*Kadangi grynojo santykio kaip Niekio išsakyti neįmanoma, tikroji M. Heideggerio „būties mąstymo“ stichija turėtų būti arba tyla, arba pilvakalbystė*“⁶⁴⁰ (dar viena literatūrinė-filosofinė autoriaus ištara!). Taigi, kritikuodamas ir atmesdamas heidegeriškąjį grynąjį „tarp“ santykį, Šliogeris po truputį atsigręžia į visų egzistencialistų sukritikuotą klasikinės filosofijos tradiciją ir pradeda joje atrasti tai, ką, jo nuomone, sunaikina egzistencialistai, t. y. tikruosius daiktus ir per juos atsiveriančią tikrąją būtį. Jam pasirodo, kad būtent klasikinis mąstymas yra konstruktyvus, aktyvus, spontaniškas ir „*suponuoja tiesiogiai atsiveriančios esaties pertvarkymą ir naujos realybės kūrimą*“⁶⁴¹, o M. Heideggerio būtis yra perdėm pasyvi, receptyvi, kylanti iš desubstancializuojančio santykio su daiktais ir dėl to virstančiu tiesiog vartojimu⁶⁴². Tokiais anonimiais vartotojais jis, kaip galima suprasti, laiko ir Kierkegaardą, ir Jaspersą, ir kitus šios paradigmos plėtotojus. A. Šliogeris apkaltina egzistencialistus, kad jie iškreipia tikrąją kūrybiškumo sampratą ir veiksmą bei realiai sukuria antrojo laipsnio sužmogintą pasaulį⁶⁴³ (nes pirmasis laipsnis reiškiasi tradicinėje *doxa* srityje). Taigi, šioje vietoje galima pastebėti, jog egzistencializmo tyrinėtojas, kuris savo ankstyvosiose studijose demonstravo simpatiją šiam vakarietiškam mąstymo būdai, galiausiai pereina prie šios paradigmos kritikos ir kartu sukuria savo mąstymo trajektoriją bei (kaip tai galima matyti ir šiais laikais) ganėtinai originalią, galinčią mesti iššūkį ne tik sovietinei ideologijai, bet ir bet kuriam dabarties Vakarų autoriui.

A. Šliogeriui labiausiai nepriimtina, kad egzistencializmas, kritikuodamas Naujaisiais laikais sužmogintos tikrovės daiktus, atlieka tradicijos ir jusliškojo daikto atmetimo judesį ir pats paskęsta prasmų pasaulyje. Jo manymu, šios pakraipos mąstytojai suabsoliutina sužmogintų daiktų desubstancializuojančio transcendavimo judesį ir dėl to pasilieka nuolatiniame transcendavime ir

⁶³⁷ Šliogeris A., *Būties mąstymas...*, p. 126.

⁶³⁸ *Ten pat*, p. 130.

⁶³⁹ Šliogeris A., *Žmogaus pasaulis...*, p. 170-171.

⁶⁴⁰ *Ten pat*, p. 173.

⁶⁴¹ *Ten pat*, p. 175.

⁶⁴² *Ten pat*.

⁶⁴³ *Ten pat*, p. 256, 262.

tapsme kartu sunaikindami tikruosius daiktus⁶⁴⁴. Dar daugiau, A. Šliogerio nuomone, yra sunaikinami ne tik tikrieji daiktai, bet ir konkretus individas, nes jis irgi „ištirpdomas magiškame transcendavimo aktu bangavime, ... susilieja su grynujų santykių stichija, ... praranda stabilų, substanciškai fiksuotą ontologinį centrą ir virsta policentriško transcendavimo drebučiais“⁶⁴⁵ (dar viena žaisminga autoriaus metafora). Tokią grynujų santykių erdvę ir, tyrinėtojo nuomone, anonimiško individo situaciją tiksliausiai išreiškia dioniziškoji muzika arba modernusis menas. Todėl alternatyva sužmogintam bei egzistenciškai desubstancializuotam daiktų pasauliui, filosofo nuomone, būtų dar syki atsigręžti į tradicinę filosofiją, į pačią pradžią – Graikiją, ir vėl atrasti daiktus bei tikrąjį substancinį, metafizinį mąstymą⁶⁴⁶. Tik tokiu būdu būtų galima tikėtis rasti tiesą. Todėl, kad egzistencinė tiesa, tyrinėtojo nuomone, būties vieta pasirinkdama tik santykį tarp daiktų ir žmogaus sunaikina klasikinę tiesos sampratą ir suabsoliutina vertybinį požiūrį į esinius. Egzistencinė tiesa vietoj objektyvaus turinio virsta klasikinio mąstymo karikatūra, „egzistencinių vibracijų intensyvumo laipsniu“⁶⁴⁷.

Taip šio Lietuvos filosofo dėmesio centre atsiveria daiktai, kurie, nors, yra materialūs, tačiau neturi nieko bendro su buitine savo funkcija ar dialektine-materialistine jų interpretacija. Atrodo, kad ganėtinai keista ir paradoksali autoriaus pozicija egzistencialistų atžvilgiu., Juos nagrinėdamas A. Šliogeris lyg ir pripažįsta jų nuopelnus atgręžiant žmogų nuo buitinės kasdienybės, įveikiant hominizuotą moderną pasaulį, tačiau egzistencinių nuostatų, patirčių refleksiją vertina tik kaip niekio filosofiją, nesuteikdamas jai būties statuso. Šis prieštaravimas ypač išryškėja A. Šliogeriui tyrinėjant vėlyvąją M. Heideggerio filosofiją, kuomet šis vokiečių mąstytojas pradeda sieti filosofiją su poezija ir menu. Atrodo, jog vienuose A. Šliogerio tekstuose tai susilaukia teigiamo vertinimo⁶⁴⁸, o kituose, ypač knygoje „Žmogaus pasaulis ir egzistencinis mąstymas“ – neigiamo. Tokį paradoksalų filosofijos ir poezijos, santykio su egzistencine filosofija pobūdį pastebi ir kiti tyrinėtojai⁶⁴⁹. Ir, regis, A. Šliogeris tikrai turėtų sutikti su vėlyvuuoju M. Heideggeriu, nes pastarasis kalba apie meno kūrinio būtį, prarastos tėviškės motyvą, kuriame atsiveria tikroji būtis, perkelta iš *Dasein* stichijos į „objektyvųjį“ pasaulį. Tai yra labai panašu į tai, ką šis Lietuvos mąstytojas pavadins *filotopija*.

Išties, A. Šliogerio sukurta ir plačiau išplėta *filotopijos* filosofema tęsia (kad ir kaip viešai autoriaus siekiama tai paneigti) heidegeriškos būties paieškas, dar labiau sutelkdama savo

⁶⁴⁴ *Ten pat*, p. 211-214.

⁶⁴⁵ *Ten pat*, p. 216.

⁶⁴⁶ *Ten pat*, p. 208.

⁶⁴⁷ *Ten pat*, p. 253.

⁶⁴⁸ Šliogeris A., M. Heideggeris apie meno kūrinio prigimtį, *Problemos*, 1979, nr. 1 (23), p. 40-51; Šliogeris A., *Būties mąstymas...*, p. 131-140; Šliogeris A., *Daiktas ir menas: du meno kūrinio ontologijos etiudai*, Vilnius: Mintis, 1988.

⁶⁴⁹ Baranova J., *Filosofija ir literatūra*, p. 92-94; Rubavičius V., *Žmogus ir daiktas // Rubavičius V., Neįvardijamos laisvės ženklas*, p. 120. Šis paradoksalus autoriaus tekstų pobūdis būdingas ir posovietinei jo tekstų raidai. Veikiausiai tai vertintina kaip viena iš jo pasirinktų filosofavimo tekstuose „formų“.

dėmesį į daiktą. *Filotopija* pretenduoja tapti vieninteliu langu į būties pasaulį, kuriame siaučia arba vartotojiški daiktai, arba niekis. *Filotopiją* autorius supranta kaip vietovės, atsivėrusios šiapus horizonto, egzistencinę patirtį, kaip meilės tam tikrai vietai apmąstymą⁶⁵⁰. Tai graikų polio pasaulis arba lietuvių valstiečio sodyba, tėviškė⁶⁵¹. Šiame pasaulyje teorinės žiūros galia galima pamatyti daiktus „pačius savyje“. Tas pats nutinka filosofui žvelgiant į meno kūrinį: Van Gogo „Batus“, ar skaitant/kuriant eiles taip, kaip tai sugeba Raineris Maria Rilke. Individualizuojantis žvilgsnis atveria būtį, kurioje ir pats žmogus gali patirti savo konkretybę, savo individualumą. Apie tai kalba paskutinė mūsų aptariamam laikotarpiui išleista autoriaus knyga apie daiktą ir meną⁶⁵².

Taigi, pagrindinė A. Šliogerio jungiančioji metafizinė kryptis 9-ame dešimtmetyje yra su egzistencialistų pagalba peržengti ne tik *doxa*, bet ir sugrįžti į tai, kur, jo nuomone, egzistencializmas neišsilaiko, bet susilieja, t. y. išlikti atvirame sąlytyje su daiktu: „*Atvirumas būties fenomenui nėra pasyvus susiliejimas su daiktais, nėra tik reagavimas ir atsidavimas dirgiklio magijai, nėra nei išgyvenimas, nei emocija, nei ištirpimas kūno impresijų amorfijoje. Egzistencija-būtimi yra maksimaliai aktyvi pozicija, reikalaujanti ne mažiau aktyvumo kaip transcendentuojantis mąstymas ar tikėjimas. Tačiau palyginti su pastaraisiais, būtiškasis aktyvumas, nukreiptas į priešingą pusę, jis realizuojamas kita ontoteleologine kryptimi: šio aktyvumo tikslas ne griauti ontologiškai akivaizdus daikto būtį, bet ją pastatyti ir apsaugoti nuo naikinančių laiko ir tapsmo furijų.*“⁶⁵³ Tačiau, ar iš tiesų įmanoma išvengti daikto sužmoginimo ir tuo pačiu mąstyti apie žmogų tik kaip apie dar vieną daiktą? Ar iš tiesų gali egzistuoti beprasmis daiktiškumas?⁶⁵⁴. Šie klausimai A. Šliogerio svarstymuose lieka iki galo neatsakyti, bet verti rimtų filosofinių diskusijų.

4.7.1. A. Šliogerio tekstų santykis su oficialia ideologija metodologijos ir filosofinės problemos aspektu

Žvelgiant chronologiniu aspektu, kaip ir kitų Lietuvos filosofijos tyrinėtojų atveju, ankstyvuosiuose savo raštuose autorius demonstruoja didesnę lojalumą marksistinei metodologijai. Tuo tarpu vėlesniuose savo darbuose, 8-ojo dešimtmečio pabaigoje, tyrinėtojas imasi egzistencialistinės problematikos, aiškiai rodo simpatiją šiai filosofijos kryptčiai, o marksistinė metodologija bei retorika yra minimalizuojama ar tiesiog marginalizuojama. Jo raštuose naudojama

⁶⁵⁰ Šliogeris A., *Būtis ir pasaulis: tylojo gyvenimo fragmentai*, Vilnius, 1990, p. 8. **Pastaba.** Nors knyga išleista Lietuvos nepriklausomybės metais, autoriaus tikinimu ji buvo parašyta 1977–1980 m..

⁶⁵¹ Šliogeris A., *Būtis ir pasaulis...*, p. 454.

⁶⁵² Šliogeris A., *Daiktas ir menas...*

⁶⁵³ Šliogeris A., *Būtis ir pasaulis...*, p. 468.

⁶⁵⁴ Remiantis Vytauto Rubavičiaus pastabomis, Šliogeris iš esmės yra priverstas pripažinti bent dalinį objekto sužmoginimą, kuris glūdi individualioje daikto formoje, žr.: Rubavičius V., *Žmogus ir daiktas...*, p. 124. Taip pat mano ir K. Rastenis, žr.: Rastenis K., Klausimai Šliogeriui, *Literatūra ir menas*, 1989-12-09, p. 10.

organicistinė aiškinimo paradigma, kuri geriausiai išreikšta autoriaus knygoje „Žmogaus pasaulis ir egzistencinis mąstymas“ bei 8 dešimtmečio pabaigos slaptuose apmąstymuose apie būtį ar 9 dešimtmečio pabaigoje apie meno daiktiškumą, formuoja alternatyvą dialektinei materialistinei būties sampratai. Tačiau, kadangi A. Šliogerio organicistinės visumos integruojantis elementas yra dar viena, nauja paradigma – daikto filosofija, ją autorius savo tekste išmaniai susieja su marksistine materialistine traktuote⁶⁵⁵. Veikiausiai tokiu būdu cenzorių atžvilgiu yra maskuojama paslėpta A. Šliogerio mintis peržiūrėti visą filosofijos istoriją, o ypač egzistencialistinę pakraipą, remiantis nauja būties užmaršties/paieškos metodika.

Bandant atsakyti į klausimą, ar jam tai pavyksta padaryti, vienareikšmiško atsakymo nerasime. Viena vertus taip, nes kritiškai pristatydamas egzistencialistų mąstymo principus jis ne dėl marksistinių-leninistinių prietarų, bet dėl savo pasirinkto mąstymo išeities taško, juose mato būties užmarštį visą dėmesį sutelkiant į žmogaus egzistenciją ir sužmogintą pasaulį (ši kritika buvo pakankamai atskleista ankstesniame darbo skyriuje)⁶⁵⁶. Vistik pastebėtina, jog A. Šliogerio kritika egzistencialistams nėra redukuojančio pobūdžio, kadangi labai nuodugnai yra pateikiamos pagrindinių egzistencialistų: S. Kierkegaardo, E. Husserlio, K. Jasperso, M. Heideggerio, – metodologijos, paaiškinamos pagrindinės sąvokos, išvalgos. S. Kierkegaardo „tikėjimo riterio“ išsami eksplikacija, ironijos, kaip filosofinio principo, transcendentaliojo *eidosis*, egzistencinio *Dasein*, transcendencijos šifrų analizė bei pateikti kiti egzistencinio mąstymo elementai turėjo būti labai teigiamas ir laukiamas reiškinys sovietinėje visuomenėje. Svarbu priminti, kad A. Šliogeris savo raštuose egzistencializmą vertina ne kaip dar vieną iracionalistinę filosofijos pakraipą (kaip tai supranta tradiciniai marksistų ideologai⁶⁵⁷), bet kaip solidžią naujos rūšies racionalumo formą⁶⁵⁸. Pats autorius, kaip galima manyti, persiima šia nauja racionalumo forma taip, kad anot D. Jonkaus, jam pavyksta sukurti savotišką marksistiškai-heidegerišką nuostatą, angažuotis materialiams ir jusliškiems daiktams, kaip pirminiam prasmės šaltiniui⁶⁵⁹.

Kita vertus, autorius, gerai pagalvojęs, galėjo išvengti arba kitaip vartoti kai kuriuos marksistinius teiginius, kuriuos jis protarpiais įterpia savo tekstuose tiek dėl cenzūros, tiek dėl savo pakitusio asmeninio požiūrio į egzistencinę filosofiją. Todėl galima perskaityti teksto vietas, kuriose kartas nuo karto skaitytojams primenama apie „realų“ socialinių problemų sprendimą socialistinės revoliucijos būdu (vertikalaus redukcionizmo apraiška)⁶⁶⁰, o ne ironijos, rezignacijos ar tikėjimo keliu, kaip, pavyzdžiui, siūlo S. Kierkegardas. Taipogi tik remiantis

⁶⁵⁵ Daugiau apie daiktiškumo kategorijos dviprasmišką vartoseną A. Šliogerio 9-ojo dešimt. tekstuose žr.: Kabelka G., *Lietuvos filosofijos...*, p. 83.

⁶⁵⁶ Dėl šios priežasties jo nelabai suprato vieno teksto tuometinis recenzentas A. Mickūnas, žr.: Mickūnas A., *Skrydis į saugias ...*, p. 8-9.

⁶⁵⁷ Konstantinovas F. ir kt., *Marksistinės-lenininės...*, p. 449-451.

⁶⁵⁸ Šliogeris A., *Žmogaus pasaulis...*, p. 16.

⁶⁵⁹ Jonkus D., *Ar egzistuoja fenomenologinės...*, p. 67.

⁶⁶⁰ Šliogeris A., *Egzistencinė žmogaus...*, p. 104; Šliogeris A., *Žmogaus pasaulis...*, p. 75, 256.

„objektyviomis“ (marksistinėmis) priemonėmis „moksliškai“ svarstoma susvetimėjimo problema⁶⁶¹. Tačiau A. Šliogerio straipsniuose galima rasti ir kitą K. Markso bei egzistencialisto S. Kierkegaardo gretinimo liniją, akcentuojančią XIX a. pohegelinės panlogistinės sistemos opozicijoje susidariusias ir į praktinį problemų sprendimą nukreiptas teorines nuostatas. Tokiu būdu abiem atvejais tyrinėtojas pristato šių skirtingų teorijų susvetimėjimo sampratą bei konkrečias socialines, ekonomines to meto aplinkybes bei pateikia praktinio sprendimo galimybes, atsisakydamas tradicinio klasikinio racionalizmo. Tačiau, ir tokiam tyrime, nors S. Kierkegaardo mąstymo paradigma nėra kaip nors deformuojama, bet gretinant su K. Markso pateikta išėjimi, pastaroji aiškiai preferuojama, tuo išreiškiant dalinę horizontaliąją redukciją: „<...> *Danų filosofas šalia K. Markso atvėrė žmogui žmogaus pasaulį, apnuogino susvetimėjusio anonimo sergančią sielą, tačiau, pajutęs ligos simptomus, nesuprato jos socialinių, ekonominių priežasčių, kurias atskleidė socialistinės revoliucijos teorijos kūrėjai. Būtent šiuo aspektu S. Kjerkegoras įveikė būties ir mąstymo tapatybės filosofijos iliuzijas ir atskleidė dramatišką žmogaus būties pasaulyje panoramą, kurioje jau nėra vietos naivaus parmenidiškojo ir dekartiškojo racionalizmo stabams.*“⁶⁶²

Tyrinėtojo tekstuose galima rasti ir partiškumo principo taikymo pėdsakų⁶⁶³ bei dažniausia praeiksmą, metamą nagrinėjamame egzistencialisto filosofijos tekste, – „fetištinės sąmonės“ etiketę⁶⁶⁴ (ypač šių ideologinių etikečių nevengiama priskirti S. Kierkegaardui, rečiau tai daroma, turbūt autoriaus labiau mėgiamam, M. Heideggeriui). Tačiau reikia pripažinti, kad šie marksistiniai užkalbėjimai yra marginaliniai ir, iš esmės, nenustelbia pagrindinės autoriaus kritikos – daikto būties užmaršties. Jai išreikšti jis ne tik panaudoja kategorijas: *doxa, episteme, theoria, tarsi-būtis*, – bet ir savo stilių, vaizdingas metaforas: „pilvakalbystė“, „policentrinio transcendavimo drebučiai“, „daiktų prasmės maišeliai“, „stručio poza“ ir pan., – provokuojančias individualaus sovietmečio skaitytojo autentišką mąstymą.

Pats vertingiausias A. Šliogerio įnašas į Lietuvos filosofijos (ne filosofijos tyrinėjimų, bet mąstymo) istoriją, be abejonės, yra jo transcendentiško daikto paieškos ir daikto metafizikos konstravimas: „*Daiktai Šliogeriui yra substanciniai individai, sutelkę į savę visą tikrovės intensyvumą, ir tuo jie skiriasi nuo Platono „šešėlių karalystės“ bei Kanto reiškinių. Be abejo, Šliogerio daikto metafizika geriausiai išreiškia Lietuvos žemės lemtį. Tuo metu, kai vyko visuotinė Lietuvos sodybų melioracija, Šliogeriui sukūrė filotopijos – meilės vietovei – sąvoką. Filotopija išreiškia priešingą tendenciją nei Lietuvos sovietinė modernizacija. Būtų galima sakyti, kad*

⁶⁶¹ Šliogeris A., Būties problema G. Hegelio ir S. Kjerkegoro filosofijoje, *Problemos*, 1977, nr. 1 (19), p. 31-34.

⁶⁶² *Ten pat*, p. 34.

⁶⁶³ Šliogeris A., *Žmogaus pasaulis...*, p. 27, 36, 43.

⁶⁶⁴ *Ten pat*, p. 108, 116, 131, 150, 230.

*sukūręs filotopijos sąvoką Šliogeris sufilosofino ikimodernųjį buvimo Lietuvos žemėje būdą*⁶⁶⁵. Filotopinė paradigma ir turėjo tapti slaptu iššūkiu marksistiniam teoriniam ir praktiniam modernizmui. Tiek savo vaizdingu išskirtiniu stiliumi, tiek savo atsigręžimu į klasikinę filosofiją ir daikto transcendencijos paieškomis A. Šliogeris, skirtingai nei pirmieji mūsų tyrinėti autoriai – B. Genzelis, V. Bagdonavičius, B. Kuzmickas – bei panašiai kaip ir T. Sodeika, savo tekstu bando peržengti teorinį lygmenį ir filosofuoti ne nuo tikrovės atitrauktu, bet visiškai į ją panirusiu žvilgsniu. Tokia ištikimybės ne tik filosofinėms idėjoms, išlaisvintoms iš marksistinių schemų, bet apskritai ištikimybės tikrovei, pasauliui, žmogaus patirčiai, – ištikimybės esčiai nuostata tapo jaunosios sovietmečio Lietuvos filosofų kartos skiriamuoju bruožu, kuris geriausiai atsiskleidė laisvės sąlygomis.

⁶⁶⁵ Dainys A., Ištikimybė esčiai, kaip pamatinis Lietuvos filosofijos orientyras, *Problemos*, 2010, nr. 78, p. 87.

IŠVADOS

1. Intelektualų opozicinių nuostatų sovietinės valdžios atžvilgiu susiformavimą nulėmė absurdiški totalitarinio režimo bruožai, pokario rezistencija, tarpukario Lietuvos atmintis, šeimos vertybės. Įvairūs objektyvios informacijos šaltiniai, bendravimas ir bendradarbiavimas su nesovietizuotos aplinkos žmonėmis leido susikurti objektyvesnį tikrovės vaizdą ir įtvirtinti tiek opozicines, tiek kitas alternatyvias nuostatas. Dėl šių nuostatų intelektualai, veikdami oficialioje viešojoje erdvėje ir prisitaikydami prie sistemos, nesusitapatino su sovietine ideologija ir ją lydėjusiomis visuomeninėmis, institucinėmis praktikomis. Šalia dalinio prisitaikymo formavosi alternatyvios elgsenos modeliai: opozicija ir gyvenimas šalia sistemos, – kurie nebuvo tiesiogiai įtakoti sovietinio režimo besikeičiančios politikos.
2. Gyvenimo šalia sistemos elgsena nėra aiškiau aprašyta lietuviškoje istoriografijoje. Šis modelis nesutampa su opozicine elgsena, nes atsiriboja nuo konkrečios priešstatos bet kokios sistemos atžvilgiu. Jį formuoja žmogaus laisva kūryba, individualumas, pilietiškumas, stoicizmas, sistemos ignoravimas, valingas mąstymas. Jis gyvavo intelektualų veikloje kaip tam tikra alternatyva ideologijos, ritualizuotos politinės ir socialinės sistemos atžvilgiu bei turėjo savo kilmės alternatyvius šaltinius: žmogaus laisvą valią, kūrybą, moralės principus, socialines grupes ir jų tinklus.
3. Nors kai kurių apraiškų galima pastebėti ir Stalino valdymo metu, tačiau ypač prasidėjus N. Chruščiovo „atšilimui“ kai kurios neformalios inteligentų grupės oficialioje erdvėje siekė vis labiau atsiriboti nuo sovietinio režimo diktato ir pereiti prie alternatyvių diskursų, vertybių, praktinių tikslų realizavimo. Šioje veikloje itin pasitarnaudavo intelektualų susitikimo aplinka: jų pačių privatūs būstai, kavinės, apskriti stalai, žurnalų redakcijos, leidyklos, darbovietės ir kitos sąlygos. Neformalūs grupių tinklai intensyviausiai mezgėsi lituanistų, susibūrusių apie VVU Lietuvių literatūros katedrą, aplinkoje, literatų, menininkų, mokslininkų rateliuose, katalikų intelektualų aplinkose, paveldosaugos, etnografiniame, kraštotyriniame judėjime ir ypač filosofų bendruomenėje. Intelektualai nevisuomet sudarydavo aprašytų grupelių narių daugumą, tačiau neabejotinai buvo jų formalūs ar neformalūs vadovai bei iniciatoriai. Literatų grupių tinklaveika, egzistavusi 6-ajame ir 7-ojo dešimtmečio pradžioje, leidžia teigti, jog alternatyvių grupių tinklaveikos procesai sovietų Lietuvoje prasidėjo gerokai anksčiau nei vėlyvuosiu sovietmečiu.

4. Filosofų neformalios grupės intensyviai veikė tiek neformalioje, tiek oficialioje terpėje suteikiant filosofijos disciplinai daugiau galimybių daryti įtaką aukštojo mokslo srityje ir ugdyti filosofinį mąstymą plačioje visuomenėje. Filosofai, iš visų sovietmečio intelektualų grupių, taip pat daugiausiai susibūrę prie VVU, sugebėdavo geriausiai pasinaudoti pirminių grupių branduoliais ir išplėtotais antrinių grupių santykiais, savo sukauptu žmogiškuoju ir simboliniu kapitalu tiek Lietuvoje, tiek Sovietų Sąjungoje. Tokiu būdu buvo publikuojami kritiniai arba antimarksistiniai straipsniai, leidžiamos neideologizuotos knygos, ignoruojamos ideologinės nuostatos pedagoginėje, mokslinėje veikloje. Skirtingai nei VVU lituanistų atveju, jų veikla sulaukė vienintelės apčiuopiamos neigiamos oficialios reakcijos, bet tai realiai nesustabdė sėkmingos jų veiklos. Filosofų įvairiuose gyvenimo ir profesinės veiklos tarpsniuose sukauptas socialinis kapitalas davė ilgalaikius rezultatus, vėliau realiai prisidėjusius ne tik prie alternatyvių, opozicinių, bet ir antisisteminių tikslų realizavimo.
5. Vidinių ir išorinių grupių, arba „mūsų“ ir „jų“, kolektyvinę tapatybę sovietų Lietuvoje atitiko neformalių grupių intelektualų ir sovietinės nomenklatūros bei jų aplinkos žmonės. Ši binarinė skirtis, kartu sukūrė opozicinę tapatybę, priešpastatytą „jų“ vertybėms, praktinėms nuostatoms. Kita vertus, intelektualų kolektyvinė tapatybė išsiskyrė pasitikėjimo ir alternatyvios kūrybos, gyvenimo ir veikimo šalia sistemos formuojamais „savų“ bruožais, kurie peržengė bet kokius opozicinius, negatyvius santykius. „Kitų“ socialine kategorija išskirti asmenys egzistavo ne priešpriešoje „mūsų“ atžvilgiu, tačiau dažniausiai dėl savo veiklos antisisteminio pobūdžio veikė greta neformalių intelektualų grupių, palaikydami su jais vienokius ar kitokius ryšius. „Kitų“-„mūsų“-„jų“ santykių tinklaveika sudarė sąlygas neformalių intelektualų grupių sėkmingam alternatyviam veikimui sovietinėje erdvėje.
6. Nors sovietų Lietuvos piliečiai iki 1988–1990 m. neturėjo svarbiausių sąlygų formuoti pilietinei visuomenei, komunitarinio pilietiškumo koncepcija, kuri apima įvairių socialinių grupių veikimo terpę tarp visuomenės privačios ir valstybės oficialios srities, gali būti taikoma sovietų Lietuvos visuomenės pilietiškumui paaiškinti. Pilietinės visuomenės veikimo srityje sovietmečiu aptinkamos nesisteminio pilietiškumo apraiškos galėjo būti persipynusios su antisisteminiu veikimu, išoriškai susijusios ir su prosisteminiu aktyvizmu. Neformalių intelektualų grupių nesisteminiam veikime atpažįstami visi svarbiausi Vakarų pilietinio veikimo modeliui būdingi elementai: savarankiška veikla, organizavimasis „iš apačios“, bendro tikslo siekimas, solidarumas, pasitikėjimas, siekis apginti kai kurias

žmogaus ir piliečio teises oficialioje viešojoje erdvėje. Patys ryškiausi 7-ojo - 9-ojo dešimtmečių pilietinio aktyvumo legalioje ar pusiau legalioje erdvėje veiksmai pasireiškė paveldosaugos, kraštotyrimo, etnografinio judėjimo srityse.

7. Alternatyvioje neformalių grupių veikloje dalyvavę filosofai savo teoriniuose tyrinėjimuose lygiai taip pat kūrė alternatyvų filosofinį diskursą. Filosofinės minties plėtojimo galimybės sovietų Lietuvoje apėmė metodologinį ir turinio aspektą. Pirmuoju atveju alternatyvią arba ideologizuotą intelektinę veiklą pozicionavo metodologinis santykis su oficialia filosofija – marksizmu-leninizmu. Pasirinkus marksistinę-lenininę metodologinę paradigmą, buvo atliekami du mechanicistinės redukcijos veiksmai: vertikalusis ir horizontalusis. Ideologinė vertikaliojo redukcionizmo procedūra buvo naudojama vulgariausiai ideologizuotuose teoriniuose tekstuose, pabrėžiant autoriaus klasinę priklausomybę, partiškumo principą. Horizontaliosios redukcijos atveju, filosofijos klasikai buvo skirtingu laipsniu subordinuojami ideologinėms nuostatomis.
8. Filosofinio turinio aspektu alternatyvumas buvo formuojamas sovietmečio filosofų tyrimo problematikos pasirinkimuose. B. Genzelio, V. Bagdonavičiaus, B. Kuzmicko tyrinėjimai išsiskyrė pagarbiu santykiu su tyrimo objektu, supažindino Lietuvos skaitytoją su XIX, XX a. Lietuvos filosofų, kultūros veikėjų idėjomis, Rytų ir Vakarų klasikinių filosofijų pagrindinėmis teorijomis. Tuo tikslu autoriai dažniausiai taikė alternatyvias mechanicizmui: kontekstualistinei, organicistinei, – metodologinei paradigmai būdingas procedūras. B. Genzelio filosofijos studijos paprastai ir įtaigiai populiarindavo ar legalizuodavo neideologizuotą filosofinę mintį Lietuvos visuomenėje. V. Bagdonavičiaus tyrinėjimai išsamiai pristatė vydūniško-vedantiško humanizmo paradigmą, metusią iššūkį sovietinei materialistinei žmogaus sampratai. B. Kuzmicko katalikiškos filosofijos tyrinėjimai pristatė krikščioniško mąstymo klasikinių teiginių sistemą, visiškai atsiribojant nuo vulgaraus marksizmo-leninizmo nuostatų taikymo. Nors šių trijų tyrinėtojų tekstuose galima rasti kai kurių vertikaliam ir horizontaliam redukcijai būdingų teiginių, tačiau jie buvo periferinio pobūdžio ir bendrai tyrimo kontekste nefunkcionavo. Juos galima paaiškinti kaip apsaugos priemonės nuo galimų sovietinių ideologijos cenzorių.
9. T. Sodeika pasirinkdamas savo filosofinių tyrinėjimų kryptimi fenomenologinę paradigmą, sovietmečiu kūrė alternatyvą ne tik marksistinei-lenininei, bet apskritai visai klasikinei filosofijai, kuri gilinosi į filosofinę problemą vien teoriniu aspektu. Šio filosofo tyrinėjimai išsiskyrė tuo, jog jie operavo ne tik metodologiškai kontekstualistiniu, formistiniu tekstu

konstravimo principu, bet ir pastanga bei skaitytojo raginimu prisiliesti prie filosofijos praktišku būdu savo gyvenime, kur filosofinis mąstymas nekuria ir nesprendžia atsietų teorinių problemų, bet padeda žmogui gyventi ir savo gyvenimą įprasminti tokiu pačiu būdu, kaip tai darė fenomenologijos ar, bendrai, filosofijos pradininkai. Autentiško mąstymo paradigma būdinga taip pat ir A. Šliogerio tyrinėjimams ir jo filosofinei kūrybai. Nors jo, kaip ir T. Sodeikos, tekstuose galima rasti ne vieną bendrame tyrimo kontekste nefunkcionuojančią ideologinę klišę, tačiau A. Šliogerio darbai, ypač parašyti 9-ajame dešimtmetyje, rašymo stilius pateikia visiškai kitokią materijos sampratą, išsivysčiusią iki filotopijos ir daikto metafizikos įžvalgų. Šio filosofo sukurta filosofavimo alternatyva meta iššūkį ir sovietinei, ir dabartinei, posovietinei, socialinei ir intelektinei tradicijai Lietuvoje.

ŠALTINIAI

1. Archyviniai šaltiniai

Lietuvos centrinis valstybės archyvas (LCVA)

F. R-1033 – Lietuvos mokslų akademijos archyvo Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas

Lietuvos ypatingasis archyvas (LYA)

F. 7017 – VVU filosofijos, filosofijos istorijos ir logikos katedra

F. 3388 – „Minties“ leidykla

F. 17516 – žurnalas „Kultūros barai“

F. 14231 – dienraštis „Komjaunimo tiesa“

F. K-41 – Lietuvos SSR valstybės saugumo komiteto Kadruž skyrius

F. K-1 – Lietuvos SSR valstybės saugumo komitetas (KGB)

Vilniaus universiteto archyvas (VUA)

F. R-856 – Vilniaus universiteto mokslinės organizacinės veiklos archyvas

2. Pusiau struktūruoti interviu

1. A. Šukio interviu su Egidijumi Aleksandravičiumi, Kaunas, 2010-05-26.
2. A. Šukio interviu su kun. Vaclovu Aliuliu, MIC, Vilnius, 2008-12-27.
3. A. Šukio interviu su Vyteniu Andriukaičiu, Vilnius, 2009-06-18.
4. A. Šukio interviu su Kazimieru Ambrasu SJ, Kaunas, 2010-01-18.
5. A. Šukio interviu Mindaugu Blozneliu, Kaunas, 2008-12-20.
6. A. Šukio interviu su Vaciu Bagdonavičiumi, Vilnius, 2008-12-08.
7. A. Šukio interviu su Kęstučiu Dembskiu, Vilnius, 2009-12-09.
8. A. Šukio interviu su Bronislovu Genzeliu, Kaunas, 2008-03-14, 2009-03-19, 2009-12-23, 2010-11-25.
9. A. Šukio interviu su Romualdu Grigu, Vilnius, 2010-03-03.
10. A. Šukio interviu su Petru Kimbriu, Kaunas, 2009-05-30.
11. A. Šukio interviu su Genovaite Kuckailiene, Kaunas, 2009-05-26.
12. A. Šukio interviu su Dariumi Kuoliu, Kaunas, 2012-03-10.
13. A. Šukio interviu su Broniumi Kuzmicku, Vilnius, 2008-04-26.

14. A. Šukio interviu su Mečiu Laurinkumi, Vilnius, 2010-09-01.
15. A. Šukio interviu su Inge Lukšaitė, Vilnius, 2008-04-19.
16. A. Šukio interviu su Gražina Martinaitiene, Vilnius, 2009-10-12.
17. A. Šukio interviu su Romualdu Ozolu, Vilnius, 2008-03-17.
18. A. Šukio interviu su Arimantu Raškiniu, Kaunas, 2010-10-10
19. A. Šukio interviu su Antanu Rybeliu, Vilnius, 2009-03-20.
20. A. Šukio interviu su Algirdu Saudargu, Vilnius, 2010-09-13.
21. A. Šukio interviu su Tomu Sodeika, Kaunas, 2010-10-17.
22. A. Šukio interviu su Artūru Skuču, Kaunas, 2010-05.
23. A. Šukio interviu su Juliumi Šalkauskiu, Vilnius, 2009-01-10.
24. A. Šukio interviu su Lionginu Šepečiu, Vilnius, 2010-02-24.
25. A. Šukio interviu su Irena Šutiniene, Vilnius, 2010-10.
26. A. Šukio interviu su Juozu Tumeliu, Vilnius, 2010-09-09, 2011-02-21.
27. A. Šukio interviu su Egidijumi Vareikiu, Vilnius, 2010-05-27.
28. A. Šukio interviu su Vanda Zaborskaite, Vilnius, 2008-03-22.
29. A. Šukio interviu su Viktoru Žeimantu, Vilnius, 2009-03-30.
30. A. Šukio interviu su Aleksandru Žarskumi, Kaunas, 2010-02-05.
31. V. Klumbio interviu su Vytautu Ališausku, Vilnius, 2003-09-12.
32. V. Klumbio interviu su Vyteniu P. Andriukaičiu, Vilnius, 2003-09-17.
33. V. Klumbio interviu su Irena Kostkevičiūte, Vilnius, 2003-04-05.
34. V. Klumbio interviu su Jonu Kubiliumi, Vilnius, 2003-11-08.
35. V. Klumbio interviu su Vytautu Kubiliumi, Vilnius, 2003-10-28, 2003-10-30.
36. V. Klumbio interviu su Ipolitu Ledu, Vilnius, 2002-10-01.
37. V. Klumbio interviu su Meile Lukšiene, Vilnius, 2002-11-13.
38. V. Klumbio interviu su Laimonu Noreika, Vilnius, 2004-01-30.
39. V. Klumbio interviu su Viktorija Daujotyte-Pakeriene, Vilnius, 2004-09-10.
40. V. Klumbio interviu su Algirdu Patacku, Kaunas, 2002-06-25.
41. V. Klumbio interviu su Kaziu Saja, Vilnius, 2004-01-29.
42. A. Jankausko interviu su Bronislavu Kuzmicku, Vilnius, 2010-05-03.
43. A. Jankausko interviu su Kęstučiu Masiuliu, Vilnius, 2010-10-08.
44. A. Ramonaitės, J. Kavaliauskaitės, V. Ivanausko interviu su Vytautu Landsbergiu, Vilnius, 2011-02-23.
45. A. Jankausko ir J. Kavaliauskaitės interviu su Vytautu Radžvilu, Vilnius, 2011-03-28.
46. A. Ramonaitės ir V. Ivanausko interviu su Vladu ir Marija Vildžiūnais, Vilnius, 2011-02-16.

3. Publikuoti šaltiniai

1. *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje, 1940–1990: dokumentų rinkinys*. Sud. Bagušauskas J. R., Streikus A., Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.
2. Susirinkimo, įvykusio LKP Vilniaus miesto komitete 1978 m. sausio 16 d., protokolas, *Lietuvos istorijos metraštis 1998*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1999.
3. Gavelis R., *Vilniaus pokeris*, Vilnius: Tyto alba, 1997.
4. Ozolas R., Pasaulis yra čia // Ozolas R., *Atgimimo ištakose, 1970–1980 metų Lietuvos kultūros gyvenimo štrichai*, Vilnius: Pradai, 1996.
5. Stasiukaitis B., TSRS – „demokratiškiausia šalis pasaulyje, arba tos šalies konstitucija jos piliečio požiūriu // *Perspektyvos. Lietuvos pogrindžio periodinis leidinys 1978–1981 metai*, Vilnius: Gairės, 2005.
6. Šapalas K., Knygų recenzijos, *Rūpintojėlis*, 1977, nr. 1.
7. Punios sutartis, *Atbalsis*, 1994, rugsėjis.
8. Vaigauskas G. K., *Lietuvių nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja*, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1992.

4. Filosofijos ir ideologiniai tekstai kaip šaltiniai

1. Ažubalis J., Bažnyčios skelbiamos dorovės kritika Lietuvos ateistinėje 1940–1965m. literatūroje, *Problemos*, 1968, nr. 2.
2. Bagdonavičius V., *Filosofiniai Vydūno humanizmo pagrindai*, Vilnius: Mintis, 1987.
3. Bagdonavičius V., Harmoningos asmenybės problema ir Vydūnas, *Kultūros barai*, 1978, nr. 3.
4. Bagdonavičius V., Mahatma Gandis ir Vydūnas, *Problemos*, 1969, nr. 2 (4).
5. Bagdonavičius V., Vydūnas ir senoji indų filosofija, *Mokslas ir gyvenimas*, 1981, nr. 9.
6. Bagdonavičius V., Vydūno etikos bruožai, *Dorovė ir tradicijos (Etikos etiudai 8)*, red. V. Žemaitis, Vilnius: Mintis, 1984.
7. Bagdonavičius V., Žmogaus ir žmoniškumo koncepcijos Vydūno filosofijoje bruožai, *Problemos*, 1968, nr. 2.
8. Bagdonavičius V., Žmoniškumo prigimties aiškinimas Vydūno veikaluose, *Problemos*, 1978, nr.1.
9. Bočys J., Katalikybė ir inteligentija šiuolaikinėje Lietuvoje, *Aidai*, 1984, lapkritis-gruodis, nr. 6.

10. Gaidys A., Katalikybės modernėjimo prieštaravimas // Kuzmickas B. (sud.), *Katalikybė ir šiuolaikinė ideologinė kova*, Vilnius: Mintis, 1978.
11. Gaidys A., Lazauskas J., Makarevičius V., Steponavičius A., Leidiniui „Problemos“ – penkeri metai, *Komunistas*, 1973 nr. 8.
12. Genzelis B., *Esė apie mąstytojus*, Vilnius: Mintis, 1986.
13. Genzelis B., Etinės idėjos S. Šalkauskio filosofijoje, *Problemos*, nr. 33.
14. Genzelis B., Karlas Jaspersas (1883–1968), *Problemos*, 1971, nr. 1.
15. Genzelis B., Paskutiniai Levo Karsavino darbai, *Laikas ir idėjos: filosofijos istorijos baruose*, sud. A. Rybelis, Vilnius: Mintis, 1980.
16. Genzelis B., Pozityvistinės idėjos Lietuvoje (XIX a.), *Problemos*, 1973, nr. 1.
17. Genzelis B., Prie lietuviškojo egzistencializmo ištakų, *Problemos*, 1988, nr. 39.
18. Genzelis B., Rankraštinis S. Šalkauskio palikimas, *Būtis ir laikas: filosofijos istorijos baruose*, sud. A. Rybelis, Vilnius: Mintis, 1983.
19. Genzelis B., *Renesanso filosofijos metmenys*, Vilnius: Mintis, 1988.
20. Genzelis B., *Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje XIX a.*, Vilnius: Mintis, 1972.
21. Genzelis B., Žmogaus samprata buržuazinės Lietuvos filosofijoje // Ozolas R. (sud.), *Žmogus šiuolaikinėje filosofijoje*, Vilnius: Mintis, 1984.
22. Husserl E., *Karteziškosios meditacijos*, Vilnius: Aidai, 2005.
23. *Karlas Marksas: ankstyvieji filosofijos raštai*, Vilnius: Mintis, 1986.
24. Konstantinovas F. ir kt, *Marksistinės-lenininės filosofijos pagrindai*, Vilnius: Mintis, 1973.
25. Kuzmickas B., Asmenybės koncepcija neotomistinėje filosofijoje, *Problemos*, 1969, nr. 1.
26. Kuzmickas B., II Vatikano susirinkimas ir jo idėjinės ištakos // Kuzmickas B. ir kt (sud.), *Katalikybės filosofinės koncepcijos*, Vilnius: Mintis, 1986.
27. Kuzmickas B., Individo ir visuomenės santykio problema šiuolaikinėje katalikybėje // Sud. B. Kuzmickas, *Katalikybė ir šiuolaikinė ideologinė kova*, Vilnius: Mintis, 1978.
28. Kuzmickas B., Katalikybės oficialiosios filosofijos –neotomizmo krizė// Kuzmickas B. ir kt (sud.), *Katalikybės filosofinės koncepcijos*, Vilnius: Mintis, 1986.
29. Kuzmickas B., *Kriščiioniškos filosofijos antropologinis atsinaujinimas* // Ozolas R. (sud.), *Žmogus šiuolaikinėje filosofijoje*, Vilnius: Mintis, 1984.
30. Kuzmickas B., Kultūrinės tradicijos ir pažanga, *Problemos*, 1970, nr. 1.
31. Kuzmickas B., *Šiuolaikinė katalikiškoji filosofija*, Vilnius: Mintis, 1976.
32. Kuzmickas B., Vakarų ir Rytų kultūrų sąveika // *Būtis ir Laikas. Filosofijos istorijos baruose*, sud. A. Rybelis, Vilnius: Mintis, 1983.
33. Leninas V., *Pilnas raštų rinkinys, t. 18: materializmas ir empiriokriticizmas*, Vilnius: Mintis, 1981.

34. Marksas K. ir Engelsas F. , *Vokiečių ideologija*, Vilnius: Mintis, 1974.
35. Marksas K., Ekonominiai ir filosofiniai rankraščiai // Karlas Marksas, *Ankstyvieji filosofijos raštai*, Vilnius: Mintis, 1986.
36. Marksas K., *Kapitalas*, t. 1-2, Vilnius: Vaga, 2009, 2011.
37. Marksas K., *Komunistų partijos manifestas*, Kaunas: LTSR valstybinė leidykla, 1941.
38. Minkevičius J., Apie kai kuriuos socialistinės visuomenės prieštaravimus, *Problemos*, 1968, nr. 2.
39. Minkevičius J. (red.), Rybelis A. (sud.), *Religijotyros įvadas*, Vilnius: Mintis, 1981.
40. Nikišovas S., *TSKP XXIV suvažiavimas ir ateistinio auklėjimo uždaviniai (medžiaga lektoriui)*, Vilnius: Mintis, 1972.
41. Plečkaitis R., *Tolerancija: monografija*, Vilnius: Pradai, 1998.
42. Repšys J., Kjerkegoras S. ir egzistencializmas // *Filosofijos istorijos chrestomatija: XIX ir XX a. Vakarų Europos ir Amerikos filosofija*, red. J. Barzdaitis, B. Genzelis ir kt., Vilnius: Mintis, 1974.
43. Repšys J., V. Leninas apie marksizmo vietą filosofijos istorijoje, *Problemos*, 1971, nr. 7.
44. Rickevičiūtė K., Sokratas ir asmenybės formavimo problema, *Problemos*, 1968, nr. 2.
45. Sodeika T., „Valios žmogus“ ir „jo pasaulis“ // Ozolas R. (sud.), *Žmogus šiuolaikinėje filosofijoje*, Vilnius: Mintis, 1984.
46. Sodeika T., Apie Soreną Kierkegaardą, jo baimę ir drebėjimą // Soren Kierkegaard, *Baimė ir drebėjimas*, Vilnius: Aidai, 1995.
47. Sodeika T., Atsakomybės problema Romano Ingardeno etikoje // *Dorovinis asmenybės brendimas (Etikos etiudai – 4)*, Vilnius: Mintis, 1980.
48. Sodeika T., E. Huserlio fenomenologija // *Egzistencijos filosofija: istorija ir dabartis*, sud. A. Šliogeris, Vilnius: Mintis, 1981.
49. Sodeika T., Fenomenologinė realizmo koncepcija ir neotomistinis realizmas // *Šiuolaikinė katalikybė: straipsnių rinkinys*, Vilnius: Mintis, 1981.
50. Sodeika T., *Filosofija ir tekstas*, Kaunas: Technologija, 2010.
51. Sodeika T., Ginčas dėl pasaulio racionalumo: R. Ingardenas ir A. Bergsonas // *Filosofija: praeitis ir dabartis*, Vilnius: Mintis, 1981.
52. Sodeika T., Ingardenas R. – E. Huserlio transcendentalinio idealizmo kritikas, *Problemos*, 1980, nr. 25.
53. Sodeika T., Karlui Jaspersui – 100 metų // *Istorija ir būtis. Filosofijos istorijos baruose*, Vilnius: Mintis, 1988.
54. Sodeika T., Vertybė kaip ontologinė problema R. Ingardeno fenomenologijoje, *Problemos*, nr. 24.

55. Šliogeris A., Būties mąstymas M. Heidegerio filosofijoje // *Egzistencijos filosofija: istorija ir dabartis*, sud. A. Šliogeris, Vilnius: Mintis, 1981.
56. Šliogeris A., Būties problema G. Hegelio ir S. Kjerkegoro filosofijoje, *Problemos*, 1977, nr. 1 (19).
57. Šliogeris A., *Būtis ir pasaulis: tyliojo gyvenimo fragmentai*, Vilnius: Mintis, 1990.
58. Šliogeris A., *Daiktas ir menas: du meno kūrinio ontologijos etiudai*, Vilnius: Mintis, 1988.
59. Šliogeris A., Egzistencinė žmogaus samprata // Ozolas R. (sud.), *Žmogus šiuolaikinėje filosofijoje*, Vilnius: Mintis, 1984.
60. Šliogeris A., Heidegeris: kaukė ir būtis // A. Šliogeris, *Sietuvos: eseistikos rinktinė*, Vilnius: Mintis, 1992.
61. Šliogeris A., Ironijos principas S. Kierkegoro filosofijoje, *Problemos*, 1978, nr. 1(28).
62. Šliogeris A., Kierkegoras S. – egzistencinio mąstymo pradininkas // *Egzistencijos filosofija: istorija ir dabartis*, sud. A. Šliogeris, Vilnius: Mintis, 1981.
63. Šliogeris A., M. Heidegeris apie meno kūrinio prigimtį, *Problemos*, 1979, nr. 1 (23).
64. Šliogeris A., *Žmogaus pasaulis ir egzistencinis mąstymas*, Vilnius: Mintis, 1985.
65. *Tarybų Sąjungos komunistų partijos programa: priimta TSKP XXII suvažiavime*, Vilnius: Mintis, 1961.
66. TSKP Centro Komiteto ataskaita ir eiliniai partijos uždaviniai vidaus ir užsienio politikos srityje. CK Generalinio sekretoriaus draugo L. Brežnevo pranešimas Tarybų Sąjungos Komunistų partijos XXV suvažiavimui // *TSKP XXV suvažiavimo medžiaga*, Vilnius: Mintis, 1977.
67. Vytėnas P., Materialistinis nužmoginimas, *Tėviškės žiburiai*, 1986 04 15, nr. 16 (1887); 1986 04 22, nr. 17 (1888); 1986 04 29, nr. 18 (1889); 1986 05 06, nr. 19 (1890).
68. Zaksas I., Gamtamokslinis materializmas buržuazinėje Lietuvoje, *Problemos*, 1971, nr. 2.
69. Zaksas I., P. Tejaro de Šardeno filosofija ir jos interpretacija dabartinėje katalikybėje // Kuzmickas B. ir kt. (sud.), *Katalikybės filosofinės koncepcijos*, Vilnius: Mintis, 1986.
70. Аверинцев С. С. и др. (ред.), *Философский энциклопедический словарь*, Москва: Советская энциклопедия, 1989.
71. Содейка Т., *Феноменологическая онтология Романа Ингардена*, daktaro disertacija, Вильнюс, 1983.
72. Мамардашвили Мераб, *Опыт физической метафизики: Вильнюсские лекции по социальной философии*, Москва: Азбука, 2009.

5. Atsiminimai, laiškai, dienoraščiai

1. Aliulis V., *Vieno žagsiaganio istorija: Pasakojimai ir pamąstymai*, Vilnius: Aidai, 2007.
2. Almonaitis V., Vilniaus universiteto istorijos fakulteto žygeivių bendrijos „Aitvaras“ istorijos bruožai, *Atbalsis*, 1996.
3. Ambrazas A., *Julius Juzeliūnas: Straipsniai, kalbos, pokalbiai, amžininkų atsiminimai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002.
4. Be pramintų takų su prakaito druska: pokalbis su sovietmečio disidentu, žygeiviu Tadu Šidiškiu, *Šiaurės Atėnai*, 2000-04-01, nr. 13 (503).
5. Baltrūnas A., Pinčiuko kaukės šešėlyje, *Kultūros barai*, 1995, nr. 1.
6. Brazauskas A., *Ir tuomet dirbome Lietuvai: faktai, atsiminimai, komentarai*, Vilnius: Knygiai, 2007.
7. Bronių Genzelį kalbina Aurimas Švedas: „Man marksizmas rūpėjo kaip istorinis fenomenas“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2009, nr. 3-5.
8. Bukelienė E., Vilniaus universiteto literatų būrelis 1966–1983 metais // *Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra 1940–2000*, sud. G. Viliūnas, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2002.
9. Burneikis J., Proto strategija P. Slavėno gyvenime // Matulaitytė S. (sud.), *Akademikas Paulius Slavėnas*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2001.
10. Čepaitis V., *Su Sajūdžiu už Lietuvą: nuo 1988-06-03 iki 1990-03-11*, Vilnius: Tvermė, 2007.
11. Čėponis K., Lietuvos žygeivių judėjimo ištakos ir istorija, *Atbalsis*, 1994.
12. Genzelio B. pasisakymas simpoziume „Sajūdžio priešaušris: tarp kolaboravimo ir pasyviojo pasipriešinimo“, skirtame jo 75-ojo gimimo metinių proga 2009 m. vasario 20 d., Vytauto Didžiojo universitete (fonograma saugoma A.Šukio archyve).
13. Filosofija ir universitetas. Eugenijus Meškauskas: pokalbis su A. Juozaičiu // Juozaitis A., *Tarp žmonių: publicistiniai portretai*, Vilnius: Diena, 1993.
14. Genzelis B., *Imperijai griūvant: žmonės, įvykiai, procesai*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2006.
15. Genzelis B., *Sajūdis: priešistorė ir istorija*, Vilnius: Pradai, 1999.
16. Genzelis B., *Užverstas puslapis*, Vilnius: Versus aureus, 2009.
17. Girdzijauskas J. (sud.), *Profesorius Jurgis Lebedys*, Vilnius: Mokslas, 1983.
18. Girdzijauskas J., Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedros anketa // Viliūnas G. (sud.), *Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra 1940–2000*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2002.
19. Grigas R., *Dienoraščio langą pravėrus: 10 mano jaunystės metų*, Vilnius: Knygų kelias,

- 2011.
20. Gudaitis L., „Dabar arba niekada!": Griežtasis Jurgis Lebedys // Gudaitis L., *Noriu klysti: atosūkiai į XX a. spaudą*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2011.
 21. Gudaitis L., Vandos Zaborskaitės seminaras // Gudaitis L., *Noriu klysti: atosūkiai į XX a. spaudą*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2011.
 22. Gustaitė G., Jurkūnaitė G. (sud.), „... visuomet yra galimybė nenusilenkti...“: *Kristina Rickevičiūtė*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2002.
 23. „Išbandyti, iki kur galima eiti“: Vanda Zaborskaitė atsako į Aurimo Švedo klausimus, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2007, nr. 3.
 24. J. Griniaus laiškas J. Repšiui, *Problemos*, 1998, nr. 53.
 25. J. Repšio laiškas J. Girniui, *Problemos*, 2000, nr. 57.
 26. Jakelaitis V., Kaip atsirado „Kultūros barai“, *Tarp knygų*, 2000, nr. 12.
 27. Jurkuvienė J. (sud.), *Gydytojas: atsiminimai apie Povilą Butkevičių, laiškai, dienoraščiai*, Kaunas: Caritas, 1996.
 28. Juozas Brazauskas – gyvosios dvasios žmogus // Valiušaitis V. (sud.), *Žygio draugams: lietuviška publicistika*, Kaunas: Garsas, 1996.
 29. Juozaitis A., *Tėvas Stanislovas: pasakojimų knyga*, Vilnius: Džiugas, 1995.
 30. Juozo Girniaus ir Broniaus Kuzmicko susirašinėjimas, *Problemos*, 2007, nr. 72.
 31. Juozo Girniaus laiškas Broniui Genzeliui, *Problemos*, 2003, nr. 63.
 32. Keliuotis J., *Mano autobiografija: Atsiminimai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003.
 33. Kraštotyrininkų byla: S. Matulevičienė kalbina V. Povilionį, *Liaudies kultūra*, 2007, nr. 6.
 34. Kubilius V., *Dienoraščiai 1945–1977*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006.
 35. Kubilius V., *Dienoraščiai 1978–2004*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.
 36. Laikas kaip vandenynas: pokalbis su Jonu Trinkūnu, *Liaudies kultūra*, 2009, nr. 1.
 37. Landsbergis V., *Lūžis prie Baltijos: politinė autobiografija*, Vilnius: Vaga, 1997.
 38. Lukšienė M., Apie Lietuvių literatūros katedrą..., // *Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra 1940–2000*, sud. G. Viliūnas, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2002.
 39. Lukšienė M., Vivos plango // *Atsiminimai apie Vincą Mykolaitį-Putiną*, Vilnius: Vaga, 1992.
 40. Martinaitis M., Baras Kultūros valakuose, *Kultūros barai*, 1995, nr. 1.
 41. Martinaitis M., Iki Sąjūdžio ir po jo // *Sąjūdis ateina iš toli*, sud. Gudaitis R., Rybelis A.,

- Rupšytė A. Vilnius: Margi raštai, 2008.
42. Martinaitis M., *Tylintys tekstai. Užrašai iš raudonojo sąsiuvinio. 1971–2001*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2006.
43. Matulaitytė S. (sud.), *Akademikas Paulius Slavėnas*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2001.
44. Matulevičienė S., Iš Rasos šventės istorijos, *Liaudies kultūra*, 2007, nr. 3.
45. Merkys V., Ar statys garažus po Vilniaus katedra? (Vilniaus senamiesčio apsaugos problemos sovietiniais laikais), *Lietuvos istorijos metraštis*, 1998. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 1999.
46. Merkys V., *Atminties prošvaistės: atsiminimai*, Vilnius: Versus aureus, 2009.
47. Mikulėnaitė E., Pradžios laikai, *Kultūros barai*, 1995, nr. 1.
48. Mockūnas L., Knygų keliai į Lietuvą, *Metai*, 1992, nr. 12.
49. Noreika L., *Aktoriaus dienoraščiai*, Vilnius: Scena, 1999.
50. Oginskaitė R., *Nes nežinojau, kad tu nežinai: knyga apie Vytautą Kernagį*, Vilnius: Tyto alba, 2010.
51. Ohmanas J., *Smogikai*, dokumentinis filmas, Lietuva, 2008.
52. Ozolas R., *Išsivadavimas. 1971–1984 metų asmeninio dvasinio gyvenimo štrichai*, Vilnius: Pradai, 1998.
53. Ozolas R., *Atgimimo ištakose. 1970–1980 metų Lietuvos kultūros gyvenimo štrichai*, Vilnius: Pradai, 1996.
54. Ozolas R., *Supratimai. Parinktos 1956–2006 metų metafizinio dienoraščio mintys*, Vilnius: Naujoji Romuva, 2007.
55. Ozolas R., *Žvaigždės blėsta auštant: Sugyvenimai, arba 1987–1990 metų dienoraščių puslapiai*, Vilnius: Vaga, 2007.
56. Paulius Subačius kalbina Algirdą Patacką. Apie „Ramuvą“, tėvyniškumą ir neperžengiamas ribas, *Naujasis Židinys*, 1994, nr. 1.
57. Pogrindis virtęs pastoge: pokalbis su Algirdu Patacku, *Liaudies kultūra*, 2008, nr. 1.
58. Politiką gimdo padorumo jausmas: A. Juozaičio pokalbis su Viktoru Kutorga // Juozaitis A., *Tarp žmonių: publicistiniai portretai*, Vilnius: Diena, 1993.
59. „Pripratom ir juokas neima“: Bronys Savukynas atsako į Aurimo Švedo klausimus, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2006, nr. 12.
60. „Progą susitikti su filosofija sulaukiau...“: G. Mikelaičio interviu su A. Rybeliu, *Knygų aidai*, 2004, nr. 4.
61. Rasos Kernavėje: pokalbiai su J. Trinkūnu, V. Bagdonavičiumi, A. Gudeliu, R. Matuliu, V. Daujotyte, *Liaudies kultūra*, 2007, nr. 6.

62. Romaną Plečkaitį kalbina Aurimas Švedas: „Tereikėjo įdėti šiek tiek pastangų“, *Naujasis Židinys*, 2009, nr. 8-9.
63. Sąjūdis, valdžios atsiribojimas, visuomenės viltys: Dalia Rastenienė kalbina Krescencijų Stoškų, *Liaudies kultūra*, nr. 3.
64. Sakralumo paieškos: su A. Andriuškevičiumi kalbasi S. Matulevičienė, *Liaudies kultūra*, 2008, nr. 5.
65. Savukyno V. interviu su B. Savukynu „Apie pokarį, pokalbius su KGB majorais ir dabartinių intelektualų ydas“, *Akiračiai*, 2007, nr. 2.
66. Seliukaitė I., Vitkuvienė P. (sud.), *Norbertas Vėlius*, Vilnius: Mintis, 1999.
67. Smith H., *The Russians*, New York: Ballantine books, 1995.
68. Šepetys L., *Neprarastoji karta: siluetai ir spalvos, atsiminimai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005.
69. Šidiškis T., Keturiasdešimt metų su žygeiviais, *Liaudies kultūra*, 2008, nr. 3.
70. Šliogeris A., Sąmonės laisvėjimo ištakų beeiskant, *Akiračiai*, 1993, nr. 2.
71. Šliogeris A., Lietuvos filosofinė mintis: tarp Rytų ir Vakarų // A. Šliogeris, *Konservatoriaus išpažintys: 1988–1994 metų tekstai*, Vilnius: Pradai, 1995.
72. Saukienė R. Z. (sud.), *Šmaikščioji rezistentė Aldona Liobytė*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1995.
73. Švedas A. (sud.), *Visa istorija yra gyvenimas: 12 sakinės istorijos epizodų: Edvardą Gudavičių kalbina Aurimas Švedas*, Vilnius: Aidai, 2008.
74. Tamoliūnienė R. (sud.), *Laisvės proveržiai sovietiniame Kaune: nuo slapto pogrindžio iki atviro protesto*, Kaunas: Kauno apskrities viešoji biblioteka, 2007.
75. Tarp redagavimo ir vertimo: Su Roma Zagorskiene kalbasi Diana Bučiūtė, *Literatūra ir menas*, 2008-09-24, nr. 3204.
76. Trinkūnas J., *Nuo Ramuvos iki Romuvos*, Prieiga per internetą: <http://gyvenimas.delfi.lt/stories/jtrinkunas--nuo-ramuvos-iki-romuvos.d?id=33802309>, [žiūrėta 2011-10-07].
77. Tumelis J., Laiškas redaktoriui: arba Marksizmo („su lietuvišku veidu“) alchemija, *Naujasis Židinys-Aidai*, 1994, nr. 4.
78. Vailionytė D., Mano draugė Kristina // „...visuomet yra galimybė nenusilenkti...“: Kristina Rickevičiūtė. Sud. G. Gustaitė ir G. Jurkūnaitė. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2011.
79. Vaitkus E., Diskusijų klube – įdomu, *Problemos*, 1968, nr. 1.
80. Vaitkus J., *Likimo juodraščiai*, Vilnius: Gimtasis žodis, 2008.
81. Venclova T., Nerašysiu ir nesakysiu to, kuo netikiu // Venclova T., *Vilties formos. Eseistika ir publicistika*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1991.

82. Venclova T., (sud.), J. Brodskis: poetas ir proza, Vilnius, Baltos lankos, 1999.
83. Visockas V., [Nuoširdi draugystės šiluma] // Mitaitė D. (sud.), *Nepakluseš laikui: atsiminimai apie Vytautą Kubilių*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011.
84. Žukas V., [Patraukė šilta, žmogiška intonacija] // Mitaitė D. (sud.), *Nepakluseš laikui: atsiminimai apie Vytautą Kubilių*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011.
85. Дегутис А., Воспоминания о вильнюсских лекциях Мераба Мамардашвили // Мераб Мамардашвили, *Опыт физической метафизики: Вильнюсские лекции по социальной философии*, Москва: Азбука, 2009.

LITERATŪRA

1. Aleksandravičius E., *Praeitis, istorija ir istorikai*, Vilnius: Vaga, 2000.
2. Aleksandravičius E., Vytauto Merkio 80-mečiui: Įkaitai ir istorikai Vytautos Merkio prisiminimuose, *Lietuvos istorijos metraštis, 2009, nr. 1*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2010.
3. Andriuškevičius A., *Lietuvių dailė: 1975–1995*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1997.
4. Anušauskas A., *KGB Lietuvoje: slaptosios veiklos bruožai*, Vilnius: Vilniaus krašto kultūros, verslo ir pilietinės iniciatyvos asociacija „Atvažiavo meška“, 2008.
5. Anzenbacher A., *Filosofijos įvadas*, Vilnius: Aidai, 1992.
6. Arendt H., *Tarp praeities ir ateities: Aštuoni politinės filosofijos etiudai*, Vilnius: Aidai, 1995.
7. Arendt H., *Totalitarizmo ištakos*, Vilnius: Tyto alba, 2001.
8. Baranova J., *Filosofija ir literatūra*, Vilnius: Tyto alba, 2006.
9. Berg L. B., *Qualitative research methods for the social sciences*, Needham Heights: Waveland Press, 2001.
10. Bourdieu P., *Outline of a theory of practice*, Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
11. Bourdieu P., Wacquant L. J. D., *Įvadas į refleksyviają sociologiją*, Vilnius: Baltos lankos, 2003.
12. Broom L., Bonjean Ch. M., Broom D. H., *Sociologija: esminiai tekstai ir pavyzdžiai*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 1992.
13. Bulota R., *Lietuvos persitvarkymo sąjūdis: teorinė masinio judėjimo analizė*, daktaro disertacija, Kaunas, 2004.
14. Bumblauskas A., Šepetytys N. (sud.), *Lietuvos sovietinė istoriografija: teoriniai ir ideologiniai kontekstai*, Vilnius: Aidai, 1999.

15. Calhoun C. (ed.), *Social Theory and the Politics of Identity*, Oxford and Cambridge, MA: Basil Blackwell, 1995.
16. Churchward L.G., *The Soviet Intelligentsia: an essay on the social structure and roles of Soviet intellectuals during the 1960s*, London and Boston: Routledge and Kegan Paul, 1973.
17. Coleman J. S., *Socialinės teorijos pagrindai*, Vilnius: Margi raštai, 2005.
18. Cohen J. L., Arato A., *Civil Society and Political Theory*, Cambridge, MA: MIT Press, 1997.
19. Čepaitienė R., *Laikas ir akmenys: kultūros paveldo sampratos moderniojoje Lietuvoje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2005.
20. Čeponis K., Lietuvos žygeivių judėjimo ištakos ir istorija, *Atbalsis*, 1994, rugsėjis.
21. Čiubrinskas V., Identity and the Revival of Tradition in Lithuania: an Insider's View, *Folk*, 2000, nr. 42.
22. Dainys A., Ištikimybė esąčiai, kaip pamatinis Lietuvos filosofijos orientyras, *Problemos*, 2010, nr. 78.
23. Donskis L., *Tarp Karlailio ir Klaipėdos: visuomenės ir kultūros kritikos etiudai*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 1997.
24. Field J., *Social Capital*, London, New York: Routledge, 2003.
25. Genzelis B., *Jokūbas Minkevičius*, Vilnius: Valstybės žinios, 2003.
26. Girnius K., Pasipriešinimas, prisitaikymas, kolaboravimas, *Naujasis Židinys*, 1996, nr. 5.
27. Grybkauskas S., *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.
28. Habermas J., *The Structural Transformation of the Bourgeois Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1996.
29. Havel V. „*The power of the powerless: to the memory of Jan Patocka*“, 1978, žr.: http://www.vaclavhavel.cz/showtrans.php?cat=clanky&val=72_aj_clanky.html&typ=HTML [žiūrėta 2012-09-10].
30. Howard M. M., *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
31. Ivanauskas V., Tinklaveika mokslininkų aplinkoje: tarp oficialių sovietmečio procesų ir alternatyvių požiūrių // *Sąjūdžio ištakų beiėskant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, red. J. Kavaliauskaitė, A. Ramonaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2011.
32. Ivanauskas V., *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1970–1988 m.)*, daktaro disertacija, Vilnius, 2008.
33. Ivanauskas V., *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988 m.)*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011.

34. Ivanauskas V., Menininkų rateliai ir kitoniška laikysena: nuo Chruščiovo laikų iki Sąjūdžio, // *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, red. J. Kavaliauskaitė, A. Ramonaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2011.
35. Ivanauskas V., Sovietinių biurokratų darbo etika, neformalios rutinos ir planavimo sistemos trūkumai (Lietuvos atvejis), *Filosofija. Sociologija*, 2006, nr. 4.
36. Ivanauskas V., Vėlyvojo sovietmečio epochos bruožų apibūdinimas kultūros sferoje, *Lietuvos istorijos metraštis: 2011, nr. 1*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012.
37. Yurchak A., *Everything was forever until it was no more: the last soviet generation*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2005.
38. Jankauskas A., Filosofai – Sąjūdžio ideologai // *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, red. J. Kavaliauskaitė, A. Ramonaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2011.
39. Jenkins R., *Social identity*, London and New York: Routledge, 1996.
40. Jonkus D., Ar egzistuoja fenomenologinės filosofijos tradicija Lietuvoje? *Problemos*, 2010, nr. 78.
41. Jurkutė M. ir Šepetys N. (sud.), *Demokratija Lietuvoje: Pilietiškumas ir totalitarizmas XX amžiaus istorijos lūžiuose*, Vilnius: Naujasis židyns-Aidai, 2011.
42. Kain P., Marx's Theory of ideas, *History and theory*, 1981 Dec., vol. 20, no. 4.
43. Kardelis N., Tikėtinas mitas apie Niekį ir esmą, *Athena*, 2006, nr. 1.
44. Kavolis V., Intelektualų dilema // Kavolis V., *Nepriklausomųjų kelias: publicistikos straipsniai (1951–1965)*. Sud. D. Dapkutė, E. Aleksandravičius Vilnius: Versus aureus, 2006.
45. Keane J., *Civil Society: Old Images, New Visions*, Cambridge: Polity press, 1998.
46. Klumbys V., Visuomenės nuomonės veikimo sąlygos sovietinėje Lietuvoje, *Lietuvos istorijos studijos*, 2007, nr. 19.
47. Klumbys V., Lietuvos kultūrinis elitas sovietmečiu: tarp pasipriešinimo ir prisitaikymo, *Lietuvos etnologija*, 2008, nr. 8 (17).
48. Klumbys V., Pogrindžio leidinys „Perspektyvos“(1978–1981): intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, nr. 2 (12).
49. Klumbys V., Sovietmečio opozicinė elgsena, *Genocidas ir rezistencija*, 2010, nr. 2 (28).
50. Klumbys V., Visuomenės nuomonės veikimo sąlygos sovietinėje Lietuvoje, *Lietuvos istorijos studijos*, 2007, nr. 19.
51. Kulevičius S., *Lietuvos paveldosaugos idėjiniai modeliai ir jų raiška praktikoje sovietmečiu*, daktaro disertacija, Vilnius, 2010.
52. Kulevičius S., Per praeities palikimą į ateitį: visuomeninio paveldosaugos judėjimo virsmai sąjūdžio išvakarėse, // *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, red. J. Kavaliauskaitė, A. Ramonaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2011.

53. Kuzmickas B., *Katalikiškoji filosofija: XIX ir XX a.*, Vilnius: Lietuvos teisės universiteto Leidybos centras, 2003.
54. Kuzmickas B., *Išsivadavimas: Užsienio politikos epizodai 1988–1991*, Vilnius: Apostrofa, 2006.
55. Kuzmickas B., Nuo minties prie veiksmo // Konferencija „*Tarp kolaboravimo ir pasyviojo pasipriešinimo*“, Kaunas, 2009-02-20 (fonograma saugoma A. Šukio asmeniniame archyve).
56. Kuzmickas B., *Tautos tapatumo savimonė: lietuvių savimonės bruožai*, Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2007.
57. Kuznecovienė J., Socialinė sąveika, grupės ir organizacijos, *Sociologija*, sud. V. Leonavičius, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2003.
58. Legkauskas V., *Socialinė psichologija*, Vilnius: Vaga, 2010.
59. *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, vyr. red. A. Anušauskas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.
60. Lipset S. M. (ed.), *The Encyclopedia of Democracy*, London: Routledge, 1995.
61. Lodge C. Milton, *Soviet Elite Attitudes since Stalin*, Columbus Ohio: C. E. Merrill, 1969.
62. Mačiekus V., Vilniaus universiteto kraštotyriminkų ramuvos kompleksinės ekspedicijos: folkloro rinkimo ir tautiškumo ugdymo patirtys, *Tautosakos darbai*, 2009, nr. 37.
63. Macionis J. J., *Sociology*, Boston: Pearson Education International, 2005.
64. Mačionis Z., *Profesorius Kazys Daukšas*, Vilnius: Pradai, 2000.
65. Marcinkevičienė D., Sovietmečio istoriografija: užsienio autorių tyrinėjimai ir interpretacijos, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2003, nr. 2, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2003.
66. Mathews D., Pilietinės visuomenės samprata // Myers S. (sud.), *Demokratija – tai diskusija: pilietiškumas senose ir naujose demokratinėse valstybėse*, New London: Tarptautinių santykių studijų ir humanitarinių mokslų Tooro Cumingso centras : Konektikuto koledžas, 1997.
67. Matthews M., *Privilege in the Soviet Union: a study of elite Life-Styles under Communism*, London: Allen & Unwin, 1978.
68. Mickūnas A., Skrydis į saugias metafizikas, *Akiračiai*, 1985 m. sausis, nr. 1(165).
69. Mickūnas A., Stewart D., *Fenomenologinė filosofija*, Vilnius: Baltos lankos, 1994.
70. Miller D., *Citizenship and National Identity*, Cambridge-Oxford-Malden, 2002.
71. Milosz Cz., *Pavergtas protas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1995.
72. Narbutas S., Literatūros profesorius: Jurgio Lebedžio asmenybė ir darbai iš trisdešimties metų perspektyvos, *Senoji Lietuvos literatūra*, 17 knyga: *Literatūros istorija ir jos kūrėjai*. Sud. S. Narbutas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004.
73. Negyventas gyvenimas nevertas tyrinėjimų: Alphonso Lingį kalbina Kristupas Sabolius, *Problemos*, 2010, nr. 78.

74. Norkus Z., *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008.
75. Petersen R. D., *Resistance and Rebellion: Lessons from Eastern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
76. Putinaitė N., *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Aidai, 2007.
77. Putnam R. D., *Kad demokratija veiktų: pilietinės tradicijos šiuolaikinėje Italijoje*, Vilnius: Margi raštai, 2001.
78. Ramonaitė A., Kavaliauskaitė J., Jankauskas A., Dementavičius J., Nepažinta Sąjūdžio pramotė: savaimi visuomenė sąjūdžio gimimo istorijoje // *Sąjūdžio ištakų beišskant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, red. J. Kavaliauskaitė, A. Ramonaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2011.
79. Ramonaitė A., Pilietinė visuomenė sovietų Lietuvoje? *Naujasis Židinys*, 2010, nr. 7-8.
80. Rastenis K., Klausimai Šliogerui, *Literatūra ir menas*, 1989-12-09.
81. Raškauskas K., Rezistencija, kolaboravimas ir konformizmas sovietmečiu: Sąvokų vartosenos tendencijos, *Akiračiai*, 2007 m. rugpjūtis, nr. 8 (394).
82. Raškauskas K., Sovietinės Lietuvos inteligentija: savivokos konstravimas, *Darbai ir dienos*, 2008, nr. 49.
83. Remeikis T., *Opposition to soviet rule in Lithuania: 1945–1980*, Chicago: Institute of Lithuanian Studies Press, 1980.
84. Rubavičius V., Žmogus ir daiktas // Rubavičius V., *Neįvardijamos laisvės ženklas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1997.
85. *Sąjūdžio ištakų beišskant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, red. J. Kavaliauskaitė, A. Ramonaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2011.
86. Samalavičius A., *Kaita ir tęstinumas: kultūros kritikos esė*, Vilnius: Kultūros barai, 2008.
87. Schaefer R. T., *Sociology*, Western Illinois University in Collaboration with Robert P. Lamm McGraw, Hill, Inc. 1989.
88. Seligman A. B., *Pilietinės visuomenės idėja*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004.
89. Sezemanas V., V. Vydūno “Sąmonė”, *Naujoji Romuva*, 1937, nr. 6.
90. Shlapentokh V., *Public and Private Life of the Soviet People*, New York: Oxford University Press, 1989.
91. Skrupskelis K., *Ateities draugai: ateitininkų istorija (iki 1940 m.)*, Vilnius: Naujasis židinys-Aidai : Lietuvių katalikų mokslo akademija, 2010.
92. Sodeika T., Sverdiolas A., Gyvenimas kolboje ir tuoj po to, *Metmenys: kūryba ir analizė*, 1991, nr. 60.
93. Stephen W., *Communism and its Collapse*, London: Routledge, 2001.

94. Stoškus K. A., *Represuojamo proto kritika, I t.*, Vilnius: „Kultūros“ leidykla, 2009.
95. Streikus A., Lietuvos katalikų pilietinio aktyvumo pavyzdžiai ir ribos XX amžiuje, *Naujasis Židinys*, 2010, nr. 9-10.
96. Streikus A., Sovietų Lietuva ir išeivija: kultūrinių ryšių projektas, *Lietuvos istorijos studijos*, 2007, nr. 20.
97. Sverdiolas A., Kačerauskas T., Fenomenologija Lietuvoje, *Problemos*, 2008, nr. 74.
98. Šaulauskas M. P., Vydūnas ir Indijos filosofija, *Problemos*, 1988, nr. 39.
99. Šaulauskas M. P., Kubilius M., Non sibi, sed omnibus: mokslingas profesoriaus R. Plečkaičio paveldas, *Problemos*, 2010 (priedas): skiriama Romano Plečkaičio atminimui.
100. Šeina V., Apie VU Lietuvių literatūros katedros bylą (1959–1961) // Viliūnas G. (sud.), *Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra 1940–2000*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2002.
101. Kostkevičūtė I., Putinas ir Lietuvių literatūros katedra // Viliūnas G. (sud.), *Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra 1940–2000*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2002.
102. Šepetys N., Katalikų kalendorius-žinynas sovietmečiu, *Naujasis Židinys*, 1998, nr. 11-12.
103. Šerpytė R., Nihilizmas Lietuvoje, arba kas bendra tarp A. Šliogerio ir E. Severino, *Problemos*, 2008, nr. 73.
104. Šilbajoris R. (ed.), *Mind Against the Wall: Essays on Lithuanian Culture Under Soviet Occupation*, Chicago: Institute of Lithuanian Studies Press, 1983.
105. Šiliauskas S., Pilietinės visuomenės išvalga Lietuvoje // *Pilietinė visuomenė: politikos ipilietinimo projekcijos: kolektyvinė monografija*. Sud. S. Šiliauskas, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2006.
106. Šmulštys J., Markso komunizmas, *Akiračiai*, 1975, nr. 5 (69).
107. Štromas A., *Laisvės horizontai*, Vilnius: Baltos lankos, 2001.
108. Šukys A., Citizenship and Unsystematic Action of Intellectuals in Soviet Lithuania, *Lithuanian Historical Studies*, 2010, vol. 15.
109. Šukys A., Intelektualų neformalių grupių veikimo bruožai ir opozicinės nuostatos sovietinėje Lietuvoje, *Darbai ir dienos*, 2010, nr. 54.
110. Šukys A., Lietuvos intelektualų bruožai sovietmečiu, *Akiračiai*, 2009 m. kovo mėn., nr. 2-3.
111. Švedas A., *Matricos nelaisvėje*, Vilnius: Aidai, 2009.
112. Švedas A., *Sovietinė lietuvių istoriografija: oficialusis diskursas ir jo alternatyvos (1944-1985)*, daktaro disertacija, Vilnius, 2006.
113. Tatarkiewicz W., *Filosofijos istorija*, t. 3, Vilnius: Alma littera, 2003.
114. Tatarkiewicz W., Apie filosofijos istorijos rašymą, *Filosofija, sociologija*, 1993, nr. 1(10).

115. Tismaneanu V., Citizenship restored, *Journal of Democracy*, 2010 January, vol. 21, no. 1.
116. Tismaneanu V., *Išsivadavimo fantazijos: Pokomunistinės europos mitai, demokratija ir nacionalizmas*, Vilnius: Mintis, 2003.
117. Tismaneanu V., *Reinventing politics: Eastern Europe from Stalin to Havel*, New York: Free Press, 1992.
118. Tūtlytė R., Juozo Keliuočio antroji sekimo byla // Keliuotis J., *Mano autobiografija*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003.
119. Vardys V. S., The Catholic Church, dissent and Nationality in Soviet Lithuania, *Boulder: East European Quarterly*, 1978.
120. Verdery K., *What was socialism and what comes next*, Princeton: Princeton University Press, 1996.
121. *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1994.
122. Walicki A., *Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę*, Vilnius: Mintis, 2005.
123. White H., *Metaistorija. Istorinė vaizduotė XIX a. Europoje*, Vilnius: Baltos lankos, 2003.
124. Соссюр Ф., *Курс общей лингвистики*, Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 1999.

SANTRUMPOS

LSSR – Lietuvos sovietų socialistinė respublika

SSRS – Sovietų socialistinių respublikų sąjunga

SSKP – Sovietų sąjungos komunistų partija

CK – Centro komitetas

KGB – Комитет государственной безопасности (Valstybės saugumo komitetas)

VVU – Vilniaus valstybinis universitetas

FSTI – Filosofijos, sociologijos ir teisės institutas

KKŽ – Katalikų Kalendorius Žinynas

Aurimas ŠUKYS

**INTELEKTUALŲ ALTERNATYVI VEIKLA
SOVIETŲ LIETUVOJE (1956–1988 M.)**

Daktaro disertacija

Išleido ir spausdino – Vytauto Didžiojo universiteto leidykla
(S. Daukanto g. 27, LT-44249 Kaunas)

Užsakymo Nr. K12-123. Tiražas 15 egz. 2012 09 24.

Nemokamai.